

ՀՀ ԳԱԱ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅԱՆ, ՍՈՑԻՈԼՈԳԻԱՅԻ ԵՎ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Դավիթ Խաչատուրի Հակոբյան

**Նորմատիվ իրավական ակտերի աստիճանակարգության հիմնախնդիրները
Հայաստանի Հանրապետությունում. տեսական-իրավական վերլուծություն**

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

**ԺԲ.00.01-«Պետության և իրավունքի տեսություն և պատմություն, պետական և
իրավական ուսմունքների պատմություն» մասնագիտությամբ իրավաբանական
գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի
հայցման համար**

**Գիտական ղեկավար՝
իրավաբանական գիտությունների
դոկտոր, պրոֆեսոր
Գ.Հ. Սաֆարյան**

Երևան-2018

Բովանդակություն

Ներածություն	4
---------------------------	----------

ԳԼՈՒԽ 1

Աստիճանակարգությունը (հիերարխիան) իրավունքի մեջ (ընդհանուր բնութագիրը)

1.1. Աստիճանակարգության (հիերարխիայի) համագիտական հասկացությունը, էությունը և հատկանիշները	13
1.2. Իրավունքի համակարգում աստիճանակարգության (հիերարխիայի) իմաստավորման առանձնահատկությունները.....	24

ԳԼՈՒԽ 2

Իրավունքի աղբյուրների հիերարխիկ կառուցվածքային բնութագրերը

2.1. Դրական իրավունքի աղբյուրների հիերարխիկ կառուցվածքը.....	44
2.2. Իրավունքի ձևերի (աղբյուրների) հիերարխիկ կառուցվածքային բնույթը.....	61
2.3. Իրավունքի համակարգում նորմատիվ կարգավորիչների հիերարխիկ տարաբնույթ կապերը.....	86

ԳԼՈՒԽ 3

Իրավունքի համակարգում նորմատիվ իրավական ակտերի աստիճանակարգության (հիերարխիայի) չափորոշիչները և իրավագործությունը (իրավաբանական ուժը)

3.1 Նորմատիվ իրավական ակտերի հիերարխիայի կառուցման չափորոշիչների հիմնախնդիրները.....	101
3.2. Նորմատիվ իրավական ակտերի իրավաբանական ուժի վրա ազդող գործոնների համակարգը.....	108
3.3. Նորմատիվ իրավական ակտերի որպես իրավունքի մեջ ոչ տիպիկ հիերարխիկ կապերի արտահայտման աստիճանակարգությունը.....	114

ԳԼՈՒԽ 4

Նորմատիվ իրավական ակտերի աստիճանակարգության (հիերարխիայի) տեսական-կիրառական հիմնահարցերը

4.1	Նորմատիվ իրավական ակտերի առարկայական հիերարխիայի հիմքերը.....	120
4.2.	Նորմատիվ իրավական ակտերի առարկայական հիերարխիայի գաղափարի հեռանկարային ներուժը.....	134
	Ամփոփում.....	140
	Օգտագործված գրականության ցանկ.....	145

Ներածություն

Թեմայի հետազոտության արդիականությունը: Սույն ատենախոսական աշխատանքի հետազոտության արդիականությունն, ամենից առաջ, պայմանավորված է 2015 թվականի դեկտեմբերի 6-ին հանրաքվեի արդյունքների հիման վրա ընդունված ՀՀ Սահմանադրության նոր խմբագրությամբ, որը ազգային սահմանադրական զարգացումների ընթացքում առաջին անգամ հիմնական օրենքի մակարդակով ամրագրում է ազգային իրավական ակտերի (նորմերի) աստիճանակարգումը (ՀՀ Սահ. 5-րդ հոդված), ինչպես նաև «Նորմատիվ իրավական ակտերի մասին» ՀՀ օրենքի ընդունմամբ¹, որն էապես տարբերվում է նախկինում գործող «Իրավական ակտերի մասին» ՀՀ օրենքից², ինչպես նաև իրավակարգավորումների արդյունավետության բարձրացման անհրաժեշտությամբ:

Նորմատիվ-իրավական ակտերի աստիճանակարգման (հիերարխիայի)³ հիմնախնդիրը միշտ էլ եղել է իրավագիտության խնդրահարույց և ոչ լիարժեք ուսումնասիրված հարցերից մեկը: Այս առումով, պատահական չէ, որ ՀՀ փոփոխված Սահմանադրության նախագծի հեղինակները կարևորել են այս հարցը և փորձել են որոշակիորեն լուծել սահմանադրական հարթության վրա:

Ընդունված է համարել, որ իրավունքի հիերարխիկ կառուցվածքի գաղափարը խաղում է մեծ դեր իրավակարգավորման գործընթացում, քանի որ իրավունքի աղբյուրների կանխորոշված և հստակ աստիճանակարգումը նորմատիվ ընդհանրացումների և իրավունքի նորմերի կոնկրետացման և իրականացման գործընթացը դարձնում է առավել կանոնավորված:

Բացի դրանից, մայրցամաքային իրավական ավանդույթերով դաստիարակված իրավաբանի համար իրավական հիերարխիայի անհստակության, խնդրայնության կամ հակասության փաստի առկայության գիտակցումը՝ զգայուն հարված է իրավական որոշակիության իդեալին և իրավունքի ռացիոնալության վերաբերյալ պատկերացումներին: Այդ իսկ պատճառով իրավական հիերարխիայում ցանկացած

¹ Տես՝ ՀՀՊՏ 2018. 03.28/23 (1381). Հոդ. 373:

² Տես՝ «Իրավական ակտերի մասին» ՀՀ օրենքը, ընդունվել էր 2002թ. ապրիլի 3-ին (ՀՕ-320):

³ Սույն աշխատանքում «աստիճանակարգում» և «հիերարխիա» եզրույթները հանդես են գալիս որպես նույնական և հավասարազոր հասկացություններ:

վիճելի կարևոր հարց վերաժվում է ակտիվ բովանդակայից և կառուցողական քննարկումների առարկայի:

Վերոնշվածով է պայմանավորվում թեմայի ընտրությունը և հետազոտության արդիականությունը:

Թեմայի գիտական ուսումնասիրության վիճակը: Նորմատիվ իրավական ակտերի աստիճանակարգման (հիերարխիայի) հիմնախնդիրը հետազոտվել է թե՛ խորհրդային և թե՛ հետխորհրդային իրավագիտության մեջ: Սակայն, հետխորհրդային իրավական համակարգերի՝ այդ թվում Հայաստանի Հանրապետության իրավական համակարգի վերաբերյալ աշխատություններում դեռևս բացակայում է հիմնախնդրի համակողմանի և համակարգված գիտական հետազոտությունը, թերևս եղել են մի շարք աշխատանքներ, մասնավորապես՝ Վ.Ա. Օհանյանի թեկնածուական ատենախոսությունը՝ նվիրված՝ իրավունքի աղբյուրների մի շարք խնդիրների հետազոտությանը⁴:

Նշված հիմնախնդրի բացահայտման ուղղությամբ որոշակի ներդրում ունեն հայրենական գիտնականներ՝ Ն. Ա. Ապիյանը, Ն. Ա. Այվազյանը, Վ. Ռ. Նազարյանը, Ռ. Գ. Պետրոսյանը, Գ. Հ. Սաֆարյանը, Հ. Մ. Ստեփանյանը, Վ. Վ. Ստեփանյանը, Ա. Գ. Վաղարշյանը, Վ. Ս. Ներսեսյանցը, իսկ արտասահմանյան գիտնական իրավաբաններից՝ Ս. Ս. Ալեքսեևը, Մ. Ի. Բայտինը, Վ. Մ. Բարանովը, Յու. Ա. Տիխոմիրովը, Հ. Քելզենը, Հ. Հարտը և այլք:

Հավուր պատշաճի գնահատելով վերոնշված և չնշված գիտական հետազոտությունները, այնուամենայնիվ, գտնում ենք, որ սույն հետազոտությունը՝ հատկապես ՀՀ փոփոխված Սահմանադրության համատեքստում, խիստ կարևորվում է՝ թե՛ տեսական և թե՛ գործնական ասպեկտներով:

Հետազոտության նպատակը և խնդիրները: Սույն ատենախոսական աշխատանքի նպատակն է համակողմանի և համակարգված վերլուծության ենթարկել ազգային իրավունքում նորմատիվ իրավական ակտերի աստիճանակարգման (հիերարխիայի) հետ կապված հիմնախնդիրները, ինչպես նաև գիտականորեն հիմնավորված առաջարկություններ ներկայացնել ազգային նորմատիվ իրավական

⁴ Տե՛ս **Օհանյան Վ.Ա.** Իրավունքի աղբյուրների հիմնախնդիրը Հայաստանի Հանրապետությունում (տեսագործական վերլուծություն): Սեղմագիր իրավ.գիտ.թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսություն: Երևան, 2009:

ակտերի հիերարխիկ կառուցվածքի կատարելագործման համար՝ ազգային իրավունքի զարգացման ներկա փուլում:

Դրված նպատակին հասնելու, ինչպես նաև նորմատիվ իրավական ակտերի աստիճանակարգման (հիերարխիայի) համալիր իմաստավորման համար, ըստ հեղինակի մտահղացման՝ անհրաժեշտ է լուծել մի շարք գիտամեթոդական խնդիրներ, որոնք պայմանականորեն կարելի է բաժանել մի շարք խմբերի.

Առաջինը, դրանք իրավունքի աղբյուրների (ձևերի) հիերարխիայի հայեցակարգային մոդելների կառուցման խնդիրներ են.

- բացահայտել հիերարխիայի ընդհանուր գիտական հասկացությունը և իրավունքի, և մասնավորապես, իրավունքի աղբյուրների (ձևերի) համակարգի նկատմամբ կիրառական հիերարխիայի տեսության հասկացությունների ապարատի կիրառության առանձնահատկությունները,

- վերլուծել իրավական հիերարխիայի բովանդակային ասպեկտները,

- ձևակերպել իրավունքի աղբյուրների հիերարխիայի կառուցման և գործառնության հիմնական սկզբունքները,

- դիտարկել իրավունքի աղբյուրների հիերարխիայի մակարդակների առանձնացման չափորոշիչների սահմանման խնդիրները:

Երկրորդը, անհրաժեշտ է բացահայտել նորմատիվ իրավական ակտերի առարկայական հիերարխիան:

Երրորդը, անհրաժեշտ է վերլուծել, թե ինչ կերպ են նորմատիվ իրավական ակտերի հիերարխիայի նկատմամբ գոյություն ունեցող դոկտրինալ մոտեցումները և ըստ վերջինիս վերաբերյալ օրենսդրական մարմնի հեղինակային դրույթները արտացոլվում և զարգանում դատական պրակտիկայի մեջ: Դա հնարավորություն կտա, ոչ թե ուղղակի տեսնել, թե ինչպես են դատավորները դիտարկում նորմատիվ ակտերի հիերարխիայի կիրառության հետ կապված խնդիրները, այլ նաև փորձել կանխատեսել ազգային իրավական համակարգում տվյալ հայեցակարգի հեղինակությունը և կենսունակությունը:

Չորրորդ, իրավունքի մեջ հիերարխիայի կիրառության նկատմամբ հեղինակային մոտեցման և նորմատիվ ակտերի հիերարխիայի իմաստավորման միջոցով ստացված արդյունքների հաշվառմամբ, անհրաժեշտ է տալ աստիճանակարգման (հիերարխիայի)

հիմքերը, առաջադրել դրա հեռանկարային (էվրիստիկ) զարգացման միտումները և ձևավորել որոշ հանձնարարականներ՝ ըստ հարցի, թե ինչ կերպ է անհրաժեշտ հետազոտողներին, օրենսդիրներին և իրավակիրառողներին վերաբերվել հիերարխիայի հիմնախնդրին:

Հետազոտության օբյեկտը և առարկան: Սույն ատենախոսական աշխատանքի օբյեկտը նորմատիվ իրավական ակտերի աստիճանակարգվածության համակարգն է:

Հետազոտության առարկան է՝ ազգային իրավունքի նորմատիվ իրավական ակտերի հիերարխիայի հիմնախնդիրների հետ կապված համալիր ուսումնասիրությունը և դրա արդյուքների հիման վրա մշակել գիտականորեն հիմնավորված առաջարկություններ և հանձնարարականներ՝ կատարելագործելու և հստակեցնելու ազգային իրավունքի նորմատիվ իրավական ակտերի հիերարխիկ կառուցվածքի համակարգը:

Հետազոտության մեթոդաբանական հիմունքները: Սույն ատենախոսական աշխատանքի ընթացքում օգտագործվել են ինչպես համընդհանուր դիալեկտիկայի կատեգորիաներն ու օրենքները, տրամաբանության հիմունքները, այնպես էլ հատուկ իրավաբանական մեթոդները՝ ֆորմալ-իրավաբանական վերլուծություն, համակարգային-կառուցվածքային վերլուծություն, իրավահամեմատական վերլուծություն և այլն:

Նման մեթոդաբանության մոտեցումների շնորհիվ հեղինակին հաջողվել է լուծել իր առջև դրված նպատակներն ու խնդիրները:

Հետազոտության գիտական նորույթը: Սույն աշխատանքի գիտական նորույթը կայանում է նրանում, որ հեղինակը բացահայտել է իրավունքի համակարգում նորմատիվ իրավական ակտերի համակարգվածության և հիերարխիկ կառուցվածքի էությունը, առանձնահատկությունները: Հեղինակն առաջ է քաշել «նորմատիվ-իրավական ակտերի հիերարխիա (աստիճանակարգություն)» կատեգորիան, որում նորմատիվ իրավական ակտերը աստիճանակարգված են ինչպես իրենց իրավաբանական ուժով ու ընդունող մարմնի հեղինակությամբ, այնպես էլ հասարակական հարաբերությունները կարգավորելու կարևորությամբ ու նշանակելիությամբ:

Բացի դրանից, աշխատանքում նորմատիվ իրավական ակտերի հիերարխիկ

կառուցվածքը դիտարկվում է տարբեր շերտերում (մակարդակներում)՝ գործող օրենսդրության, իրավունքի և իրավական համակարգերում:

Աշխատանքում նորմատիվ իրավական ակտերի աստիճանակարգությունը դիտարկվում է որպես ինքնուրույն և հարաբերականորեն կայուն համակարգ, սակայն իրավակարգավորման իմաստով՝ որպես կոռ միասնություն ու ամբողջականություն ներկայացվող փոփոխական և հարաշարժ կատեգորիա, որը ճկունություն է տալիս իրավական բացերը լրացնելու և իրավական հակասությունները վերացնելու համար: Այս առումով իրավական ակտերի և նորմերի հիերարխիայի հետ կապված հարցերի պարզաբանումն ունի ոչ միայն գիտաճանաչողական, այլև գործնական-կիրառական զգալի նշանակություն:

Հետազոտության գիտական նորույթի տարրեր են պարունակում նաև պաշտպանության ներկայացվող հետևյալ դրույթներում.

1. Ազգային իրավունքի աղբյուրների համակարգվածության հիմքում ընկած են միմյանց փոխազդող, իրենց բնույթով տնտեսական, սոցիալական, քաղաքական և այլ հարաբերությունները, որոնք միջնորդված են իրավական նորմերի միջոցով և համապատասխան դրական իրավունքի ձևերի (աղբյուրների) տեսքով (դիցուք՝ Հայաստանում՝ Սահմանադրություն, սահմանադրական և սովորական օրենքներ, վավերացված միջազգային պայմանագրեր, նորմատիվ պայմանագրեր, ենթաօրենսդրական ակտեր, բարձր դատարանների նախադեպային իրավունքի որոշումներ և իրավական դիրքորոշումներ, սովորույթային իրավունքի նորմեր), որոնք կազմում են ազգային իրավական համակարգի միջուկը:

2. Դրական իրավունքի աղբյուրների համակարգվածության բնույթն արտահայտվում է ոչ միայն զուտ իրավական մատերիայի նկատմամբ, որը կազմակերպված և համակարգված ձևով հանդես է գալիս իրավունքի համակարգի, օրենսդրության համակարգի և իրավական համակարգի միջոցով, այլև իրավունքի հետ անմիջականորեն կապված այլ համակարգերի՝ դատական, օրենսդիր և գործադիր մարմինների կամ էլ վերացական իրավական եզրույթների, դոկտրինների, ուսումնունքների նկատմամբ: Այդուհանդերձ, նորմատիվ իրավական ակտերի աստիճանակարգությունը (ստորադասությունը) առավել ցայտուն է դրսևորվում իրավունքի և օրենսդրության համակարգում, քանզի դրանցում է արտահայտվում

գրավոր (պոզիտիվ) իրավունքի և գրավոր իրավական նորմերի միասնական ամբողջականությունը: Հետևաբար, տեսական և գործնական առումով էական նշանակություն ունի գրավոր (պոզիտիվ) իրավունքի և օրենսդրական ակտերի աստիճանակարգության որոշակիացումը, քանի որ չգրված իրավունքի (բնական իրավունքի, բանական իրավունքի) համակարգում նորմերի աստիճանակարգության որոշումը, ըստ էության, անհնարին է և գործնականում անիմաստ: Բայց իրավաբանական առումով որոշակի նշանակություն ունի գրավոր իրավունքի (պոզիտիվ) և չգրված իրավունքի (բնական իրավունքի) աստիճանակարգության որոշման խնդիրը, որի լուծումը պայմանավորված է տվյալ հասարակության իրավական մշակույթի և իրավագիտակցության զարգացվածության աստիճանից, ժողովրդավարական և իրավական արժեքների նկատմամբ տվյալ սոցիումի վերաբերմունքից:

3. Աշխատանքում նորմատիվ իրավական ակտերի աստիճանակարգման (ստորադասության) հիմքում ընկած է հեղինակի հետևյալ հայեցակարգային մոտեցումը. ակտի իրավագործության (իրավաբանական) ուժը, ակտը ընդունող մարմնի սահմանադրաիրավական կարգավիճակը և իրավասությունը, հասարակական հարաբերությունների նորմատիվ կարգավորման սոցիալական նշանակությունը մարդկային չափումների իրավական արժեքանության տեսանկյունից:

Այս առումով, ըստ հեղինակի՝ երկու կամ ավելի հավասարազոր նորմատիվ իրավական ակտերի հակասության կամ դրանց առաջնայնության վերաբերյալ հարցի լուծման համար՝ վճռորոշ նշանակություն ունեն մարդկային չափումների և իրավական արժեքանության (արժեքային համակարգի) չափորոշիչները:

4. Կառուցված լինելով համակարգվածության և հիերարխիկ բնույթի սկզբունքների հիման վրա, նորմատիվ իրավական ակտերի ընդհանուր համակարգը կոնկրետանում է նրա սահմաններում առաջացող ըստ պահանջարկի չափի մասնավոր համակարգերում (ենթահամակարգերում) և նրանց միջոցով էլ իրականացվում է: Տվյալ մոտեցումը հավասարապես վերաբերում է առանց բացառության ինչպես բոլոր իրավական ձևերին և իրավական երևույթներին, այնպես էլ դրանք արտացոլող հասկացություններին: Թե՛ առաջինները և թե՛ մյուսները կառուցվում և հարաբերվում են մեկը մյուսի հետ ոչ միայն համակարգվածության և տրամաբանության սկզբունքի,

այլև որոշակիության և անորոշության, հարադրության և հակասության հիման վրա:

5. Նորմատիվ իրավական ակտերի աստիճանակարգվածության սկզբունքի էությունը ընդհանրացված ձևով կայանում է նրանում, որ դրանում պարունակվող իրավական նորմերը իրավակարգավորումների գործընթացում գործեն որպես միասնական ամբողջական համակարգ և արդյունավետ կառուցակարգ, ինչով պայմանավորված է ժողովրդավարական սկզբունքների և մարդու իրավունքների երաշխավորված պաշտպանությունը, հասարակության և պետության անվտանգության ապահովումը:

6. Նորմատիվ իրավական ակտերի հիերարխիայի համակարգի առանձնահատկություններից է նաև այն հանգամանքը, որ իրավաբանական ուժ ունեցող ակտերի ստորադաս կապերի հետ անպայմանորեն հաստատվում և այս կամ այն տեսքով արտահայտվում են նաև վերադաս մարմինների ակտերի բովանդակությունը ստորադաս մարմինների ակտերում կոնկրետացնելու, փոխլրացնելու, համադասելու անհրաժեշտությունը: Հենց նշված կապերի մեջ են արտացոլվում դրական իրավունքի աղբյուրների (նորմատիվ իրավական ակտերի) աստիճանակարգվածության (ստորադասության) սկզբունքի իմաստը և բովանդակությունը:

7. Աշխատանքում հիմնավորվում է հեղինակային այն մոտեցումը, ըստ որի աստիճանակարգությունը (ստորադասությունը) ազգային իրավական համակարգում գործում է վավերացված միջազգային պայմանագրերի (համաձայնագրերի, կոնվենցիաների) և ազգային իրավունքի նորմերի միջև: Եթե սովորական օրենքների և ենթաօրենսդրական ակտերի պարագայում (հակասության դեպքում) գործում են վավերացրած միջազգային պայմանագրի նորմերը, ապա հարցը բաց է մնում սահմանադրական օրենքների դեպքում: Մեր կարծիքով, վավերացված միջազգային պայմանագրերի և սահմանադրական օրենքների դրույթների միջև հակասության հարցը կարող է լուծել միայն ՀՀ Սահմանադրական դատարանը (համապատասխան դիմումի դեպքում)՝ փոխկապված ՀՀ Սահմանադրության դրույթների և վավերացված պայմանագրերի (համաձայնագրերի) միջազգայնորեն ճանաչված պրակտիկայի համատեքստում: Հետևաբար, գտնում ենք, «Սահմանադրական դատարանի մասին» ՀՀ սահմանադրական օրենքում անհրաժեշտ է կատարել փոփոխություն՝ կապված

վավերացված միջազգային պայմանագրերի (համաձայնագրերի) և սահմանադրական օրենքների հակասության վերաբերյալ:

8. Եթե նորմատիվ իրավական ակտերի նկատմամբ օրենսդրությամբ ամրագրված աստիճանակարգությունը ընդհանուր առմամբ կարգավորված է, ապա նույնը չենք կարող ասել իրավունքի այլ աղբյուրների՝ դատական նախադեպի, վարչական նախադեպի, իրավական սովորույթի և դոկտրինի վերաբերյալ: Մեր կարծիքով, դրանց ստորադասության հարցը կարող է օպտիմալ լուծվել բացառապես կոնկրետ իրավական հարցի շրջանակներում և ՀՀ վավերացված՝ մարդու իրավունքների վերաբերյալ միջազգային պայմանագրերի հիման վրա գործող մարմինների պրակտիկայի համատեքստում: Բացի դրանից, վերոնշված աղբյուրների (վարչական և դատական նախադեպի, սովորույթի) միջև հարաբերությունների հիերարխիկ բնույթի մասին կարելի է խոսել միայն պայմանականորեն, հիմնվելով բանականության փաստարկների և մեկնաբանությունների մեթոդաբանության և իրավակիրառ պրակտիկայի համադրության հիման վրա:

9. Ինչ վերաբերում է իրավունքի տվյալ ձևերի և օրենքի միջև հարաբերությունների հիերարխիկ բնույթին, ապա պետք է արձանագրել, որ ռոմանոգերմանական իրավական համակարգի երկրներում, որոնք ընդունում և սահմանադրական կարգով ամրագրում են օրենքի գերակայության սկզբունքը, այս հարցը միանշանակ լուծվում է, այսինքն՝ իրավունքի աղբյուրների (ձևերի) հիերարխիայում ամենաբարձր աստիճանը անփոփոխ կերպով գրավում է միայն գրավոր օրենսդրական ակտը (Սահմանադրությունը, սահմանադրական օրենքը և օրենքը):

Հարցը բարդանում է նախադեպային, ավանդական և կրոնական իրավական համակարգերի դեպքում, որոնցում քննարկվող հարցը միանշանակ լուծում չունի և այդ համակարգերի իրավաբանները և իրավակիրառ մարմինները հարցը լուծում են տվյալ իրավական կազուսի սահմաններում, որը կարող է ընդունելի լինել համանման գործերի (դատական կամ վարչական) համար:

10. Աշխատանքում հեղինակը հիմնավորում է այն տեսակետը, ըստ որի նորմատիվ իրավական ակտերի աստիճանակարգվածությունը և համակարգվածությունը ինքնաբերաբար օբյեկտիվ կատեգորիաներ են ցանկացած իրավական համակարգի, քանի որ առանց աստիճանակարգության (ստորադասության) և համակարգվածության անհնարին է ապահովել իրավակարգավորումների արդյունավետությունը, սոցիալական արդարությունը և առաջընթաց զարգացումը:

Հետազոտության տեսական և գործնական նշանակությունը: Սույն ատենախոսական աշխատանքի տեսական նշանակությունը նրանում է, որ մենագրության մակարդակով ներկայացված է նորմատիվ-իրավական ակտերի աստիճանակարգության (հիերարխիայի) հետ կապված համալիր հիմնախնդիրների վերլուծությունը, որն իր հերթին կնպաստի ապագա հետազոտողների աշխատանքների իրականացմանը:

Գործնական առումով այն կարող է օգտակար լինել իրավունքի տեսության ուսումնառության ժամանակ, ինչպես նաև իրավաստեղծ և իրավակիրառ մարմինների աշխատակիցների համար:

Հետազոտության արդյունքների փորձաքննությունը: Սույն ատենախոսական աշխատանքը կատարվել է ՀՀ ԳԱԱ փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտի պետաիրավական հետազոտությունների բաժնում, որտեղ իրականացվել է աշխատանքի քննարկումը և գրախոսությունը:

Աշխատանքի հիմնական դրույթներն արտացոլվել են հեղինակի մի շարք գիտական հրապարակումներում:

Աշխատանքի կառուցվածքը: Աշխատանքը բաղկացած է ներածական մասից, չորս գլխից, որոնք ներառում են 10 ենթագլուխ, ամփոփումից և օգտագործված գրականության ցանկից:

ԳԼՈՒԽ 1

Աստիճանակարգությունը (հիերարխիան) իրավունքի մեջ (ընդհանուր բնութագիրը)

1.1. Աստիճանակարգության (հիերարխիայի) համագիտական հասկացությունը, էությունը և հատկանիշները

Փիլիսոփայական հանրագիտական բառարանը սահմանում է հիերարխիան որպես «բարդ բազմամակարդակ համակարգերի կառուցվաքային կազմակերպման սկզբունք, որը կայանում է վերինից դեպի ստորին կարգով մակարդակների միջև փոխազդեցությունների կարգավորման մեջ: Երկու կամ ավելի մակարդակներից յուրաքանչյուրը հանդես է գալիս որպես ղեկավարող ստորին տեղակայվածների և որպես ղեկավարվող, ենթակայվող վերը տեղակայվածների նկատմամբ»⁵:

Ընդհանրապես գրականության մեջ աստիճանակարգությունը սահմանվում է որպես ստորինից դեպի վերին կարգով բաշխված, տարբեր բազմամակարդակ համակարգեր (սոցիալական, քաղաքական, լեզվաբանական և այլն) բնութագրող տարրերի հաջորդական ենթակայության համակարգ:

Գիտական տեղեկատվական և հանրագիտական հրատարակումներում ընդունված է թարգմանել «hierarchia» հունականից որպես «սուրբ իշխանություն» (hieros՝ սուրբ և arche՝ իշխանություն), սակայն դա միակ տարբերակը չէ՝ այսպես, մակեդոնյան հետազոտող Մ. Միցայկովը գրում է, որ «հիերարխիա» բառն ունի հունական ծագում (hieros՝ աշխարհ + archo՝ տիրում եմ) և կիրառվում է «ծառայողական աստիճան», «ըստ աստիճանի կարգ...»: «Հիերարխիա» տերմինը մեկնաբանվում է նաև ըստ ստորինների վերիններին ենթակայության սկզբունքների ուղղահայաց կարգով տեղաբաշխված դրույթների (կոչումների և աստիճանների) համախումբ: Հիերարխիան բնութագրվում է այնպիսի կերպով լիարժեք ենթակայությամբ, որ ամբողջ իշխանությունը, այսինքն որոշումներ ընդունելու և հրամաններ արձակելու իրավունքը կենտրոնացված է հիերարխիկ աստիճանի կամ «բուրգի» ամենավերևում⁶:

Ի սկզբանե «հիերարխիա» բառը կիրառվել է քրիստոնեական Եկեղեցու

⁵ Ст'у Философский энциклопедический словарь / гл. ред. Л. Ф. Ильичев и др. М.: Сов. энциклопедия. 1983, էջ 202:

⁶ Ст'у Мицайков М. Иерархия в праве // Вестник Московского ун-та. Сер. 11. Право. 1999. №6, էջ 53-54:

կազմակերպման բնութագրության համար: Ինչպես նշում է Դ. Պումանը, «հիերարխիա» հասկացության կիրառության կերպարը բառարաններում և գիտական գրականության մեջ մինչև XIX դարի վերջը... ցուցադրում է այդ հասկացության հին սերտ կապը կրոնական ինստիտուտների հետ⁷:

Տվյալ հասկացության ծագումնաբանության առումով հետաքրքրություն է առաջացնում «հիերարխիայի» նախնական սրբազան իմաստի վերաբերյալ Մ. Ս. Սերգենի և Կ.Վ. Սերգենի դատողությունները: Նրանք նշում են, որ «Դիոնիսի համաձայն, հիերարխիան՝ սուբյեկտներում աստվածային կարգի վերարտադրությունն է, հայելի, որը արտացոլում է վերին, սրբազան աշխարհը, և դրա մակարդակները, որը իրավաչափ է համեմատել դեպի Աստված տանող «աստիճանի» հետ: Հիերարխիան կարող է գոյություն ունենալ ինչպես «վերևում» (այդ դեպքում ունենք երկնային հիերարխիա), այնպես էլ երկրի վրա (եկեղեցական հիերարխիա): Հիերարխիայում սուբյեկտի տեղը կախված է աստվածայինին նրա մերձավորության աստիճանից: Այլ խոսքերով, հիերարխիան հանդիսանում է աստվածայինին նմանվել փորձող սուբյեկտների փոխգործունեության համակարգ, իսկ դրանում վերջիններիս տեղը սահմանվում է այդ նմանեցման արդիականացման աստիճանով... հիերարխիան Դիոնիսի կողմից մեկնաբանվել է որպես հոգևոր, սակայն ոչ մի կերպ որպես սոցիալական կատեգորիա, այն բացառապես ուղղված էր մարդու ներաշխարհին՝ հանդիսանալով միայն աստվածանմանության ձև: Սակայն դրա հետագծումը եկեղեցու կառուցվածքին ավտոմատ հանգեցրեց հիերարխիայի «ինտերիորիզացման», և տվյալ տերմինը ստացավ երկրորդ նշանակություն՝ աստվածանմանության ձգտող մարդկանց սոցիալական կազմակերպման ձև»⁸:

Ժամանակի ընթացքում «հիերարխիա» տերմինի նախնական նշանակությունը ձևափոխվեց, տեղի ունեցավ դրա «աշխարհականացում», էական ընդարձակվեց կիրառության ոլորտը, փոփոխվեց իմաստային բեռնվածությունը: «Հիերարխիա» հասկացության զարգացման գործընթացում դրա նշանակությունը զարգանում էր «սուրբ գիտելիքի» առկայության շնորհիվ հասարակության կայունությունը սրբազան

⁷ St'u Hierarchy Natural and Social Sciences / ed. **D. Pumain**. Netherlands: Springer. 2006, էջ 223:

⁸ St'u **Седеев М. С., Сергеев К. В.** Механизмы эволюции политической структуры общества: социальные иерархии и социальные сети // Полис. 2003. №3, էջ 7:

ձևով ապահովող սուբյեկտների կազմավորված աստվածային կարգին վերջիններիս մերձեցվածության աստիճանը ամրագրող համախմբից սուբյեկտների կազմավորված համախմբի միջոցով որոշակի հստակ տրամաբանությամբ պայմանավորված սուբյեկտների փոխադարձ բաշխմամբ սոցիալական բուրգի նշանակությանը»⁹:

Ներկայումս «հիերարխիա» հասկացությունը հանդիսանում է կարևոր հիմնախնդիրներից մեկը՝ համակարգերի ընդհանուր տեսության մեջ, լայնորեն կիրառվում է փիլիսոփայական և գիտական գիտելիքում: Օրինակ, Է. Մ. Խակիմովը (հիերարխիայի և ոչ հիերարխիայի խնդրայնությունը ուսումնասիրող առավել հայտնի փիլիսոփաներից մեկը) տալիս է տվյալ հասկացության 11 սահմանումներ, որոնցում ուշադրությունը կենտրոնացվում է վերջինիս տարբեր ասպեկտների վրա¹⁰:

Դիալեկտիկ նյութի փիլիսոփայության մեջ հիերարխիան դիտարկվում է որպես «հասկացությունների և տերմինների կոմպլեքս, որը բացահայտում է զարգացող նյութի ձևավորումների փոխհամագործակցության մակարդակների առանձնահատկությունները»¹¹: Միևնույն ժամանակ հիերարխիայի էական բնութագիրը, այն ընդհանուր հայտարարը, որը միավորում է վերջինիս ընկալման բոլոր տարբեր մոտեցումները, բավականին հակիրճ կարելի է սահմանել. «աստիճանակարգության» գաղափարը հանդիսանում է անհավասարության գաղափար»: Որևէ բան անհրաժեշտ չէ ավելացնել այս պարզ, հստակեցված և համապարփակ ձևակերպմանը:

Նշված դիրքորոշումներից հիերարխիկ սկզբնաղբյուրները բնորոշ են առանձին երևույթներին, առարկաներին, գործընթացներին և ամբողջ Աշխարհին՝ որպես «նյութական մարմինների համախումբ, որը իրենում ընդգրկում է մեզ շրջապատող իրականության ամբողջ բազմաձևությունը»¹²:

Աստիճանակարգության հետագա ընկալման համար կարևոր է կանգ առնել հիերարխիայի և ոչ հիերարխիայի կապերի վրա և հեղինակի կողմից հիերարխիայի և ոչ հիերարխիայի հետ դիալեկտիկ հակասական միասնության վերաբերյալ

⁹ St'u Hierarchy Matural and Social Sciences / ed. D. Pumain, էջ 223:

¹⁰ St'u **Хахимов Э. М.** Диалектика иерархии и иерархии в философии и в научном знании. Казань. 2007, էջ 22-23:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 138:

¹² St'u **Хахимов Э. М.**, Նշվ. աշխ, էջ 18:

փիլիսոփայական կանխադրույթի կիրառությանը հենված ամրագրել դրանց ուսումնասիրության բարդությունը, ինչն էլ արտահայտվում է նաև համակարգային պարադոքսում («ոչ հիերարխիկության պարադոքս»), որի էությունը կայանում է նրանում, որ «...հետազոտության համակարգային մեթոդների, համակարգային մտածողության նկարագրության համար... մենք ստիպված ենք ներկայումս կիրառել ըստ իրենց էության ոչ համակարգային պատկերացումներ, հասկացություններ և մեթոդներ...»¹³, իսկ հիերարխիայի կառուցման համար՝ ոչ հիերարխիկ կատեգորիաներ:

Ժամանակակից գիտության մեջ ընդունվում է, որ հիերարխիան մտահանգվում է միայն բազմամակարդակ (որպես նվազագույն՝ երկմակարդակ) համակարգի շրջանակներում, ինչն էլ մեթոդաբանորեն պայմանավորում է հիերարխիայի հարցերի ուսումնասիրության մեջ որպես վերլուծական և ներըմբռնողական մեթոդների սինթեզի համակարգային մոտեցման կիրառության անհրաժեշտությունը¹⁴, ինչի էությունն էլ կայանում է ուսումնասիրվող օբյեկտների նկատմամբ առանձնահատուկ, նպատակահարմար տեսանկյան մեջ. ամենը սկսում է համակարգի «հավաքման կետի» դերում հանդես եկող որոշակի նպատակի առաջադրումից, որի անկյան տակ հետազոտողը օբյեկտում առանձնացնում է համակարգաձևավորող կապերը, հաստատում դրանց կազմությունը և կառուցվածքը և «հեռացնում» մնացյալը¹⁵:

Միևնույն ժամանակ, որոշակի օբյեկտի, որպես համակարգի դիտարկումը նշանակում է հետևյալի անհրաժեշտությունը.

ա) համակարգաձևավորող նպատակի առանձնացում (միևնույն օբյեկտը կարող է դիտարկվել մի քանի համակարգերի որակով, օրինակ՝ մանրադիտակը որպես մեխ խփելու միջոց և որպես միկրո աշխարհի ուսումնասիրության սարքավորում, էությունը՝ երկու տարբեր համակարգեր),

բ) տվյալ օբյեկտի դիտարկում ընտրված նպատակի անկյան տակ, օբյեկտ-համակարգի էական հարաբերությունների և բնութագրիչների ընտրություն և

¹³ См'у **Садовский В. Н.** Основания общей теории систем. Логико-методологический анализ. М.: Наука. 1974, էջ 239:

¹⁴ См'у **О Коннор Д., Макдермот Я.** Исследование системного мышления. Необходимые знания о системах и творческом подходе к решению проблем. М.: Альпина Паблишер, 2009, էջ 12:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 12-13:

աննշանների «ազատում» (օրինակ, հարձակվողից գրքով պաշտպանության ժամանակ «գիրքը - պաշտպանության միջոց» համակարգի էական հատկանիշներ կհանդիսանան դրա ֆիզիկական հատկանիշները, այլ ոչ դրա կազմի էսթետիկ արժեքավորությունը և ոչ էլ տեղեկությունը, որը կարելի է ստանալ գրքի ընթերցանության դեպքում),

գ) համակարգի կառուցվածքը՝ համակարգի տարրերի միջև նպատակահարմար կապերը:

Հիերարխիան, ժամանակակից համագիտական ընկալումներով հանդիսանում է համակարգում տարրերի կապերի (հարաբերությունների) որոշակի ձևի մոդել, որին գրականության մեջ հակադրվում է (որպես հիերարխիաի առավել վառ արտահայտում) ցանցային կազմակերպումը, կամ հետերարխիան՝ համակարգում է հարաբերությունների կարգը, որը հենված է կոորդինացման, իշխանության և ենթակայության հարաբերությունների բացակայության, այսինքն՝ հորիզոնական սկզբունքի գաղափարին: Համակարգում կառուցվածքային տարրերի կազմակերպման այս մոդելներից յուրաքանչյուրի մոտ առկա են իրենց արժանիքերը և թերությունները, այսպես, ցիկլիկ (ցանցային, հետերարխիկ) կազմակերպչական կառուցվածքները մեծամասամբ ապահովում են գիտակցվածություն և ազատություն, իսկ հիերարխիկը՝ իշխանություն և ուժ¹⁶:

Հիերարխիայի համագիտական բնութագրության համար առանցքային հասկացություն հանդիսանում է «մակարդակ» հասկացությունը, այսինքն՝ **տվյալ համակարգի ենթահամակարգերի որակական ընդհանրության կամ տարբերության չափանիշը «հորիզոնական» հատման մեջ:**

Վ. Ա. Տոլստիկը ընդգծում է, որ «հիերարխիկ համակարգի էությունը գտնվում է վերջինս ձևավորող կառուցվածքային տարրերից կախվածության, ենթակայության, անհավասարության մեջ»¹⁷ ընդ որում համակարգի հիերարխիկ կողմնորոշումը որպես մինիմում ենթադրում է երկու «ուղղահայաց» մակարդակների առկայություն¹⁸:

Մ. Մեսարովիչի, Դ. Մակոյի և Ի. Տակախարի հիերարխիկ բազմամակարդակ համակարգերի տեսությունում համակարգերի հիերարխիկ կազմակերպման մեջ

¹⁶ Տե՛ս **Осипов М. Ю.** Системы в праве и правовые процессы М., 2015, էջ 9-10:

¹⁷ Տե՛ս **Толстик В. А.** Иерархия источников российского права: дис. ... д-ра юрид. наук. Н. Новгород. 2002, էջ 15:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 16:

սահմանազատվում են մակարդակների ընկալման երեք ասպեկտներ. «վերացարկման ընդունված մակարդակ (մոդելի ագրեգիրացվածության մակարդակ), վճիռների ընդունման բարդության մակարդակ և բազմաթիվ ենթահամակարգերից (բլոկներից) բաղկացած համակարգերում գործման առաջնության մակարդակ»¹⁹:

Հիերարխիկ կազակերպված համակարգում յուրաքանչյուր նոր մակարդակ օժտված է **էմերջենտության** հատկանիշներով (համակարգի տարբեր մակարդակներում գոյություն ունեցող հատկությունները և օրենքները չեն կարող ներառվել միմյանց նկատմամբ ֆորմալ-տրամաբանական գործառնությունների հիման վրա)²⁰: Այդ իսկ պատճառով գոյաբանական առումով հիերարխիայի գլխավոր հակասությունը կայանում է «ամբողջ համակարգի համար ընդհանուր օրենքի դրա առանձին տարրերի առավել մասնավոր օրենքների հետ» հարաբերություններում²¹: Այս անտինոմիան ծնում է «համակարգի համար ընդհանուր օրենքների հատուկ օրենքների հետ «հարաբերակցության կետերի» որոնման անհրաժեշտություն»²²:

Հիերարխիկ կազմակերպված համակարգերի վերլուծության ժամանակ իմացաբանական առումով հիմնական հակասություն հանդիսանում են, ինչպես ճիշտ գրում է Է. Ա. Խակիմովը, «օբյեկտների նկարագրության (ուսումնասիրության) ներըմբռնողական-բովանդակային և ֆորմալ մեթոդների հակասական հարաբերությունները»²³, այսինքն՝ տարբեր հիերարխիկ մակարդակների միջև հարաբերությունների ֆորմալիզացման խնդիրը:

Խոսքը գնում է **չֆորմալիզացվածության (չհանգեցվածության)** սկզբունքի մասին, որի համաձայն ցանկացած հիերարխիկ համակարգում գոյություն ունեն միմյանց չհանգող և միմյանցից չբխող հակադրություններ, դա նաև նշանակում է, նման հատկություններով հասկացություններ, որոնք արտացոլում են նշված

¹⁹ Տե՛ս **Месарович М., Мако Д., Такахара И.** Теория иерархических многоуровневых систем. М.: Мир, 1973, էջ 12-13:

²⁰ Պարզ ասած, «յուրաքանչյուր մակարդակում ծագում է նոր հատկություն, որը իրականացվում է տվյալ մակարդակը ձևավորող ենթամակարդակներում» (**Хакимов Э. М.** Моделирование иерархических систем: Теоретические и методологические аспекты. Казань, 1986, էջ 31): Նշենք, որ հատկապես էմերջենտությունը) հնարավորություն չի տալիս ֆորմալ տրամաբանության օրենքների օգնությամբ ստորիններից և հակառակը «մտահանգել» վերին մակարդակների հատկությունների ամբողջ համախմբին (նույն տեղում, էջ 32-33):

²¹ Նույն տեղում, էջ 34:

²² Նույն տեղում, էջ 46:

²³ Տե՛ս **Хакимов Э. М.** Моделирование иерархических систем. էջ 46:

երևույթները: Միևնույն ժամանակ, միջմակարդակային հարաբերությունների ֆորմալիզացման հնարավորությունը չի նվազեցվում, սակայն իրականացվում է միայն բովանդակության հաշվառմամբ, խիստ ֆորմալիզացման կանոնների հիման վրա²⁴:

Խնդրի նշումը մաթեմատիկական (ֆորմալ-տրամաբանական) տեսանկյուններից իրենից ներկայացնում է «միմյանց չհանգող և միմյանցից չբխող լեզուները միավորող լեզվի» մշակման խնդրայնություն²⁵: Ընդ որում բազմամակարդակ համակարգը պահանջում է իր բնութագրության համար պակաս ֆորմալ և առավել բովանդակային լեզու կամ ֆորմալացման տարբեր մակարդակների հիերարխիկ փոխկապված լեզուների համակարգ և դրանց մեկնաբանության համապատասխան սխեմա: Բազմամակարդակ համակարգի նկարագրության ժամանակ ֆորմալիզացման խիստ կանոնները հանգեցնում են բացատրության բովանդակային ասպեկտների հետ հակասությունների: Բազմամակարդակ օբյեկտի նկարագրության մեջ պահպանվում են կազմակերպման տարբեր մակարդակներում արտահայտվող միայն ընդհանուր հատկությունները և որակները²⁶: Նշենք, որ «հիերարխիկ համակարգի փոխադարձ բացառող և փոխադարձ լրացնող մասերի փոխգործունեությունը նկարագրող լեզուն պետք է օժտված լինի երկակի բնույթով, բոլոր մակարդակներում ունենա պահպանվող կայուն և համակարգի կազմակերպման բարձրությունից կախված փոփոխվող հարաբերություններ», ինչպես նաև, «...պետք է նկարագրի ինվարիանցիոն հարաբերությունների դիսկրենտային չափաբաժինները, որոնցից յուրաքանչյուրն էլ բնութագրվում է կայունության մակարդակով և փոփոխվող հարաբերությունների որոշակի չափաբաժնի հետ համագործակցությամբ»²⁷: Ընդ որում ձևի և բովանդակային հարաբերակցության դինամիկան այնպիսին է, որ «վերին մակարդակներում նկարագրությունները և խնդիրները պակաս կառուցվածքային են, պարունակում են առավել շատ անորոշություններ և առավել բարդ են քանակական ֆորմալիզացման համար»²⁸:

Տվյալ հետազոտության համար կարևոր է ուշադրություն դարձնել հիերարխիկ

²⁴ Նույն տեղում, էջ 48-49:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 47:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 79:

²⁷ Տե՛ս **Хакимов Э. М.** Моделирование иерархических систем, էջ 111:

²⁸ Տե՛ս **Месарович М., Мако Д., Такахага И.** Теория иерархических многоуровневых систем, էջ 75:

բազմամակարդակ տեսությունների հեղինակներ Մ. Մեսարովիչի, Դ. Մակոյի, Ի. Տակախարի առաջարկված հիերարխիայի հասկացության երեք ասպեկտների սահմանազատմանը.

ա) նկարագրության, վերացարկման (ստրատ) մակարդակների հիերարխիա, որը նշանակում է, որ որոշակի հիերարխիկ համակարգ «տրվում է մոդելների ընտանիքով, որոնցից յուրաքանչյուրը նկարագրում է համակարգի վարքագիծը վերացարկման տարբեր մակարդակների տեսանկյուններից»²⁹: Տվյալ ասպեկտը հիերարխիկ մակարդակ-ստրատի որպես որոշակի աստիճանի ընդհանրության (վերացարկման) համակարգի մոդել ենթադրում է, որ միմյանց նկատմամբ մակարդակ-ստրատները տեղակայվում են ըստ «մատրյոշկայի» սկզբունքի, այսինքն՝ ստորին մակարդակների վերիններում հաջորդական ընդգրկման ուղիով, սակայն ստորին մակարդակների որակական առանձնահատկությունների պահպանությամբ:

բ) ընդունվող վճռի բարդության մակարդակների հիերարխիա (վճռի ընդունման ստրատների հիերարխիա) նշանակում է, որ «վճռի ընդունման բարդ համակարգը տարանջատվում է առավել պարզ խնդիրների հաջորդական տեղաբաշխված ընտանիքների, այնպես, որ բոլոր խնդիրների լուծումները հնարավորություն են տալիս լուծել նաև ելակետային խնդիրը»³⁰: Տվյալ դեպքում մակարդակը հանդիսանում է որոշակի որոշման ընդունման համար ուսումնասիրվող խնդիրների սպեկտորը սահմանող շերտ: Առանձնացվում են երեք բազային շերտեր (ստորինից դեպի վերին). 1) ընտրության շերտ, որը սահմանում է գործողության կոնկրետ եղանակներ, 2) ուսուցման (հարմարեցման) շերտ, որը պետք է կոնկրետացնի «անորոշությունների բազմությունը..., որի հետ գործ է ունենում ընտրության շերտը», 3) ինքնակազմակերպման շերտ, որը «պետք է ընտրի ստորին շերտերում կիրառվող կառուցվածքները, գործառույթները և մարտավարությունները, այնպես, որ ըստ հնարավորության մերձենա գլոբալ նպատակին (սովորաբար սահմանվող տերմիններով, որոնք դժվար է համարել գործառնական)»³¹:

գ) կազմակերպչական հիերարխիա՝ էշելոն-մակարդակների համակարգ, որը

²⁹ Նույն տեղում, էջ 56:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 63:

³¹ Տե՛ս Месарович М., Мако Д., Такахара И. նշվ. աշխ, էջ 66-67:

բաղկացած է մի քանի փոխհամագործակցող ենթահամակարգերից, որոնց մի հատվածը օժտված է վճռորոշ հատկություններով (վճռորոշ տարրեր), ընդ որում որոշ վճռորոշ տարրեր կառավարվում են մյուսներով: Ցանկացած կազակերպչական հիերարխիայի համար բնորոշ է, որ «վերին մակարդակի տարրերը ... չնայած պայմանավորում են ստորին մակարդակների տարրերի նպատակաուղղված գործունեությունը, սակայն դրանք լիարժեք չեն կառավարում: Ստորին մակարդակի վճռորոշ տարրերին պետք է տրամադրվի որոշակի ազատություն իրենց սեփական որոշումների ընտրության մեջ»³²:

Միևնույն ժամանակ նշենք, որ մեկ համակարգի մակարդակ - ստրատների, մակարդակ-էջելոնների և մակարդակ-շերտերի միջև բացակայում է միմյանց հետ միանշանակ «կոշտ» կապերը, ինչը հնարավորություն է տալիս, օրինակ, իրականացնել մեկ շերտում, սակայն ընդհանրության (վերացարկման) տարբեր մակարդակներով խնդիրների լուծման վերաբաշխում վերին և ստորին մակարդակ-էջելոնների միջև:

Աստիճանակարգության (հիերարխիայի) համագիտական ընկալմամբ իրականացված (իհարկե, լիարժեքությանը չհավակնող, սակայն, ըստ հեղինակների կարծիքի, բավարար աշխատանքի նպատակների համար) դիտարկումը հնարավորություն է տալիս ձևակերպել հիերարխիայի հետևյալ սահմանումները, որոնք կկիրառվեն «աշխատանքայինի» որակով տվյալ գրքում, **հիերարախիան՝ համակարգի տարբեր մակարդակային տարրերի միջև հարաբերությունների կարգն է, հենված համակարգի նկարագրության ստորին և վերին մակարդակների անհավասարության, համակարգում կամ համակարգային ձևավորման մեջ վճիռների ընդունման վրա:**

Ներկայումս համառոտ լուսաբանենք հիերարխիայի հատկանիշները, որոնք կվերաձվեն մեզ համար հիերարխիայի գիտական պատկերների, այդ թվում իրավունքի մեջ հիերարխիայի «աղյուսների» միավորման յուրահատուկ «լուծույթի»:

1. իրենից ներկայացնում է որոշակի համակարգի շրջանակներում տարբեր մակարդակային երկու և (կամ) ավելի օբեկտների միջև հարաբերությունների (կապի) հատուկ տեսակ: Այդ իսկ պատճառով նույն օբեկտները, որոնք հետազոտվում են

³² Նույն տեղում, էջ 69:

տարբեր համակարգերի շրջանակներում, կարող են հիերարխիկ կապված լինել մեկ համակարգում և միաժամանակ գտնվել հակադիր հիերարխիկ կամ այլ համակարգի նկատմամբ կիրառական ոչ հիերարխիկ, հարաբերություններում: Ընդ որում հիերարխիան հնարավոր է որպես նվազագույն համակարգի երկու տարրերի միջև: Հետևաբար, մեկ համակարգի շրջանակներում որոշակի տարրեր կարող են գտնվել կամ սուբորդինացման (հիերարխիկ), կամ ոչ հիերարխիկ (հորիզոնական) հարաբերություններում: Այս համակարգի, հարաբերությունների շրջանակներում երրորդ տարբերակ չկա:

2. Արտահայտում է իշխանության և ենթակայության, սուբորդինացիայի, անհավասարության, վերին տարրերի ստորիններին գերակայության հարաբերությունները (այդ թվում վերին մակարդակների ենթահամակարգերի գործողությունների առաջնությունը կամ միջամտության իրավունքը):

Նշենք, որ տարբեր համակարգերում իշխանության սահմանները կարող են նկատելի տարբերվել, սակայն միշտ առկա է ստորինի վրա վերին օբյեկտների ազդեցության այս կամ այն հնարավորությունը, վերին տարրերի՝ ստորինների մի շարք բնութագրիչների սահմանման «իրավասությունները» և ստորինի տվյալ բնութագրիչներով կողմնորոշման «պարտավորությունը»: Հնարավոր է նաև վեր կանգնած տարրի ուղիղ միջամտություն ստորինի գործառնության և զարգացման մեջ: Բացի դրանից, հիերարխիկ բազմամակարդակ համակարգի տեսության դիրքորոշումներից, տարբեր մակարդակային տարրերի իշխանության և ենթակայության հարաբերությունների բնույթը պայմանավորված է այն ասպեկտով, որի տակ ուսումնասիրվում է հիերարխիան (նկարագրության մակարդակների հիերարխիա, ընդունվող որոշման շերտերի (բարդության մակարդակների) հիերարխիա, կազակերպչական հիերարխիա),

3. ձևավորվում և գործում է որպես ենթահամակարգերի, դրա բաղադրիչների հաջորդական տեղաբաշխում (հորիզոնական ենթակայություն), որը վերջնական արդյունքում նշանակում է համակարգում ընդգրկվող տարրերի և ենթահամակարգերի ենթակայություն:

4. Ենթադրում է բարձր մակարդակի ենթահամակարգերի ազդեցության

կախվածություն ստորին մակարդակների իրենց գործառույթների փաստացի կատարումից: Այս իսկ պատճառով, մի կողմից, ցանկացած հիերարխիկ կազմակերպված համակարգում ստեղծվում են վերին տարրերի ստորինների զարգացման և գործառնության հսկողության մեխանիզմներ վերին մակարդակներում ձևակերպված օրենքներին և (կամ) կանոններին համապատասխան,

5. Արտահայտվում է արտաքին միջավայրում արտահայտվածության, որոշակիության տարբեր աստիճաններով: Բացի դրանից, անհրաժեշտ է ընդունել, որ շրջապատող իրականության ուսումնասիրության նկատմամբ համակարգային մոտեցում կիրառող հետազոտողը էական աստիճանով ինքն է «հսկում» հիերարխիկ հարաբերությունները այն իմաստով, որ հատկապես ինքը իր ինտելեկտուալ-կամային ակտով սահմանում է համակարգի «հավաքման կետը», ինչն էլ անխուսափելի տրամադրում է իրականացվող հետազոտությունների և այս կամ այն հարաբերությունների շեշտադրությունների որոշակի ուղղությունը: Դրա արդյունքն է այն հանգամանքը, որ համակարգի կառուցվածքում հիերարխիկ նախադրյալների առկայության կամ բացակայության որոշման համար անհրաժեշտ է ղեկավարվել նման համակարգերի չափորոշիչներով:

6. Բնութագրվում է ցանկացած հիերարխիկ կազմակերպված համակարգում **զրոյական մակարդակի** համակարգի գոյությամբ՝ ելակետային կազմակերպման մակարդակ, որը սահմանում է բազմամակարդակ համակարգերի բաժանման սահմանները և միավորման սկիզբը (կարևոր է հասկանալ, որ յուրաքանչյուր համակարգ ունի սեփական զրոյական մակարդակը):

7. Հանդիսանում է պոլիկառուցվածք, ինչն էլ պայմանավորում է հիերարխիայի ներքին տիրաժավորման հնարավորությունները.

Կազմակերպման յուրաքանչյուր մակարդակի սահմաններում կարող են գոյություն ունենալ դրանում ներառվող ենթակառուցվածքների հիման վրա տվյալ մակարդակի կառուցվածքը սահմանող տարրերի սեփական հիերարխիա, ընդ որում հիերարխիկ կառուցվածքի մասնատման գործընթացի սահմանները սահմանվում են համակարգի «հավաքման կետով»:

8. Պահանջում է հիերարխիայում տարրի տեղի և համակարգում դրա

գործառույթների միջև կապի առկայություն. Վերին մակարդակի տարրը գործ ունի առավել խոշոր ենթահամակարգերի կամ համակարգի վարքագծային առավել խոշոր ասպեկտների հետ, ընդ որում ժամանակագրական տեսանկյուններից վերին մակարդակի տարրի համար վճռի ընդունման շրջանը ավելին է, քան ստորին մակարդակի տարրերի համար, և, հետևաբար, վերևում տեղակայված տարրը գործ ունի համակարգի վարքագծային առավել դանդաղ ասպեկտների հետ:

9. Ենթադրում է հիերարխիկ կազմակերպված համակարգում մակարդակների էմերջենտություն, ինչը նշանակում է, որ յուրաքանչյուր նոր մակարդակում ծագում են օրենքներ և կանոններ, որոնք բնորոշ չեն համակարգի նախկին մակարդակների համար և, որպես հետևանք, տարբեր մակարդակների միջև հարաբերությունների բացարձակ ֆորմալիզացման անհնարինություն: Միևնույն ժամանակ պետք է նշել, որ միջմակարդակային հարաբերությունների ֆորմալիզացման հնարավորությունը չի նվազում, սակայան իրականացվում է միայն ֆորմալիզացման առավել խիստ կանոնների հիման վրա և բովանդակության հաշվառմամբ:

Նշված հատկանիշները հնարավորություն են ընձեռնում լիարժեքությանը չհավակնող որոշակի պատկերացումներ ձեռք բերել հիերարխիայի համագիտական կիրառության վերաբերյալ:

1.2. Իրավունքի համակարգում աստիճանակարգության (հիերարխիայի) իմաստավորման առանձնահատկությունները

Իրավունքի համակարգում աստիճանակարգության գաղափարը պատմականորեն էական դեր է խաղում հասարակական հարաբերությունների իրավական կարգավորումներում: Սոցիալական գոյի հիերարխիկության գաղափարը տարածվում է նաև իրավունքի վրա: Իրավական նորմերի աստիճանակարգությունը հաստատում է սոցիալական հարաբերությունների հիերարխիկությունը, որտեղ էլ մարդիկ համատեղում են իրենց վարքագիծը միմյանց հետ և գործում որպես մեկ ամբողջություն³³:

Բացի իրավունքի մեջ աշխարհի կառուցման հիերարխիկության հիմնարար

³³ Տե՛ս **Осипов М. Ю.** Системы в праве и правовые процессы. М., 2015, էջ 4-5:

արտացոլման, իրավունքի և իրավական համակարգի վրա «հիերարխիա» հասկացության տարածման, մեր կարծիքով, ամենը մեծամասամբ պայմանավորված է տվյալ հասկացության կրոնական իմաստի բաղադրիչով, որը լիարժեք շոշափելի է ցանկացած սոցիալական հիերարխիայում, «արտահայտվում է հասարակական կարգի կազմակերպության ձևով, հենվում էներգիայի այդ աղբյուրները արդարացնող դատողությունների» կոլեկտիվ համակարգի վրա»³⁴: Հիերարխիկ կառուցված իրավունքի կերպարի ստեղծումը կարելի է դիտարկել որպես առկա իրավակարգի ռացիոնալ սրբացման, մարդկանց և նրանց հանրույթների աչքերում դրանց արդարացվածության հաղորդման եղանակներից մեկը: «Հիերարխիան նաև այսօր ընդունվում է որպես ճիշտ դիտարկվող լուծումների հաստատման մեթոդ»³⁵ - նշում են հետազոտողները:

Այդ իսկ պատճառով պատահական չէ, որ տարբեր դարաշրջաններում փիլիսոփաները և իրավաբանները իրավունքի մոդելավորման ժամանակ էական ուշադրություն էին հատկացնում հիերարխիկ սկզբին (Լաո Յզի կառավարչի հատկությունների հիերարխիա³⁶, Պլատոնի օրենսդրական նպատակների առջև

կանգնածների հիերարխիա³⁷, Գրոցիոսի մարդկային և բնական, աստվածային

³⁴ St'u Hierarchy in Natural and Social Sciences, էջ 223-224:

³⁵ Նույն տեղում, էջ 224:

³⁶ Ըստ չինական մտածողների կարծիքի, «լավագույն կառավարիչը նա է, ում վերաբերյալ ժողովուրդը գիտի միայն այն, որ վերջինիս գոյություն ունի: Փոքր-ինչ վատն են այն կառավարիչները, ում ժողովուրդը սիրում և մեծարում է: Առավել վատն են այն կառավարիչները, որոնցից ժողովուրդը վախենում է: Եվ ամենից վատն են այն կառավարիչները, ում ժողովուրդը ատում է» (Տե՛ս **Дробышевский С. А.** История политических и правовых учений: основные классические идеи: учеб. пособие. М.: Норма, 2007, էջ 30):

³⁷ Ինչպես կարծում էր Պլատոնը, գոյություն ունեն «... երկու տեսակի բարիքներ, մեկը՝ մարդկային, մյուսները՝ աստվածային: Փոքր բարիքները նրանք են, որոնց գլխավորում են առողջությունը, հետո գեղեցկությունը, երրորդ տեղում՝ վազքում և մարմնական այլ շարժում ներմուծը, չորրորդում՝ հարստությունը, սակայն ոչ կույր, այլ աշալուրջ, գիտակցվածության ուղեկիցները: Աստվածային բարիքներից առաջինը և գլխավորողը դա գիտակցությունն է: Երկրորդը՝ գիտակցությանը համապատասխանող հոգու առողջ վիճակը: Արիության հետ դրանց միացումից ծագում է երրորդ բարիքը՝ արդարությունը: Չորրորդ բարիքը՝ արիությունը...»: Այս հիերարխիան իր արտացոլումը պետք է ստանա նաև իրավունքի մեջ, այդ իսկ պատճառով փիլիսոփան կոչ էր անում օրենսդիրներին. «Հաստատեք... օրենքներ, որոնք ... ուղղորդում են մեր մտքերը ոչ դեպի հարստություն... իսկ քանի որ գոյություն ունեն երեք առարկաներ՝ հոգի, մարմին և դրամներ, ապա մեր օրենքներում ամենից բարձր պետք է տեղակայեք համապատասխանաբար հոգին, երկրորդ տեղում՝ մարմնի կատարելությունը..., իսկ երրորդում, և վերջինում՝ հարստությանը ենթակայումը, քանի որ այն, ըստ էության և մարմին, և հոգի է» (Տե՛ս **Дробышевский С. А.** Նշվ. աշխ., էջ 39): Այլ համարժեք օրինակ. Ի. Բենտամը, սահմանելով օրենսդրի նպատակը որպես «հասարակության առավելագույն անդամների առավելագույն երջանկություն», կառուցում էր ըստ նշված նպատակի ձեռքբերման խնդիրների հետևյալ հիերարխիան.

իրավունքի և այլ միջնադարյան սխոլաստների հիերարխիա³⁸ և այլն):

Չնայած նրան, որ պետաիրավական հանրություն հիերարխիկ հիմքերի արտահայտումների բազմանիստությունը նշվում էր հնագույն ժամանակներից և տարբեր ասպեկտներով, սկսած Լուսավորության դարաշրջանից, արևմտյան իրավագիտության մեջ իրավունքում հիերարխիան, որպես կանոն, հետազոտվում է խիստ տրված անկյան տակ³⁹ որպես իրավունքի ձևերի հիերարխիա և, որպես կանոն, վերլուծական իրավաբանական պոզիտիվիզմով տրված շրջանակներում: Հետաքրքրական է նշել, որ և բնական իրավունքի, և իրավական ռեալիզմի կողմնակիցները, դիմելով իրավունքի հիերարխիկության խնդրայնությանը, իրավական հիերարխիայի քննարկումներում բովանդակային շտկումներ ներածող իրենց դատողություններում, որպես կանոն, օգտվում են վերլուծական պոզիտիվիզմի հասկացությունների ապարատով⁴⁰:

Ենթադրվում է, որ իրերի այդպիսի վիճակը պայմանավորված է ամբողջական համալիր գործոններով:

Ամենից առաջ, հատկապես վերլուծական իրավագիտությունը, սահմանափակելով իրավունքի մեջ հիերարխիայի խնդրայնությունների սպեկտորը տեխնիկական-իրավաբանական հարցերով, կարողացավ իրավունքի հիերարխիայի

1) անվտանգության ապահովվում, 2) գոյության միջոցների ապահովվում, 3) հավասարության ձեռքբերում, 4) գոհունակության ձեռքբերում (Նույն տեղում, էջ 175-178):

³⁸ Տե՛ս **Царьков И. И.** Развитие правованимания в европейской традиции права. СПб.: Юрид. центр Пресс. 2006, էջ 53-54. Ռ. Կաբրիյակը Գրացիոսի արժանիք համարում է այն, որ բոլոնյան վանականը «համակարգավորել և միմյանց հետ է համապատասխանեցրել տարբեր ծագման տեքստեր՝ բաշխելով դրանք հիերարխիկ կարգով կախված աղբյուրներից» (Տե՛ս **Кабрияк Р.** Кодификации. М.: Статус. 2007, էջ 43): Ըստ **Ա. Մ. Միխայլովի** կարծիքի, «արդիականության հետազոտողները Գրացիոսի արժանիքը ամենից առաջ տեսնում են իրավունքի տարբեր աղբյուրների կանոնավոր ուսումնասիրության Ա դրանց հիերարխիկ համեմատության մեջ, ինչի արդյունքում ստացվեց դոկտրինալ սխոլաստիկ ավանդույթի «իրավական համակարգը»» (Տե՛ս Михайлов А. М. Идея естественного права: история и теория. М.: Юлитинформ, 2010, էջ 95):

³⁹ Անհրաժեշտ է իրավական պոզիտիվիզմում սահմանազատել երկու ուղղություններ. 1) իրավական իրականության (սոցիոլոգիական պոզիտիվիզմի) հայեցակարգեր, որոնք «առաջադրում են իրավակիրառության ոլորտում և իրավունքը որպես «այն, ինչը իրականում կատարում են դատավորները» սահմանող «իրական» սոցիալական հարաբերությունների ուսումնասիրության խնդիրները», և 2) վերլուծական պոզիտիվիզմի դոկտրինան, որը կողմնորոշված է «իրավական լեզվի, իրավական տեքստերի» ուսումնասիրությանը: Այստեղ իրավունքը հանդիսանում է «որոշակի կարգին համապատասխան ընդունված կանոններ»:

⁴⁰ Տե՛ս **Pound R.** Hierarchy of Sources and Forms in Different Systems of Law // Tulane law reviw. Vol VI. №4, էջ 467-477. Lundmark T. Charting the Divide between Common and Civil Law. NY: Oxford University Press. 2012, էջ 310-312:

ձևերում արտահայտել իրավունքի որպես կարգավորված, բացատրվող և կանխատեսվող սոցիալականության արտացոլման համաձայնեցվածության գաղափարը: Եվրոպական մտածելակերպով իրավաբանի համար իրավունքի ձևերի հիերարխիայի պաթոսը միշտ կայացել և կայանում է կոորդինատների չհակասող համակարգի ստեղծման մեջ, որը հնարավորություն կտա իրավական տեքստերի կոնգլոմերատի հետևում տեսնել վարքագծի մոդելների և նմուշների ռացիոնալ կառուցված համակարգ: Նման համակարգը հենարան կհանդիսանա ցանկացած իրավաբանական գործունեության մեջ, լինի դա իրավաստեղծ, անհատականացված որոշումների ներածում, իրավական նյութի հետազոտություն և համակարգավորում կամ քաղաքացիներին իրենց վարքագծի իրավաչափության վերաբերյալ խորհրդատվություն:

Հավանաբար, հատկապես իրավունքի ձևում ներդաշնակության և հիերարխիկության միջև կապը առավել հեշտությամբ է բացահայտվում: Այդ իսկ պատճառով իրավունքի ձևի հիերարխիկ կառուցվածքի գաղափարը իրավաբանին տրամադրում է հոգեբանական հարմարավետության բացառիկ զգացողություն, որը հենված է նրա բացատրություններում անհամաձայնությունների բացակայության հավատքին, ինչ կարելի է կամ արգելված է իրականացնել ըստ իրավունքի:

Ամենայն հավանականությամբ այս երևույթի արմատները անհրաժեշտ է որոնել եվրոպացիների մտածողության առանձնահատկություններում: Ըստ հետազոտողների կարծիքի, սովորական կանոնի բացատրությունը պետք է լինի մեկը, և եթե ինչ-որ բանի տրվում է երկու, երեք, տասը բացատրություն, ապա մտածողության եվրոպական եղանակը միանգամից որոնում է վերիֆիկացման գործընթացներ, որոնք հնարավորություն են ընձեռնում այս կամ այն հեղինակությանը դիմելու մեթոդով... պարզաբանել, այդ երկու, երեք, տասը բացատրություններից որն է ճշմարիտ: Հակասությունների նկատմամբ անհանդուրժողականությունը՝ եվրոպական մտածողության շարժիչ ուժերից մեկը, ստիպում է վերջինիս անընդհատ որոնել նոր ներդաշնակ մեկնաբանություններ, միևնույն ժամանակ եվրոպական հոգեբանական դրույթների էական գծերից մեկը, որը չունի նմանություն այլ մշակույթներում⁴¹:

⁴¹ Տե՛ս Մալխասյան Լ. Մ. Իրավունքի սկզբունքների դերը ՀՀ իրավական համակարգում. պրակտիկ և

Կարելի է ասել, որ Նոր ժամանակների վերլուծական իրավագիտությունը առավել ընդհանուր սկզբունքների ստացման ուղիով ընդունել և որոշակի աստիճանով կատարելագործել է հակասությունների չեզոքացման միջնադարյան սխոլաստիկ եղանակը և փորձել առավել հետևողական այն մարմնավորել իրավական հիերարխիայի հետ կապված իր տեսական և դոգմատիկ կառույցներում:

Մյուս կողմից, աշխարհիկ կառավարիչի և քաղաքական իշխանության հավակնություններ ունեցող հռոմեական-կաթոլիկ եկեղեցու միջև բարդ, գրեթե հակասական փոխհարաբերությունները, որը բնորոշ է միջնադարյան Արևմտյան Եվրոպայի համար, հանդիսացան իրավադատության բաժանման գաղափարի վերաիմաստավորման խթան⁴²: Որպես արդյունք, արևմտյան երկրների իրավակարգում տարբեր հանրային քաղաքական մարմինների սեփական իրավաստեղծ իրավասությունների հետ կապված իրավունքի ֆորմալ աղբյուրների տեսակների բազմազանության, այդ աղբյուրների ազդեցության ոլորտների փոխադարձ հավելման իրավիճակում քաղաքական-իրավական միտքը վաղ թե ուշ պետք է դիմեր իրավունքի այս կամ այն աղբյուրի գլխավորության գաղափարի խնդրայնությանը: Մեր կարծիքով, իրականում հիերարխիայի՝ ըստ իր արտաքին ձևի առումով ուսումնասիրության եվրոպական քաղաքական-իրավական մտքի ուղղման գլխավոր պայմանը, ըստ ամենայն հավանականության, հանդիսացավ մայրցամաքային Եվրոպայի պետական տարբեր մարմինների մոտ սեփական իրավաստեղծ իրավասությունների ձևավորումը:

տեսական վերլուծություն: Սեղմագիր իրավ. գիտ. թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսության: Երևան, 2018, էջ 8-9, 18-19:

⁴² «VII դարից Արևմտյան Եվրոպայում տարածում ստացավ թագավորների օժման արարողությունը, որի էությունը կայանում է նրանում, որ եկեղեցին ընդունում էր տվյալ անձին իր համայք, սակայն դա չէր նշանակում, որ եղեկեցին թագավորին օժման արարողությամբ օժտում էր իշխանական իրավունքով...եղեկեցին պատասխանատվություն էր ստանում թագավորի գործողությունների համար՝ պատասխանելով նրա փոխարեն Աստծո դատարանի առջև: Եկեղեցին օժմամբ նոր թագավորին տրամադրում էր ապահովագրություն (ֆրանս. Polls՝ ապահովագրություն), նրա ապագա գործողությունների որոշակիության ապահովածություն: Այսպիսով, եղեկեցին չէր հավակնում նրան, որ հանդիսանա աշխարհում իշխանության միակ աղբյուր: Թագավորը՝ նմանատիպ իշխանությանը լիազորված անձ է, ինչպես եկեղեցին, միայն թագավորական իշխանության իրավադատությունից պետք է առանձնացվեին այն հարցերի լուծման իրավունքը, որոնք կապված էին սահմանային բարոյական իրավիճակների սահմանման հետ: Դրա հիման վրա միջնադարյան իրավական միտքը մշակել է իրավադատության սահմանափակման գաղափարը... Քաղաքական-իրավական մտքի պատմության մեջ առաջին անգամ ձևավորվեց պատկերացում, որ մեկ տարածքի սահմանում կարող են գոյություն ունենալ միմյանցից անկախ երկու իրավաբանական ատյաններ, որոնցից յուրաքանչյուրը օժտված է կանոնակարգերի (օրենքների) հրատարակման իրավունքով (Նույն տեղում, էջ 200):

Պարադոքսալ է, սակայն, որպես մայրցամաքային Եվրոպայի պետություններում իրավունքի աղբյուրների հիերարխիկ հարաբերակցության ևս մեկ գաղափարի ծագման կարևոր գործոն անհրաժեշտ է ընդունել քաղաքականապես կազմակերպված հասարակության, ինչպես նաև քաղաքականապես կազմակերպված հասարակության սոցիալական կարգավորման մեջ որպես բարձրագույն հանրային իշխանության կրիչ գերիշխանի (այդ թվում ժողովրդի) հայեցակարգը: Դրանով իսկ պայմանավորվում է պետությունից բխող իրավական նորմերի հիերարխիկ առաջնության հաստատումը համընդհանրությանը հավակնող մնացյալ բոլոր սոցիալական նորմերի նկատմամբ: Պարզ, պետությունից բխող իրավունքը, հենվելով հիերարխիկության գաղափարին, հռչակել և հիմնավորել է իր առաջնությունը քաղաքային, եկեղեցական և այլ կանոնների նկատմամբ, որոնք ևս հավակնում են նրան, որպեսզի կարգավորեն մարդկանց վարքագիծը:

Էական դեր խաղացել է նաև «Լուսավորության» ժամանակաշրջանի ոգուն բնորոշ ռացիոնալիզմը, որը ենթադրում է սոցիալական կառուցվածքի օրինաչափությունների մարդկային գիտակցությամբ իմացությանը հենված հասարակության, որպես «մեզամեքենա» վերակառուցման հնարավորությունը, վերջինումս նորմատիվ կարգավորումներում գլխավոր դերը (որպես սոցիալական ինժեներիայի ձև) հատկացվում է ընդհանուր և անհատական իրավական ակտերի ձևում մարմնավորված, գերիշխանի ռացիոնալ և կարգավորված հրամաններում արտահայտված իրավունքին: Այստեղից, ամենայն հավանությամբ, նաև արսոլյուտիզմի երկրներում օրինակարգված աշխատանքների աճը⁴³:

Այսպիսով, որպես «մտածողության ոճի» «Լուսավորության ոգուն», վերլուծական պոզիտիվիզմի որպես իրավական տեսությանը, հասարակական կյանքի իրավական երկարատև կարգավորմանը հավակնող կենտրոնացված ազգային պետությունների, որպես սոց-մշակութային երևույթի և տարբեր պետական մարմինների իրավաստեղծ լիազորությունների դիֆերենցիայի ծագմանը պարտական ենք նրանով, որ իրավունքում հիերարխիայի խնդիրների հետազոտության տեսանկյունները

⁴³Տե՛ս **Кабрияк Р.** Классификации, էջ 129-139.ГУ. Կարրիյակը ընդգծում է, որ «սոցիալական պահանջի և քաղաքական կամքի կոնֆլիկտը անհրաժեշտ է ցանկացած օրինակարգման ծագման համար» (Նույն տեղում, էջ 139):

մայրցամաքային իրավական ավանդույթերում տեղաշարժվել են իրավունքի արտաքին ձևերի կողմ և, անհրաժեշտ է նշել, որ վերջինս գերակայում է մինչ այսօր⁴⁴:

Վիճելի հանդիսանում է իրավունքի հիերարխիկ կառուցման վերաբերյալ հարցը: Այսպես, ինչպես կարծում է Ժ.Լ. Բերժելը, «ըստ ամենայնի, չնայած տարբեր իրավական համակարգերի կառուցվածքների բազմազանության, միշտ գոյություն ունի դրանցում առկա կանոնների հիերարխիա⁴⁵: Ռ. Պաունդը սահմանափակում է հիերարխիկ կառուցված իրավական համակարգերի ցանկը կախված հասարակության, պետության և իրավունքի զարգացման մակարդակից, ըստ նրա կարծիքի, իրավունքի մեջ հիերարխիան «ենթադրում է սոցիալական և տնտեսական համակարգերի զարգացում, ինչպես նաև դրանց համապատասխանող ըստ իրավակիրառական և իրավաստեղծ գործունեության հստակ սահմանված իրավասություններով կազմակերպված դատական և վարչական հիերարխիայով իրավական կարգ և բացի դրանից՝ իրավական ոլորտում որակավորված մասնագետների առկայություն»⁴⁶: Տ. Լունդարկն առավել նեղացնում է հիերարխիայի հայեցակարգերի կիրառության ոլորտները, պատասխանելով, որ իրավունքի աղբյուրների որպես տրամաբանական կառուցված համակարգի վերաբերյալ պատկերացումները առավել լիարժեք և հաջորդական բացահայտվում է գերմանական իրավադատության մեջ, իսկ, օրինակ, ԱՄՆ, Շվեյցարիայի, Անգլիայի և Ուելսի իրավական համակարգերի համար հիերարխիայի գաղափարը այդքան նշանակալից չէ⁴⁷: Մեր կարծիքով, նախ՝ «իրավունքի աղբյուրների առավել հստակ հիերարխիա առկա է առավել կենտրոնացված իրավական համակարգերում, երկրորդ, այն առկա է համակարգերում, որոնք համոզված են, որ իրավունքը ոչ թե օբեկտիվ գոյություն ունի, այլ հաստատվում է մարդկանց կողմից՝ հատկապես այս դեպքում է ծագում աղբյուրների խիստ հիերարխիայով իրավական համակարգի ըստ նախապես կազմված պլանի ստեղծելու ձգտումներ: Ըստ էության

⁴⁴ Իրավունքում հիերարխիայի հասկացության տվյալ թեզի հաստատումը դիտարկել հետևյալ աշխատանքներում: Мицайко М. Иерархия в праве, էջ 53-71: Толстик В. А. Иерархия источников российского права; Зивс Л. С. Источники права. М.: Наука, 1981:

⁴⁵ Տե՛ս Бержель Ж. Л. Общая теория права. М.: Нота Бене. 2000, էջ 160:

⁴⁶ Տե՛ս Pound R. Hierarchy of Sources and Forms in Different Systems of Law // Tulane law review: Vol. VII, № 4, էջ 469:

⁴⁷ Տե՛ս Lundmark T. Charting the Divide between Common Civil Law. NY: Oxford University Press. 2012, էջ 310-312, 315-341:

նման պատկերացումները հաղթանակեցին բուրժուական հեղափոխության դարաշրջանում մայրացամաքային իրավակարգերում: Անգլիայում գործնական և գործիքակազմային մտածող դատավորները պաշտպանեցին իրավունքի իրենց ընկալումները, որոնք մոտ են ոչ թե ռացիոնալիզմի, այլ սենսուալիզմի գաղափարներին հենված բնական-իրավականին, որոնց շնորհիվ ձևավորվեց «դատական իրավունքը» կամ «նախադեպային իրավունքը»:

Վերջնական արդյունքում, տրամաբանական է, որ հատկապես գերմանական վերլուծական պոզիտիվիզմը ծնեց իրավունքի արտաքին ձևերի հիերարխիայի դասական տեսությունը (Ա. Մերկելի աստիճանների տեսություն, որը հետագայում զարգացվեց Հ. Քելզենի «իրավունքի մաքուր տեսության» մեջ)⁴⁸:

Ըստ մեր կարծիքի, Հ. Քելզենի իրավունքում հիերարխիայի վերաբերյալ ուսմունքի հիմնական թեզի որակով կարելի է բերել հետևյալ գաղափարը. «Իրավունքի նորմերը, որոնց իրականության հիմնական հիմք հանդիսանում է ...հիմնական նորը, իրենցից ներկայացնում են ... ոչ թե միմյանց մոտ գտնվող իրական նորմերի համալիր, այլ վերև և ներքև տեղակայված նորմերի հիերարխիկ կառուցվածք»⁴⁹:

Ըստ Հ. Քելզենի կարծիքի, այլ նորմի ստեղծումը կարգավորող նորմի և վերջինիս միջև հարաբերությունները կարող են ներկայացվել որպես ստորադասման հարաբերություններ⁵⁰: Միևնույն ժամանակ այն նորմը, որը կանխորոշում է այլ նորմայի ստեղծումը, զբաղեցում է առավել բարձր դիրք, իսկ տվյալ կարգադրագրերի հիման վրա ստեղծված նորմը՝ առավել ցածր: Իրավակարգը հանդիսանում է նորմերի տարբեր աստիճանների հիերարխիա, ընդհանուր և անհատական նորմերի համակարգ, որոնք միմյանց հետ կապված են ըստ այն սկզբունքի, որ իրավունքը կարգավորում է իր սեփական օբյեկտը և տվյալ կարգի յուրաքանչյուր նորմը ստեղծված է ըստ որևէ այլ նորմի, իսկ վերջին նորմը՝ ըստ հիմնական նորմի կարգադրագրերի, ինչն էլ ապահովում է նորմերի այս համակարգի և այս իրավական կարգի միասնությունը»:

Իրավակարգի իրականության հիմնավորման որակով Հ.Քելզենը կիրառում է

⁴⁸ Տե՛ս **Маркель А.** Юридическая энциклопедия. СПб, 1902, էջ 15-20, 37-43, 95-103 и др. **Kelsen H.** The pure theory of law and analytic jurisprudence // Harvard law review, 1941. Vol. 55, էջ 44-70. **Kelsen H.** On the theory of interpretation // Legal Studies. 1990. Vol. 10. №2, էջ 127-135. Чистое учение о праве **Ганса Кельзена**: сб. переводов. Вып. 2. М. 1988, էջ 67-93:

⁴⁹ Տե՛ս **Кельзен Г.** Նշվ. աշխ. էջ 68-69:

⁵⁰ Տե՛ս **Kelsen H.** On the theory of interpretation // Legal Studies. 1990. Vol. 10. №2, էջ 127-128:

հետևողականություն, որում «նվազագույն նախադրյալ ձևավորում է հիմնական նորմը պարունակող անհրաժեշտության վերաբերյալ դատողությունները. «Պետք է վարվի փաստացի հաստատված և գործող սահմանադրությանը համապատասխան», մեծ նախադրյալը ձևավորում է որոշակի փաստ հաստատող գոյի վերաբերյալ դատողությունները:

«Սահմանադրությունը փաստացի հաստատվել է, և այն գործուն է (այսինքն՝ դրան համապատասխանությամբ հաստատվող նոր մեծերը հիմնականում ընդունվում և պահպանվում են), իսկ եզրակացության որակով հանդես է գալիս անհրաժեշտության վերաբերյալ դատողությունը. «Պետք է վարվի իրավակարգին համապատասխան (այսինքն՝ իրավակարգը իրական է)»⁵¹: Նույն սխեման տարածվում է իրավունքի կոնկրետ աղբյուրի կամ կոնկրետ իրավական նորմի իրականության հիմնավորման վրա:

Ըստ Հ.Քելզենը, «մեկ նորմի իրականության հիմք կարող է հանդիսանալ միայն մյուս նորմի իրականությունը: Նորմը, որը իրենից ներկայացնում է այլ նորմի իրական լինելու հիմք, կերպարային անվանում են «բարձրագույն» (այսինքն «առավել բարձր») նորմ մյուս նորմի նկատմամբ, որին անվանում են «ստորին»⁵²: Իրավունքի հիերարխիկ կազմության մեջ «եթե ստորին նորմը համարվում է իրական, ապա այն պետք է համարվի վերին նորմի հետ համապատասխանող»⁵³:

Նորմերի ամբողջ հիերարխիկ համախմբի իրականության հիմքի որակով, այսինքն «նրա վերաբերյալ հարցի պատասխանը, ինչու տվյալ իրավակարգի նորմերը պետք է պահպանվեն և կիրառվեն» Հ. Քելզենը նշում է հիմնական հաստատող նորմայի առկայությունը, որի «համաձայն պետք է վարվեն փաստացի հաստատված, հիմնականում և ամբողջովին գործող սահմանադրությանը, իսկ նշանակում է, այդ սահմանադրությանը համաձայն փաստացի հաստատված, հիմնականում և ամբողջովին գործող Նորմերին համապատասխան»⁵⁴:

Իրավունքի մեջ հիերարխիայի վերաբերյալ ընդհանուր եվրոպական պատկերացումների հունով, այլ հետազոտողները ուշադրություն են դարձրել

⁵¹ Տե՛ս **Kelsen H.** Նշվ. աշխ. էջ 130-131:

⁵² Նույն տեղում:

⁵³ Տե՛ս Чистое учение о праве Ганса Кельзена: сб. переводов. Вып. 2. М., 1988, էջ 86:

⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 162:

իրավունքի արտաքին ձևում հիերարխիայի ընդհանուր տեսական բնութագրությանը, հատկապես հայեցակարգային իրավունքի համար բազային իրավունքի աղբյուրների ենթահամակարգի՝ նորմատիվ իրավական ակտերի համակարգի հիերարխիային: Այսպես, խորհրդային ժամանակաշրջանի ըստ իրավունքի աղբյուրների տեսության առավել հիմնավոր գիտական աշխատանքներից մեկի հեղինակ Ս. Ա. Զիվսը ընդհանրապես չի առաջադրում իրավունքում հիերարխիայի և իրավունքի աղբյուրների հիերարխիայի սահմանազատման անհրաժեշտության վերաբերյալ հարցը⁵⁵:

Հիերարխիայի նման ընկալումները գերակայում են ոչ միայն գիտության, այլ նաև իրավաստեղծման և իրավակիրառության մեջ, ինչը լիարժեք բացատրելի է ինչպես մայրցամաքային իրավական ավանդույթներով դաստիարակված իրավաբանների մտածողության առանձնահատկություններով, այնպես էլ իրավաբանական կյանքի ընթացիկ պահանջներով:

Հետազոտության գործընթացում հեղինակի կողմից առաջադրվել է նոր մոտեցում, ըստ որի, իրավունքի աղբյուրների հիերարխիայի նեղ ընկալումները չեն արտացոլում տվյալ երևույթը իր ամբողջ բազմաձևության մեջ:

Ինչ առավելություններ կարող է տրամադրել իրավունքում դրա աղբյուրների պրիզմայի միջոցով հիերարխիայի հետազոտությունը ավանդական սխեմայի շրջանակներից դուրս:

Առաջինը, ըստ մեր տեսանկյան, դա հնարավորություն է ընձեռնում հետազոտել հիերարխիկ հիմքի արտահայտումները ոչ միայն իրավունքի արտաքին և ներքին ձևերի, այլ նաև էության-բովանդակային ասպեկտներում:

Իրավունքի արտաքին սահմաններից դուրս «իրավունքում հիերարխիայի» ընդլայնումը՝ իրավունքում կապերի բազմաչափ սուբորդինացիաների ընկալման կարևոր քայլ է, որը այլ ուղղություն է հաղորդում իրավունքում բախումների խնդրայնության հետազոտությանը, «իրավունքի մեջ հիերարխիայի» հասկացության ընդարձակումը հնարավորություն է տալիս առավել լիարժեք հաշվի առնել «իրավունքում հակասությունների» հակասության ծավալի ընդլայնումները:

Բացի դրանից, դա հնարավորություն է տալիս լուծել իրավական հիերարխիայում

⁵⁵ См. у Зивс С. Л. Источники права, էջ 35:

«ոչ տիպիկ» իրավական փաստաթղթերի՝ իրավաբանական էներգիայի կրիչների, որոնք ունեն բարդ կազմություն և իրենցում համակցում են ըստ իրենց իրավական բնույթի տարբեր իրավական փաստաթղթերի (իրավունքի աղբյուրներ, մեկնաբանության և իրավունքի կիրառության ակտեր) հատկություններ, կարևոր մեթոդաբանական խնդրայնությունը:

Այսպես, օրինակ, իրավաբանական գրականության մեջ արդեն 20 տարիներից ավելի բանավեճ է տարվում ՀՀ Սահմանադրական՝ դատարանի որոշումների և սահմանումների իրավական բնույթի վերաբերյալ⁵⁶: Իրավունքի մեջ հիերարխիայի նկատմամբ նեղ նորմատիվային ավանդական մոտեցման շրջանակներում ՀՀ Սահմանադրական դատարանի ակտերի բարդ, համալիր իրավական բնույթը մնում է անլուծելի տեղի հարցի վերաբերյալ, որ զբաղեցնում են վերջիններս իրավական հիերարխիայում:

ՀՀ Սահմանադրական դատարանի որոշումների և սահմանումների համար բնորոշ են տարբեր տեսակի իրավաբանական փաստաթղթերի հատկանիշների առկայություն.

- 1) նորմատիվ իրավական ակտերի,
- 2) իրավական նախադեպի,
- 3) իրավական դոկտրինայի,
- 4) մեկնաբանական ակտերի (իրավունքի պաշտոնական մեկնաբանության ակտեր),
- 5) իրավակիրառ ակտերի:

Այսպես, ըստ իր գործառնական նշանակության և ընդունման իրավաբանական հետևանքների, գործման եղանակների, պաշտոնական հրապարակման պահանջի առկայության և իրավաբանական ուժի սահմանման եղանակի ՀՀ Սահմանադրական դատարանի որոշումները նման են նորմատիվ իրավական ակտերին:

ՀՀ Սահմանադրական դատարանի վճիռներում հաճախ կարելի է հանդիպել փաստարկների մանրամասն, հստակ կառուցված գծեր, որոնք հնարավորություն են տալիս պարզաբանել դատարանի այս կամ այն վճռի հիմքերը: Դա՝ ցանկացած

⁵⁶ Մանրամասն տե՛ս Մանասյան Ա.Ա. Սահմանադրական դատարանի որոշումների տեղը ՀՀ իրավական համակարգում և դրանց դերը սահմանադրության կայունության ապահովման գործում: Սեղմագիր իրավ. գիտ. թեկ. գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսություն: Երևան, 2012:

իրավական նախադեպի բնորոշ հատկություն է, քանի որ մեծամասամբ նախադեպի ուժը հենվում է դրա հիմքում տեղակայված մտքի հստակության և համոզվածության վրա: Հաճախ սեփական եզրակացությունների հիմնավորման համար Սահմանադրական դատարանը ելնում է իր նախկին իրավական դիրքորոշումներից, ինչը ևս հանդիսանում է նախադեպի հատկանիշ⁵⁷:

Այս կամ այն վճռի ընդունման պատճառների շարադրման հայեցակարգությունը, շարադրման գիտական ոճը, իրականացված հետազոտության խորությունը և փաստավորման եղանակները մերձեցնում են:

Նշենք, որ իրավունքի տեսության և պրակտիկայի մեջ հիերարխիայի ընդլայնումը իրավունքի ձևի սահմաններից դուրս չի կարելի անվանել բացարձակ նոր և գոյաբանական և իմացաբանական առումով հակասող իրավական հիերարխիաների առկա հայեցակարգերին: Երբեմն նման մոտեցումը թույլատրվում է մի շարք աշխատանքներում այն դեպքում, երբ հեղինակները քննարկում են իրավունքի որպես բազմամակարդակ համակարգի գործառության հետ կապված հարցերը, և չեն կարողանում շրջանցել իրավունքի աղբյուրներից դուրս իրավունքի մեջ հիերարխիայի խնդրայնությունը:

Իրավունքի մեջ հիերարխիայի խնդրայնության վերաբերյալ առաջարկվող առավել լայն տեսանկյունները հնարավորություն են ընձեռնում, մի կողմից, իրականացնել ըստ հիերարխիկ աստիճանի դեպի «ներքև» իջեցում առավելագույնս վեր կանգած ընդհանուր ակտերից մինչև դրա հիմքում տեղակայված իրավունքի իրականացման կոնկրետ ակտեր: Մյուս կողմից, առաջարկվող տեսանկյունում դիտարկվում է յուրաքանչյուր ստորին տեղակայված ակտի կախվածությունը ոչ թե ուղղակի կոնկրետ վերին տեղակայվածից, այլ նաև ամբողջ համակարգից:

Այս հանգամանքին ուշադրություն է դարձնում Մ. Միցայկովը, ով նշում է, որ «ինչ-որ կոլեկտիվի շրջանակներում հասարակական զարգացման կարգավորումը և կազմակերպումը իրավունքի միջոցներով (իրավական նորմերի կամ ակտերի) մնացյալի շարքում ենթադրում է իր ձևավորման գործընթացում (իրավական նորմերի

⁵⁷ Մանրամասն տե՛ս **Մանասյան Ա.Ա.** Սահմանադրական դատարանի որոշումների օրենքների և այլ իրավական ակտերի նորմերի Սահմանադրական (1996-2010 թթ): Երևան 2011, ՀՀ Սահմանադրական դատարանի որոշումներն օրենքների և իրավական ակտերի նորմերի Սահմանադրության վերաբերյալ: 2-րդ հատ (2011-2015 թթ.): Երևան, 2015:

մշակում, ստեղծում և իրականացում) իրավական ակտերի (նորմերի) ինստիտուտի կամ հիերարխիայի սկզբունքի առկայություն և գործառնություն, առանց որոնց հնարավոր չէ տվյալ կոլեկտիվի շրջանակներում իրավունքի իրականացման միասնությունը ձևավորող որոշակի իրավակարգի գոյությունը»⁵⁸:

Իրավունքի մեջ հիերարխիկ հարաբերությունների բազմասպեկտության գաղափարը առկա է նաև Հ.Քելզենի ուսմունքում, ով գրել է «... նորմերը ենթակա են մեկնաբանության այնքան ժամանակ, քանի դրանք, կիրառվում են, այլ խոսքերով, քանի դեռ իրավունքի ստեղծման և կիրառության գործընթացը շարժվում է հիերարխիայի մեկ մակարդակից դեպի մյուսը»⁵⁹: Ինչպես նշում է Հ. Քելզենը, մեկնաբանությունը՝ ինտելեկտուալ գործունեություն է, որը բնորոշ է հիերարխիկ կառույցի բարձր մակարդակից դեպի իր կողմից վերահսկվող ստորինը շարժվող իրավաստեղծ գործընթացի: Ստանդարտ դեպքում, այսինքն՝ կարգավիճակների մեկնաբանության ընթացքում, անհրաժեշտ է պատասխանել հետևյալ հարցին, ինչպես կիրառելով ընդհանուր նորմը (օրենքը) կոնկրետ առարկայական փաստի նկատմամբ, կարելի է հանգել համապատասխան անհատական նորմին (դատական վճիռն կամ վարչական ակտին):

Գոյություն ունի սահմանադրության կիրառության ժամանակ մեկնաբանություն, ասենք, օրենսդրական գործընթացում կամ արտակարգ բնույթի, կամ այլ ակտերի հրապարակման դեպքում, որոնք անմիջական բխում են հիմնական օրենքից, այն դեպքում, երբ վերջինս ենթակա է կիրառության հիերարխիայի ստորին մակարդակում: Կարելի է խոսել նաև անհատական նորմերի, դատական վճիռների, վարչական ակտերի, մասնավոր իրավական գործարքների և այլնի մեկնաբանության վերաբերյալ»⁶⁰:

Մեր կարծիքով, իրավունքում համակարգվածության, հիերարխիկության, սկզբունքը տարածվում է ոչ միայն նորմատիվային, այլ նաև իրավակիրառական և այլ ակտերի վրա: Ընդ որում հատկապես իրավունքի աղբյուրները (ամենից հաճախ՝ նորմատիվ ակտերը), հանդիսանալով մնացյալ բոլորի համար հիմք, ըստ իրենց

⁵⁸ Տե՛ս **Мицайко М.** Иерархия в праве, էջ 56:

⁵⁹ Տե՛ս **Kelsen H.** On the theory of interpretation, էջ 127:

⁶⁰ Նույն տեղում:

էության հանդես են գալիս համակարգաձևավորողների որակով: Հատկապես դրանց պետք է համապատասխանեն իրավակիրառ և իրավունքը մեկնաբանող ակտերը, գերակայող իրավական գաղափարախոսության հաշվարկով իրավունքի աղբյուրների, մեկնաբանության ակտերի և իրավունքի կիրառության փոխադարձ հարաբերակցության համատեքստում:

Ենթադրվում է, որ իրավունքում հիերարխիայի դիտարկումը դրա արտահայտման մակարդակների հաշվառմամբ հնարավորություն կընձեռի առավել լիարժեք բացահայտել իրավունքի համակարգային հատկությունները և հիերարխիկ կապերի դերը իրավունքի կառուցման մեջ, կենտրոնացնել ուշադրությունը իրավունքի մեջ հիերարխիայի ընկալման բովանդակային հայեցակարգի վրա, որը ներկայումս բացահայտ ենթարկված է հիերարխիայի ֆորմալ-դոգմատիկ ընկալումներին:

Խնդրի նման առաջադրման դեպքում հետազոտությունների տրամաբանությունը ենթադրում է իրավունքի մեջ հիերարխիայի էության- բովանդակային ասպեկտի նախնական հետազոտություն, հետագայում իրավունքի ձևի շրջանակներում (ներքին և արտաքին) հիերարխիայի դիտարկում:

Իրավունքում հիերարխիայի խնդրայնության առաջարկվող մոտեցումը հնարավորություն կտա հետագայում իրավունքի իրականացման գործընթացում ձևակերպել իրավունքում հիերարխիայի գործառնական վերլուծության ժամանակ հիմնական ելակետերը: Ընդ որում իրավունքում հիերարխիայի նշված ասպեկտները արտահայտվում են հիերարխիկ բազմակարգակ համակարգերի տեսության հիերարխիայի ընկալման բոլոր հատումներում: Նշված տեսությանը համապատասխան իրավունքի մեջ հիերարխիան կարելի է դիտարկել երեք առումով.

1. Որպես նկարագրության, վերացարկման (ստրատի) մակարդակ: «Մատրյոշկայի սկզբունքը» նկատվում է իրավական երևույթների հետազոտություններում, որոնք ընդլայնվում, կոնկրետացվում են որակական առանձնահատկություններով օժտված այլ երևույթներում:

Այսպես, իրավունքի էության-բովանդակային հետազոտությունները ենթադրում են առավել վերացական իրավական կատեգորիաների կիրառություն: Պատահական չէ, որ խոսում են «բարձր իրավական մատերիայի» վերաբերյալ, եթե հետազոտողը

ձգտում է ճանաչել իրավունքում գլխավորը, օրինաչափը: Միևնույն ժամանակ, անխուսափելիորեն իրավաբանը, ինչպես նաև տեսաբանը, ովքեր ձգտում են ճանաչել այս կամ այն իրավական երևույթների էությունը, պետք է վերացարկվեն այն կոնկրետ, կենսական երևույթների որոշ կողմերից, որոնք վերջիններս տեսնում են առկա իրավական իրականության մեջ, այլ դեպքում նրանք կխճճվեն դետալների և կանոններից բացառությունների ցանցում:

Իրավունքի ներքին և արտաքին ձևերի, ինչպես նաև իրավունքի մեկնաբանության և իրականացման գործընթացների հետազոտության ժամանակ, գիտնականը (և՛ տեսաբանը, և՛ պրակտիկը) անխուսափելի ստիպված է իջնել «գործող օրնսդրության» բոլոր կոնկրետ տեխնիկական-իրավաբանական արատներով՝ անհամարժեք մեկնաբանություններ, հակասություններ, բացարկներ և այլն, մեղսավոր երկիր: Եթե նա մնում է միայն «մաքուր տեսության» մակարդակում, ապա բացարձակ վերացարկված մոտեցման ուժով չի կարող համարժեք ուսումնասիրել իրավունքը որպես կենսական երևույթ:

Նկարագրելով նշված մակարդակների համագործակցությունը՝ կարևոր է հիշել, որ հատկապես էության-բովանդակային մակարդակը բարձր է իրավունքի ձևի մակարդակից նաև իրավունքի նկարագրության հիերարխիկ ասպեկտներում: Միևնույն ժամանակ, չնայած իրավունքի նկարագրության հիերարխիկ մակարդակները գտնվում են սուբորդինացման հարաբերություններում, դրանք միմյանցից հարաբերականորեն ինքնավար են: Դա կապված է ցանկացած հիերարխիայի համար բնորոշ նկարագրության մեկ մակարդակում կատարված եզրակացությունների մյուս մակարդակի համար չֆորալիզացման դրույթի հետ: Խիստ ասած, հնարավոր չէ ուսումնասիրել բոլոր օրենքների տեքստերը, դրանց մեկնաբանության և իրականացման ակտերը, հասկանալ, թե իրավունքի մեջ ինչն է գլխավորը: Եվ հակառակը, հասկանալով իրավունքի էությունը, կարելի է խորամուխ լինել գործող օրենսդրության նրբություններում, դրա մեկնաբանության և իրականացման մեջ:

Իրավագիտության մեջ այս գաղափարը ունի բավականին մեծ վաղեմություն: Այսպես, օրինակ, ըստ Eyston v Studde գործի 1954թ. վճռի բառացի մեկնաբանությունը

իրականացրել է Նոր ժամանակների անգլիացի իրավաբան Պլուոդենը⁶¹:

Տվյալ գաղափարը լիարժեք համաձայնեցվում է հիերարխիկ բազմամակարդակ համակարգերի տեսության հետ, որի հեղինակները պնդում են, որ «համակարգի ընկալումները աճում են մեկ փուլից մյուսը հաջորդական անցումներում, որքան ցած ենք իջնում ըստ հիերարխիայի, այնքան դետալային են դառնում համակարգի բացահայտումները, որքան բարձրանում ենք վերև, այնքան պարզ են դառնում ամբողջ համակարգի իմաստը և նշանակությունը»:

Նշենք, որ «նկարագրության հիերարխիա» սկզբունքը կիրառական է ոչ միայն ամբողջական իրավունքի, այլ նաև առանձին իրավական երևույթների նկատմամբ:

«Օրինակարգված իրավական ակտի կառուցվածքային տարրերի հիերարխիան (հարաբերակցությունը) պետք է հանդիսանա հետևյալը: Իրավական ակտի հոդվածները (կետերը) կարող են արտահայտվել գլուխների մեջ: Գլուխները անհրաժեշտ դեպքերում կարող են ներառել հոդվածներից (կետերից) բաղկացած ենթագլուխներ: Բաժինները անհրաժեշտ դեպքերում կարող են ընդգրկել գլուխներից բաղկացած ենթաբաժիններ: Օրինակարգված իրավական ակտի ըստ ծավալի էական բաժինները կարող են միավորվել հատվածներում: Իրավական ակտի հատվածները, բաժինները, ենթաբաժինները, գլուխները, ենթագլուխները իրենցում պետք է ներառեն իրենց հետևող մակարդակի տեքստի երկու կառուցվածքային տարրերից ոչ պակաս»⁶²:

2. Որպես ընդունվող որոշման բարդության մակարդակների հիերարխիա (որոշման ընդունման շերտերի հիերարխիա): Այս տեսանկյունում անհրաժեշտ է խոսել նրա վերաբերյալ, որ իրավունքի մեջ գոյություն ունի մի քանի ստորադասական մակարդակներ, որոնցում տեղի է ունենում մարդկային գործունեության այս կամ այն ոլորտների առավել համարժեք իրավական կարգավորման համար իրավաբանական միջոցների ընտրություն: Այստեղ կարող ենք խոսել նրա վերաբերյալ, որ իրավունքի էության-բովանդակային մակարդակը (ինչ է հանդիսանում իրավունք, ինչն է իրավունքի մեջ գլխավորը, ում (ինչին) է այն ծառայում) հանդիսանում է հիմք առավել բարդ գործունեության որոշակի ակտի իրավաչափության կամ անիրավության

⁶¹ Տե՛ս **Baker J. H.** An Introduction to English Legal History, Lexis Nexis UK, 2002, էջ 209:

⁶² Տե՛ս **Сенякин И. Н., Барсукова В. Н.** Технология моделирования структуры отдельных видов конституционных актов // Вестник Волгоградской академии МВД России. 2011, № 1, էջ 28:

վերաբերյալ կոնկրետ վճռի ընդունման համար:

Որոշման ընդունման համար պակաս բարդ է իրավունքի ձևի մակարդակը, քանի որ այստեղ գործ ունենք տեքստային ձևերում մարմնավորված վարքագծային մոդելների հետ, որոնք հենվում են պետության հեղինակությանը և ուժին, միևնույն ժամանակ, որպես կանոն հասանելի են բնակչության համար:

Սակայն կարևոր է հիշել, որ այս դեպքում, երբ իրավունքի ձևերի մակարդակում վճռի ընդունումը հնարավոր չէ վարքագծային կանոնների ոչ հստակության, դրանց հակասության և նման հակասությունների լուծման կանոնների բացակայության, բացարկների, դրանց չեղյալականացման և այլ ոչ ստանդարտ դեպքերի ուժով, որոնք չեն համակցվում սովորական, «հանգիստ» իրավական կյանքի հետ, մենք պետք է դուրս գանք վճիռների ընդունման երկրորդ մակարդակ, երբ մարտի է անցնում ծանր հրետանին՝ իրավաբանական տեսությունը և իրավական գաղափարախոսությունը, որոնց առաջադրվում է ֆորմալ-տրամաբանական, սոցիալ-տրամաբանական, արժեաբանական փաստավորման եղանակով դուրս մղել «օտար» իրավական և սոցիալական արժեքները ու գաղափարները, ազատել մարտի դաշտը «յուրայինների» հարձակման համար:

Տվյալ հանգամանքի վրա առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձրել Հ.Հարությունը: Երբ նա գրում է որպես տարբեր «անոմալ» փաստերի⁶³ նկատմամբ այս կամ այն իրավական նորմերի կիրառության անորոշության «իրավունքի բաց տեքստի»⁶⁴ վերաբերյալ, նա շարադրում է որպես հանրույթը մոդելավորող լեզու իրավունքի սահմանափակվածության վերաբերալ կարևոր գաղափարը. «Մարդու կողմից կիրառվող (այդ թվում նաև օրենսդրական նպատակներով) տրամաբանական կատեգորիաների հատկություն է այն, որ ինչպիսի եղանակներ էլ, որ չգտնենք

⁶³ Հարությունը «իրավունքի բաց տեքստի» ցուցադրության համար կիրառում է հետևյալ օրինակը. «Փորձի բոլոր պորտերում, ոչ միայն կանոնների շարքում, գոյություն ունի լեզվի բնույթում ներառված սահման, որը ընդհանուր լեզուներ կայացնել ունակ չէ: Իսկապես, լինում են պարզ դեպքեր, որոնք մշտապես ծագում են նման համատեքստերում, որոնց նկատմամբ ընդհանուր արտահայտությունները հստակորեն կիրառվում են («Եթե ինչ-որ բան հանդիսանում է տեղափոխության միջոց, ապա ավտոմոբիլը հանդիսանում է»), սակայն հաճախ հանդիպում են նաև իրավիճակներ, երբ հասկանալի չէ, կիրառական է արդյոք այն, թե ոչ (իրենցում ներառում են արդյոք այստեղ կիրառված «տեղափոխության միջոցները» հեծանիվները, աերոպլանները, անվաչմուշկները)» (Տե՛ս **Харт Г. Л. А.** Понятие права. СПб.: СПбГУ, 2007, էջ 131-133):

⁶⁴ Նույն տեղում, էջ 131-133:

կոնկրետ դեպքերում առանց հետագա պաշտոնական նշումների կիրառվող ընդհանուր նմուշների միջոցով վարքագծային որոշ ոլորտների կարգավորման համար, չենք կարող խուսափել երկու թերություններից: Առաջինը՝ դա մեր փաստերի հարաբերական չիմացությունն է, երկրորդը՝ նպատակի նկատմամբ մեր հարաբերական անորոշությունը:

Եթե աշխարհը, որում ապրում ենք, նկարագրվեր հատկությունների վերջնական թվով և դրանք բոլորը, բոլոր կոմբինացիաների հետ համատեղությամբ հայտնի լինեին մեզ, այդ դեպքում հնարավոր կլիներ նախապես կանխատեսել յուրաքանչյուր հնարավորություն: Կստեղծեինք կանոններ, որոնց կիրառությունը առանձին դեպքերում երբեք չէր հանգեցնի հետագա ընտրության: Ամենը հայտնի կլիներ, և յուրաքանչյուր դեպքում, քանի որ այն հայտնի կլիներ, հնարավոր կլիներ իրականացնել ինչ-որ բան և հատկորոշել այն նախապես կանոնների օգնությամբ: Դա կլիներ «մեխանիկական» իրավադատության համար պիտանի աշխարհ... Հստակ, այդ աշխարհը՝ մեր աշխարհը չէ, մարդիկ չեն կարող տիրապետել այդքան գիտելիքների ապագայի տրամադրող հանգամանքների բոլոր համակցությունների վերաբերալ»⁶⁵:

Այդ իսկ պատճառով «փաստացի բոլոր համակարգերը տարբեր եղանակներով ձեռք են բերում փոխզիջում երկու սոցիալական նպատակների միջև, յուրաքանչյուր անգամ պաշտոնատար անձանց ցուցումներ կամ հասարակական իրավիճակի վերլուծություն չափահանջող, կյանքի բազմաթիվ ոլորտներում ղեկավարման համար պիտանի որոշ կանոններում անհրաժեշտության և պաշտոնական տեղեկացված անձանց լուծմանը թողնված միայն այս կամ այն կոնկրետ դեպքում ծագելիս պատշաճ կերպով գնահատվող և լուծվող խնդիրների անհրաժեշտության միջև»⁶⁶:

3. Որպես կազմակերպչական հիերարխիա: Այստեղ ողջ պարզությամբ պետք է հաստատվենք այն մտքի մեջ, որ իրավունքի մեջ հիերարխիայի էության-բովանդակային մակարդակը կազմակերպչական ձևով պետք է ենթարկի ֆորմալ մակարդակին և հետագայում ազդի իրավունքի իրական գործառնության (իրականացման) վրա, քանի որ իրավունքը ինքնին միայն որպես ձև անիմաստ է առանց իրավական գաղափարների, արժեքների և նպատակների: Հատկապես այս

⁶⁵ Տե՛ս **Харт Г. Л.** А. Նշվ. աշխ., էջ 132:

⁶⁶ Նույն տեղում, էջ 134:

մակարդակում են հաստատվում իրավական ձևի բնութագրիչները, սահմանվում է դրա հիմնային քաղաքական-իրավական բովանդակությունը:

Իրավունքի մեջ կազմակերպչական հիերարխիայի ասպեկտում անհրաժեշտ է նշել, որ իրավունքում գոյություն ունեն ըստ իրենց բնույթի տարբեր հիերարխիկ կապեր, հենված իրավունքի միասնական հիերարխիայում տարբեր մակարդակների կապերի երկու տեսակներին.

1) ստատիկ՝ ըստ վարքագծային մոդելների «բովանդակային» կապ, որը նախատեսված է իրավունքի աղբյուրների տարբեր մակարդակների նորմատիվ-իրավական միջոցների, իսկ հավասարազոր հիերարխիկ բախումների մեկնաբանական կամ իրավակիրառ ակտերի և այլ օբյեկտների բովանդակության կիրառությամբ,

2) դինամիկ՝ որի առկայության համար անհրաժեշտ և բավարար է վերին մակարդակում որոշակի ոլորտի կարգավորման հնարավորությունները ստորին մակարդակի կանոններով առանց վերին մակարդակների վարքագծային կոնկրետ կանոնների սահմանման և, հետևաբար, առանց վարքագծային որոշակի տիպը անմիջականորեն կարգավորող նորմատիվ կարգավորիչ միջոցների կամ կոնֆլիկտների այլ օբյեկտների տրամաբանական հարաբերակցության բացահայտման⁶⁷:

Ստատիկ համակարգում իրավունքի նորմերը ուղղված են էությանը: Հետագայում այս էությունը վերածվում է այն առանձնահատկության, որը երաշխավորում է նորմերի պարտադիրությունը: Դինամիկ նորմատիվ սխեմաներում նորմերը հենվում են իրավազորության և հեղինակության վրա: Ընդ որում անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձել նրա վրա, որ բարձրագույն դինամիկ համակարգի նորմերը (հիմնական նորմերը) իրականացնում են այլ խնդիր, ոչ այնպիսին, ինչպես ստատիկ համակարգում: Դինամիկ համակարգում այն հիմնարար կանոն է, որին հետևում են համակարգի մնացյալ նորմերը:

Միևնույն ժամանակ, իրավական հիերարխիայի նշված արտահայտումների նշված

⁶⁷ См'у Чистое учение о праве **Ганса Кельзена**: сб. переводов. Вып. 2. М. 1988, 15 70-73, **Кельзен Г.** Динамический аспект права // Конституция и власть: сравнительно-исторические исследования: проблемно-тематический сб. М. 1999, էջ 135-152:

առանձնահատկությունները չեն նշանակում, ըստ մեր տեսանկյան, իրավունքի մեջ
հիերարխիայի ընդհանուր հատկանիշների առանձնացման անհնարինություն:

ԳԼՈՒԽ 2

Իրավունքի աղբյուրների հիերարխիկ կառուցվածքային բնութագրերը

2.1. Դրական իրավունքի աղբյուրների հիերարխիկ կառուցվածքը

Ավելի առարկայականորեն ու նպատակաուղղված կերպով դրական իրավունքի ձևերի վերլուծության համար, պետք է նախևառաջ որոշակիանալ դրական իրավունքի հասկացության, բովանդակության ու իմաստային նշանակության հետ: Սա անհրաժեշտ է կատարել, որովհետև դրական իրավունքի տարակերպ հասկացումը ուղղորդում է դեպի նրա աղբյուրների տարազան հասկացման:

Իրավաբանական գրականության մեջ կուտակվել է դրական իրավունքի հետազոտման հսկայական փորձ:

Դրական իրավունքը կամ իրավաբանական պոզիտիվիզմը ավանդապես դիտարկվում է տարբեր կողմերից⁶⁸: Դրա ուժով իրավունքի ձևերն ու աղբյուրները դիտարկելիս չկա նրանցից յուրաքանչյուրին անդրադառնալու անհրաժեշտություն: Ավելի նպատակահարմար է այս դեպքում, թողնելով դրական իրավունքի տեսության բոլոր մանրամասները դիտարկման շրջանակներում, որն արտացոլվում է նրանց զարգացման վաղ փուլերում, կենտրոնացնել ուշադրությունը տվյալ հիմնադրույթի հատուկ առանձնահատկությունների վրա, այն բանի վրա, որը սկզբունքայնորեն տարբերում է դրական իրավունքի տեսությունը այլ իրավական տեսություններից, մասնավորապես բնական իրավունքի տեսությունից:

Անցկացնելով դրական իրավունքի միջև տարբերությունները՝ իրավաբան-գիտնականները ուշադրություն են դարձնում այն բանի վրա, որ աշխարհում չկա դրական իրավունքի միասնական տեսություն, ինչպես նաև բնական իրավունքի միացյալ տեսություն: Իրավաբանական պոզիտիվիզմի ու բնական-իրավական գիտական հոսանքի շրջանակներում «առաջանում է տարբեր իրավական տեսությունների ամբողջական համալիր»⁶⁹:

⁶⁸ Տե՛ս **Шафиров В. М.** Естественнопозитивное право (проблемы теории и практики). Дис. д-ра юрид. наук. Красноярск, 2005: Austin J. The Province of Jurisprudence Determined. L., 1833, Hart H. The concept of Law. L., 1994:

⁶⁹ Տե՛ս **Шафиров В. М.**, նշվ. աշխ., էջ 46-47:

Գիտական գրականության մեջ մատնանշվում է այն, որ իրավաբանական պոզիտիվիզմի գաղափարների հիման վրա առաջացել են այնպիսի հայտնի տեսություններ, ինչպես վերլուծական տեսությունը, նորմատիվիզմի տեսությունը, իրավունքի սոցիոլոգիական տեսությունը և այլն:

Այս գաղափարների հիման վրա առաջացել են ոչ պակաս հայտնի տեսություններ, որոնք ձևավորվել են, ըստ ֆրանսիացի իրավագետ Ժ.Լ. Բերթելի, «դրական իրականությունների բազմազանություն, որի հետ տվյալ դոկտրինները կապված են»⁷⁰: Այն հոգեբանական տեսությունն է, իրավունքի պատմական դպրոցը և այլ տեսություններ, որոնք բարձրանում են դեպի գիտական պոզիտիվիզմ⁷¹:

Վերլուծելով տվյալ տեսությունների բովանդակությունը, նրանց դերն ու նշանակությունը՝ հետազոտողները նկատում են, որ դրական դոկտրինների մեծ քանակական ու ներքին անմիատարրությունը դարձնում են «շատ խնդրահարույց պոզիտիվիզմի համար ընդհանուր չափանիշի որոնումները» և, որ «պոզիտիվիզմի յուրաքանչյուր սահմանում կրում է ընդհանրական բնույթ ու չի կարող պարծենալ ճշգրտությամբ»⁷²: Որպես օրինակ՝ կարելի է հղում կատարել հասարակական պայմանագրի տեսության վրա, որը կախված այս կամ այն կոնկրետ բնագավառից կարող է մերժենալ պոզիտիվիզմի կամ իդեալիզմի հետ»⁷³:

Հետազոտողները անկասկած ճիշտ են, նշելով պոզիտիվիզմի համար ընդհանուր չափանիշի որոնման խնդրայնության ու նրա սահմանման դժվարությունների մասին: Սակայն գործը չի կարող հարակցվել միայն իրավաբանական պոզիտիվիզմի ընդհանուր չափանիշի որոնումներին, հատկապես նրա սահմանմանը:

Մասնագիտական գրականության մեջ առանց դրա էլ կան իրավաբանական պոզիտիվիզմի կամ դրական իրավունքի շատ տարբեր սահմանումներ: Որոշ դեպքերում դրական իրավունքը սահմանվում է որպես «սուվերենի հրաման, որն հասցեագրված է անձին կամ անձանց, ով գտնվում է նրա ենթակայության տակ»⁷⁴, ուրիշներում՝ որպես դրական պաշտոնական իրավունք, որը հրապարակվում է առաջին

⁷⁰ Տե՛ս **Бержель Ж. Л.** Общая теория права. М., 2000, էջ 48:

⁷¹ Նույն տեղում, էջ 51:

⁷² Նույն տեղում, էջ 47:

⁷³ Նույն տեղում:

⁷⁴ Տե՛ս **Austin J.** The Province of Jurisprudence Determined, էջ 134:

հերթին պետական մարմինների կողմից սահմանված կարգով և համապատասխան կերպով ամրագրվում է նորմատիվ իրավական ակտերում:

Դրական իրավունքը դիտարկվում է օրենքներում ու այլ իրավական ակտերում կարգադրագրեր՝ որպես նորմատիվ կարգավորիչ, որի հիման վրա սահմանվում է իրավաբանորեն թույլատրելի վարքագիծը:

Կան նաև իրարից տարբերվող դրական իրավունքի սահմանումներ: Սակայն իրենց ընդհանրության կամ միակողմանիության պատճառով ամբողջությամբ չեն բացահայտում և չեն կարող բացահայտել դրական իրավունքի ոչ հասկացությունները, ոչ էլ բովանդակությունը: Վերջինիս կարելի է հասնել դրական իրավունքի առավել կարևոր առանձնահատկությունների շնորհիվ:

Իրավաբանական գրականության մեջ նրանց մեջ առանձնանում են և դիտարկվում հետևյալները:

Առաջին հերթին, դրական իրավունքի ու պետության միջև օրգանական կապը, նրա պետությամբ պայմանավորվածությունն է: Հետևելով այս կապը և դիտարկելով այն որպես իրավական նորմի որոշակի նախանշան, ինչպես նշում է Ս.Ս.Ալիքսեևը «Իրավական նորմերը սոցիալական նորմի տեսակ են, որոնք սահմանվել են պետության կողմից որպես պարտադիր»: Պետությունը կամ ստեղծում է նրա բովանդակությունը, կամ էլ «իր սանկցիայի, ճանաչման միջոցով ձևավորում է նորմը, որոնք առաջացել են իրավաբանական նորմի ուղիով»⁷⁵:

Իրավունքի հայտնի տեսաբան-գիտական Գ.Ֆ. Շերշենևիչը հայտարարել է, որ «նորմ իրավունքները պետության պահանջներ են» և որ պետությունը «հանդիսանալով իրավունքի աղբյուր չի կարող պայմանավորված լինել իրավունքով»: Պետական իշխանությունը, հռչակում էր հեղինակը, «առկա է իրավունքից վեր, այլ ոչ թե նրա ներքո: Պետությունը առաջնային երևույթն է, իրավունքը՝ երկրորդը: Այդպիսին է պետության առաջնայնության տեսությունը, որի վրա կառուցվում է իրավունքի սահմանումը ըստ հարկադրանքի նախանշանի»⁷⁶:

Իրավունքի՝ պետության հետ օրգանական կապի ու պայմանավորվածության մասին նման պատկերացում՝ տարբեր նրբություններով հանդերձ, կարելի է գտնել շատ

⁷⁵ Տե՛ս **Алексеев С. С.** Философия права, М., 2010, էջ 29-30:

⁷⁶ Տե՛ս **Шершеневич Г.Ф.** Общая теория права (по издания 1910-1912 гг.) Вып.1.,Т.1, էջ 252-253:

երկրների իրավական համակարգերում, ներառյալ Հայաստանը: Դրանում համոզվելու համար, բավարար է դիտարկել որոշակի իրավունքների վրա խորհրդային ու հետխորհրդային շրջանների պետության ու իրավունքի տեսության ազդեցությունը ուսումնական գրականության մեջ, ինչպես նաև ըստ առանձին բնագավառային դասընթացների: Իրավունքը այստեղ սահմանվում է կամ օրենքի մեջ ներդրված իշխող դասակարգի կամք, որն «արտահայտվում է պետության կողմից սահմանված նորմերով» կամ որպես համընդհանուր «հասարակության պետական կամքը, նրա համամարդկային ու դասային բնույթը արտահայտող» նորմեր, «որոնք հրապարակվել են կամ սանկցիավորվել պետության կողմից»:

Երկրորդ, դրական իրավունքի իմպերատիվ բնույթը: Դրական իրավունքի ելակետային կանխադրույթներից մեկը տարբեր վարիացիաներով՝ դեմոկրատական, լիբերալ, ավտորիտար և տոտալիտար, կա և մնում է «քաղաքակրթված» տեսքով, ինչպես Զ. Օսթինի իրավունքի, որպես «սուվերենի հրամանի» թեզիս պետության, թագավորի, կամ «այլ սուվերեն ինստիտուտի ձևով, որը հանդես է գալիս որպես բարձրագույն քաղաքական ինստանցիա»⁷⁷: Այս հրամաններն ընկալվում են տարբեր պետական մարմինների կողմից, առաջին հերթին, դատարանների կողմից, որպես պաշտոնական ստանդարտներ, համապատասխան որոնց պետք է իրականանան արդարադատությունը և որոնց շրջանակներում պետք է կառուցվի նրանց ամբողջ վարքագիծը:

Երրորդ, դրական իրավունքի ֆորմալ-իրավաբանական բնույթը: Կոնկրետ արտահայտում է այն ստանում տարբեր ձևերում: Սակայն կարևորը այստեղ մնում է, որ գերակայությունը դրական իրավունքում տրվում է ոչ թե նրա սոցիալական կողմին որպես բնույթ, բովանդակություն, սոցիալական նշանակություն, այլ նրա ֆորմալ-իրավաբանական կողմին:

Իրավակիրառողին, որը օրենսդրից հետո հաջորդն է Ֆրանսիայում, Իտալիայում, Հայաստանում կամ այլ երկրներում, ուր անփոփոխ կամ փոփոխված կերպով պահպանվում են դրական իրավունքի ավանդույթները, ամենաքիչն են հետաքրքրում իրավունքի սոցիալական, բովանդակային բնագավառները: Նրանք

⁷⁷ Տե՛ս **Austin J.** The Province of Jurisprudence Determined, էջ.134-135:

լիովին ճնշվում են իրավակիրառողի գիտակցությունից ու գործողություններից ֆորմալ-իրավաբանական, իսկ հաճախ նաև տեխնիկաիրավաբանական բնագավառների կողմից:

Դրա հետ կապված, սկզբում խորհրդային, իսկ հետո նաև հետխորհրդային գրականության մեջ հատկապես մատնանշվում էր այն, որ իրավաբանական պոզիտիվիզմը գործ ունի ոչ թե իրավական երևույթների բնույթի, այլ նրանց ֆորմալ կողմի հետ: Հիմնվելով օրենքի կանտյան ֆորմալ հասկացության վրա, իրավաբանական պոզիտիվիզմը իրավունքը համարում էր տրամաբանական ձև, որն իր մեջ վերջացնում է հիմնավորումը, որը բաժանվել է բովանդակությունից, որը կապված չէ այլ սոցիալական երևույթների հետ: Ֆորմալիզմը իրավաբանական պոզիտիվիզմի կրեդոն է:

Դրական իրավունքի ֆորմալ բնույթը դիտարկվում է գիտնականների կողմից որպես իրավաբանական պոզիտիվիզմի հիմնական նշաններից մեկը նաև այժմ:

Համեմատելով դրական իրավունքը իր ֆորմալ-իրավաբանական բնագավառում բնական իրավունքի հետ, գիտնականները ոչ առանց հիմնավորումների այն անվանում են վերլուծական իրավունք⁷⁸: Այն որպես երևույթ, ինչպես նաև նրա հիման վրա առաջացած տեսությունները գործ ունեն բացառապես ֆորմալ հաստատված կանոնների, նորմերի հետ, այսինքն ավտորիտար ստանդարտների հետ, որոնք կոչվում են իրավունք: Դրական իրավունքի ու նրա տեսությունների կողմնակիցները միայն քննարկում են այն հարցը, թե ինչպիսին է ֆորմալ-իրավաբանական իրավունքը, որը ի տարբերություն բնական իրավունքի, կոչվում է նորմատիվ իրավունք:

Դրական իրավունքի այլ նախանշանների շրջանում հետազոտողները անվանում են նաև այնպիսիները, ինչպիսիք են դրական իրավունքի ինստիտուցիոնալ բնույթը, որն արտահայտվում է նրա գոյության ու գործարկման մեջ որպես արտաքնապես օբյեկտավորված ինստիտուտներ, ֆորմալացված իրավաբանական նորմեր, որոնք արտահայտվում են ոչ թե օրենքներում, այլ համապարտադիր նորմատիվ իրավաբանական փաստաթղթերում:

⁷⁸ Տե՛ս **Нерсисянц В. С.** Общая теория права и государства. Учебник для вузов. М., 2015, էջ 385- 386:

Դրական իրավունքի առանձնահատկություններից մեկը հանդիսանում է այն, որ նա ի համեմատ «մշտական, մարդկության ծննդի պահից նրան ուղեկցող» բնական իրավունքի, ձևավորվում է միայն մարդկության դեպի քաղաքակրթության անցման փուլում, երբ առաջանում են օբյեկտավորված հիմքեր առանձին մարդու ազատության համար՝ ավելցուկային ապրանք, սեփականության տեսքով ու առանձին անհատի մեկուսացում⁷⁹:

Դրական իրավունքի տարբերակիչ առանձնահատկությունների թվում, ի համեմատ բնական իրավունքի, գիտական իրավաբանական գրականության մեջ անվանվում են նրա կողմից սուբյեկտիվ իրավունքի, որպես օբյեկտիվ, պետության կողմից սահմանված իրավունքից ածանցյալ հասկացության, շրջանառության մեջ ներդնումը, դրական իրավունքի ու բարոյականության միջև մշտական կամ բավականին կայուն կապի բացակայությունը, այն բանի, թե ինչպիսին է պոզիտիվիզմի կողմնակիցների պատկերացմամբ իրավունքը և նրա միջև, թե ինչպիսին այն իրականում պետք է լինի⁸⁰:

Նշված, ինչպես նաև մի քանի այլ անբաժանելիորեն նրանց հետ կապված դրական իրավունքի գծեր բնորոշում են այն որպես այդպիսին նախևառաջ բանական իրավունքի համեմատ, անկախ նրա գոյության ու գործարկման ժամանակից ու տարածությունից: Նրանց թվարկումների բավական են նրա համար, որպեսզի ձևավորվի դրական իրավունքի մասին ընդհանուր պատկերացում, բայց դա շատ քիչ է, որպեսզի դատել նրա կոնկրետ կողմերի մասին ներառյալ դրական իրավունքի ձևերի մասին հարցի լուծումը:

Վերջիններիս բացահայտման ու սահմանման համար կարևոր է նկատի ունենալ ոչ միայն նրա ընդհանուր նախանշանները, այլ նաև դրական իրավունքի կոնկրետ առանձնահատկությունները, որոնք բնորոշ են նրան՝ նրա ձևավորման ու զարգացման տարբեր փուլերին: Դրա հետ կապված՝ գիտական հետազոտություններում արդարացիորեն ուշադրություն է դարձվում նրա վրա, որ անհրաժեշտ է նշանակել դրական իրավունքի զարգացման տարբեր փուլեր և թույլ չտալ անցյալ

⁷⁹ Տե՛ս **Алексеев С.С.** նշվ. աշխ., էջ 29-30:

⁸⁰ Տե՛ս **Шафиров В. М.** Естественнопозитивное право(проблемы теории и практики). Дис. д-ра юрид. наук. Красноярск, 2005, էջ 53-54:

իրավաբանական պոզիտիվիզմի ու ներկայի իրավաբանական պոզիտիվիզմի միախառնումը: Այսպիսի նշանակման կարևորությունը պարզորոշ է: Այն կանխորոշվում է նրանով, որ դրական իրավունքի զարգացման յուրաքանչյուր պատմական կտրվածքում այն ունի ոչ միայն նրա զարգացման այլ փուլերի հետ ընդհանուր նախանշաններ, այլ նաև իր առանձնահատկությունները, որոնք վերաբերում են տարբեր կողմերին, այդ թվում ձևերին⁸¹:

Մասնագիտական գրականության մեջ լայնորեն տարածված է իրավաբանական պոզիտիվիզմի ստորաբաժանումը այսպես կոչված դասական պոզիտիվիզմի ու նեոպոզիտիվիզմի⁸²:

Առաջինը ասոցացվում է պոզիտիվ իրավունքի առաջացման ու զարգացման փուլի հետ, մաքուր տեսքով կոչտ պետական պոզիտիվիզմի հետ, որը ենթադրում է պետական սուվերենի բացառիկ ու անվիճելի օրենսդրական լիազորությունների առկայություն:

Նեոպոզիտիվիզմը վերաբերում է պոզիտիվ իրավունքի ավելի ուշ զարգացման փուլին և կապված է դրական իրավունքով բազմաթիվ վարքագծային փորձերի հետ որպես բնական իրավունքի մի շարք սկզբունքների ու դրույթների որոշակի բարոյական հիմք, պետության, որպես օրենսդրական սուվերենի, սահմանափակման ու ինքնասահմանափակման փորձերի հետ, ինչպես նաև պետության, որպես օրինաստեղծ հաստատության մասին պատկերացման ընդլայնման ձգտում մինչև նրա պետական-կազմակերպչական հասաարկության հետ նույնականացում:

Դասական դրական իրավունքի աղբյուրների ու ձևերի համար բնորոշ է նրա կոչտ ու անմիջական կապը, նույնը իրավունքի ու պետական սուվերենի կապի դեպքում է: Վերջինս ընկալվում է որպես պոզիտիվիզմի հիմնադիր ի տարբերություն սկզբնականում ձևավորված սահմանադրական իրավունքում լայնորեն տարածված կարծիքի կողմնակիցների ոչ միայն որպես պետություն, սուվերեն իշխանության կրող, այլ նաև որպես նրա լիազորված ներկայացուցիչներ:

Դրական իրավունքը, ինչպես յուրաքանչյուր իրավունք կոչվում է դրական, այդ

⁸¹ Տե՛ս **Байтин М. И.** Сущность права (Современное нормативное правопонимание на грани) двух веков. М., 2005, էջ 59-60:

⁸² Տե՛ս **Jones J.** Historical Introduction to the Theory of Law, L., 1956:

առթիվ գրում էր Օստինը, ձևավորվում է երեք պետական սուբյեկտների նորմաստեղծ գործունեության ընթացքում. 1. թագավորի «որպես սուվերենի ու որպես երկրում բարձրագույն քաղաքական իշխանության կրողի», 2. անձանց «որոնք գտնվում են երկրում բարձրագույն քաղաքական իշխանության կրողի ենթակայության տակ», 3. անձինք, որոնք զբաղվում են իրավակիրառիչ գործունեությամբ գերագույն իշխանության կողմից⁸³:

Դրական իրավունքի դասական հիմնադրույթի ավելի ուշ տարբերակում է միապետի դերը, որպես պետական սուվերեն, Արևմտյան Եվրոպայի երկրներում ներկայացուցչական ինստիտուտների զարգացման ուժով փոխարինեց գերագույն օրենսդրական մարմնի՝ պառլամենտի համապատասխան դերով:

Պառլամենտի դերի ձևավորումն ու ուժեղացումը հասարակության ու պետության, նրա օրինաստեղծ զարգացմանը զուգընթաց կարելի է դիտարկել յուրաքանչյուր արևմտաեվրոպական պետության օրինակի հիման վրա: Այս գերագույն ներկայացուցչական մարմնի ամենավաղ էվոլյուցիան նշմարվում է Մեծ Բրիտանիայի օրինակով:

Չնայած բրիտանական պառլամենտի զարգացման պատմությունը, նշում են հայտնի անգլիական սահմանադրագետներ Զ. Հարվեյն ու Բեթերը, երբեք չի ընդհատվել ավելի քան 900 տարվա ընթացքում, բայց կախված օրենսդիրների նրա կախվածության ու այլ նշանակության այն կարող է լինել «ամբողջովին բաժանված չորս շրջանի»⁸⁴:

Նրանցից առաջինը, որը գրավում է վաղ Միջնադարը, կապված էր Պառլամենտի ու նրա օրինաստեղծ ուժի վաղաճի հետ⁸⁵:

Երկրորդ փուլը, որը սկսվել է 1485թ. և շարունակվում է մինչև Թյուդորների ու Ստյուարտների թագավորական դինաստիաների ավարտ, նշանավորվում էր Արքայի ու պառլամենտի միջև օրինաստեղծ պրեռոգատիվների ու քաղաքական իշխանության համար պայքարով:

Երրորդ փուլը, որը տևեց 1688թ. մինչև 1832թ., նշանավորվում էր պառլամենտում

⁸³ Տե՛ս **Austin J.T.** The Province of Jurisprudence Determine, էջ 134:

⁸⁴ Տե՛ս **Harvey J., Bather L.** The British Constitution. I, 1996, էջ 17:

⁸⁵ Տե՛ս **Гутнова Е. В.** Возникновение английского парламента. М., 1960:

քաղաքական կուսակցությունների առաջացմամբ, նրա առջև նախարարական պատասխանատվության զարգացմամբ ու կառավարման կաբինետային համակարգի ստեղծմամբ:

Վերջին չորրորդ փուլը, որը սկսվեց 1832թ. և շարունակվում է առ այսօր, նշանավորվում է պառլամենտի դերի ուժեղացմամբ, ինչպես նաև նրա իրավաբանական սուվերենիտետի ընդունմամբ, որը իրականացվում է պետական սուվերենիտետի հետ համատեղ՝ համաձայն ժողովի ցանկությունների:

Պառլամենտի դերի ու նշանակության ուժեղացումը Մեծ Բրիտանիայի, ինչպես նաև այլ երկրների պետական մեխանիզմում առաջացրեց համապատասխան փոփոխություններ տարբեր պետական մարմիններից եկող ակտերի համակարգում՝ դրական իրավունքի ձևերում: Եթե նախկինում այս համակարգում առաջնայնությունը պատկանում էր արքայի ակտերին, որը մարնավորում էր ամբողջ ազգն ու պետությունը, ապա ավելի ուշ շրջանում այն անցավ սուվերեն պառլամենտի ակտերին: Անգլիական պոզիտիվ իրավունքի առաջատար ձևը, հատկապես 19-րդ դարի վերջին ու 20-րդ դարի սկզբին, արքայի ակտերի փոխարեն դարձան Պառլամենտի ակտերը:

Դրական իրավունքի բովանդակությունը, որոնք արտացոլում էին ու պաշտպանում նրա հիմնադրույթները 19-20-րդ դարերում, չեն փոխվել: Պոզիտիվիստական կամ լեգիստական, ինչպես այն անվանվում է Ներսիսյանցի⁸⁶ ու այլ հեղինակների կողմից, իրավունքի հանդեպ մոտեցումը այժմ բնութագրվում է նախկին չափումներով: Նրանով, որ իրավունքը նախկինի պես դիտարկվում է որպես «պետության ապրանք», որը «համակցվում է հարկադրական-իշխանական որոշումներին, ֆորմալ աղբյուրներին» որպես օրենքներ, հրամաններ, որոշումներ, սովորութային իրավունք, դատական նախադեպ և այլն, այսինքն օրենքին, նրան, ինչը պաշտոնապես կատարվել է այդ ժամանակ և տվյալ վայրում օրինական ուժով, որ հարկադրանքը որպես իրավունքի տարբերակիչ նախանշան մեկնաբանվում է ոչ թե որպես որոշակի օբյեկտիվ որակների իրավունքի պահանջների հետևանք, այլ որպես ելակետային, իրավաձևավորող, իրավասահմանող գործոն, որպես իրավունքի ուժային առաջնաղբյուր:

Սակայն, արդյոք դա նշանակում է, որ իրավունքի հանդեպ դրական մոտեցումը,

⁸⁶ Տե՛ս **Нерсисянц В.С.** Общая теория права и государства. М., 2015, էջ 306-307:

ինչպես նաև դրական իրավունքը իր ձևերով հանդերձ չեն փոփոխվել: Ոչ, չի նշանակում:

Բազմաթիվ գործոնների ազդեցության տակ, երբ իրավունքը, ըստ Ժ.Ա. Բերժելի, «ռեդուցվում է մինչև պետական ատրիբուտների մակարդակը հաճախ փոփոխվում է իշխանությունների կամայականությամբ ու ուժի քաղաքականությամբ»⁸⁷, մարդիկ գիտակցում էին վտանգը, որոնք «իրենց մեջ պարունակում էին պետության ու ուժի անսահման գերակայություն»⁸⁸: Նրանք հասկացել են, որ այսպիսի իրավիճակի պահպանման դեպքում միշտ առկա է այն բանի պոտենցիալ վտանգը, որ «վատագույն չարաշահումները ու իշխանության գերազանցման ամենատգեղ դեպքերը կունենան լեգիտիմացիայի հնարավորություններ» և որ «ամենահնարավոր դաժանություններն ու անարդարությունները, տոտալիտարզիմի ամենաարյունալի ձևերը կարող են ստանալ իրավական ամրագրում»⁸⁹:

Դեպքերի ու իրավիճակի նմանատիպ զարգացման վտանգի գիտակցումը, երբ պետության կողմից ստեղծված ու նրա իսկ կողմից վերահսկվող իրավունքը կարող է կիրառվել ունևորների իշխանությունը ամրապնդելու համար, ինչը բազմիցս կատարվել է, հասարակության կամքին հակառակ, անկասկած համապատասխան ազդեցություն է ունեցել դրական իրավունքի, ինչպես նաև նրա տարբեր կողմերի, այս թվում աղբյուրների արտացոլման ձևերի վրա:

Այն չէր կարող չանդրադառնալ դրական իրավունքի մոտեցումների ու ուսումնասիրման մեթոդաբանության վրա, ինչպես նաև նրա հետ կապված բազմաթիվ պոզիտիվիստական հիմնադրույթների էվոլյուցիայի վրա:

Խոսքը գնում է այնպիսի հիմնադրույթների մասին, որոնք անվանվում են վերլուծական ու նորմատիվիստական, որոշակի չափով արտացոլում են ժամանակակից մոդեռնիստական պոզիտիվիզմը, բայց դասական պոզիտիվիզմի նման նախկինի պես պաշտպանում են իրավունքի ու օրենքի նույնականացումը, որոնք օրենքը բաժանում են նրա իրավական բնույթից և մեկնաբանում են այն որպես օրինաստեղծ իշխանության կամքի արդյունք:

⁸⁷ Տե՛ս **Бержель Ж. Д.** նշվ. աշխ., էջ 49:

⁸⁸ Նույն տեղում, էջ 50:

⁸⁹ Նույն տեղում:

Այլ դեպքերում այս հիմնադրույթները ներկայացվում են որպես գիտական պոզիտիվիզմի ու սոցիոլոգիական պոզիտիվիզմի տեսություններ, որոնք բխում են նրանից, որ իրավունքն այլևս չի համարվում «որոշակի չափով կամային իշխանության արդյունք, այլ իրենից ներկայացնում է սոցիալական արդյունք, պատմության, հասարակության, տնտեսության ծնունդ, որն ամբողջովին ազատ է տրանսցենդենտալ արդարության գաղափարից»⁹⁰: Որպես իրավունքի աղբյուրներ՝ համաձայն տվյալ դոկտրինների, որոնք կապված են դատական պոզիտիվիզմի հետ, հանդես են գալիս ոչ թե օրենսդրական կամ այլ ակտերը, որոնք բխում են պետությունից, այլ պատմության, տնտեսագիտության, սոցիոլոգիայի փաստերը⁹¹:

Վերջապես, երրորդ դեպքում ժամանակակից մոդեռնիզացված պոզիտիվիստական հիմնադրույթը կապվում է ժամանակակից արևմտյան արդարադատության դրական իրավունքի, որպես մեղմ պոզիտիվիզմի մասին, պատկերացումների հետ, որ «հասկացվում է այս բառի նեղ իմաստով» և բնական իրավունքի որոշ գծերի:

Չնայած նրան, որ շատ գիտական իրավական հետազոտություններում, ըստ Ի. Մակ-Լիդի, «կարող է հաստատվել, որ բնական ու դրական իրավունքը, դրա հետ մեկտեղ նաև բնական-իրավական ու պոզիտիվիստական տեսությունները փոխադարձաբար բացառում են իրար, բայց նրանց հետ ավելի մոտիկ ծանոթացումը վկայում է այն մասին, որ այն ոչ միշտ է այդպես»⁹²:

Նշված հեղինակի կարծիքով, անգամ դասական պոզիտիվիզմում, նաև նրա ժամանակակից ու դեմոկրատական տարբերակներում է այդպես, երբ եղել են և մնում են «բնական իրավունքի գոնե նվազագույն տարրեր»: Վերջապես, ըստ Ի. Մակ-Լիդի, «հասարակությանը ու առանձին անհատներին վնաս պատճառող այնպիսի արարքների կատարման արգելքները, ինչպիսիք են սպանությունը, ավազակությունը, բռնաբարությունը և այլն» հանդիսանում է ոչ միայն դրական, այլ նաև բնական իրավունքի բովանդակության բաղադրիչ մասը⁹³:

Պոզիտիվ ու բնական իրավունքի չափումների ընդհանրության մասին նման

⁹⁰ Տե՛ս **Бережель Ж. Л.** նշվ. աշխ., էջ 61:

⁹¹ Նույն տեղում:

⁹² Տե՛ս McLead նշվ. աշխ., էջ. 18:

⁹³ Նույն տեղում:

գաղափարները, նեոեոպոզիտիվիզմի արևմտյան տարբերակի փոխակերպումը մեղմ դրական իրավունքի դոկտրինի տեսքով զարգացել է իրավաբանական գրականության մեջ⁹⁴:

Դրական իրավունքի հիմնական խնդիրը կայանում է նրանում, որ իմպլեմենտացիայի ենթարկի բնական իրավունքի բովանդակությունը, քանզի վերջինս պարունակում է իրավական և բարոյական արժեքների համակարգը:

Գաղափարները, որոնք վերաբերում են դրական ու բնական իրավունքների ընդհանրությանը, նրանց հակասության անթույլատրելիությանը զարգանում են նաև 21-րդ դարի սկզբին: Սակայն հաճախ, ի տարբերություն տվյալ հիմնախնդրի վերաբերյալ ավելի վաղ աշխատանքներին, հիմնական ուշադրությունը շեշտադրվում է այստեղ ոչ թե նրանց միջև ընդհանրության տարրեր գտնելուն և նրանց առանձնահատկությունների բացահայտվելուն, այլ այն բացասական հետևանքների բացահայտմանը, որոնք կարող են առաջանալ, երբ նրանք հակադրվում են և նրանց հետ միասին իրավունքը և օրենքը հակադրվում են իրար: Այսպիսի հետևանքների հետ կապված են «օրենքի հանդեպ անհարգանքը, պաշտոնապես գործող իրավունքի խախտումը, իրավական նիհիլիզմը, իրավական անօրենսությունը և այլն»⁹⁵:

Վերլուծելով պոզիտիվիզմի ժամանակակից հիմնադրույթները, որոնք հանդես են գալիս վերլուծական, գիտական սոցիոլոգիական, մեղմ ու այլ տիպի տեսակներով, չի կարելի չտեսնել, որ նրանք չեն առաջանում դատարկ վայրում, այլ ֆիքսում են որոշակի փոփոխություններ նրանց արտացոլման ու հետազոտման առարկայում՝ դրական իրավունքում ու այս իրավունքը ծնող պետական մեխանիզմում, ի համեմատ միջնադարյան պետության կամ դրական ու բնական իրավունքի:

Խոսքը չի գնում ժամանակակից պետությունների ու պոզիտիվ իրավունքի արմատական, սկզբունքային փոփոխության աճող ընդհանրության մասին: Նման ենթադրությունները ու հաստատումները սխալ երևակայության արդյունք են, որոնք հետազոտողին տանում են դեպի վիրտուալ աշխարհ: Իրական ռուսական ու արտասահմանյան պետական-իրավական կյանքը վկայում է ոչ այսպիսի

⁹⁴ Մանրամասն տե՛ս **Шафров В. М.** Естественно-позитивное право (проблемы теории и практики) Дис. ... д-ра юрид. наук. Красная рек, 2005, էջ 19-20:

⁹⁵ Տե՛ս **Брайтн М. И.**, նշվ.աշխ. էջ 103:

հաստատումների օգտին, այլ հակառակը:

Հասարակության ու պետության զարգացմանը զուգընթաց որոշակի, իսկ երբեմն և նշանակալից փոփոխությունները սոցիալ-քաղաքական բնույթում ու պետական-իրավական երևույթների, հաստատությունների, բովանդակության մեջ, պետության ու հասարակության փոխհարաբերություններում կային և կլինեն, անթույլատրելի է դրանք չնկատել:

Էվոլյուցիոն ու հեղափոխական փոփոխությունները, որոնք տեղի են ունեցել պետական-իրավական մեխանիզմում վերջին հարյուրամյակներին, իրենց արտացոլումն են գտել ոչ միայն տեսություններում, որոնք կապված են բնական ընդհանրության պոզիտիվ ու դրական իրավունքների աստիճանական մոտեցման հետ, այլ նաև բազմաթիվ դոկտրիններում, որոնք արտացոլում են պետության ու իրավունքի փոխհարաբերությունների այս կամ այն բնույթը: 20-րդ դարասկզբի մասնագիտական գրականության մեջ կան տեսություններ, որոնց անվանումները խոսում են իրենց մասին, իրավունքի առաջնայնության տեսության, պետության ու իրավունքի զուգահեռ զարգացման, պետական իշխանության հիմնավորման, իրավունքի՝ պետությանը ենթակայության և այլ տեսություններ:

Հաշվի են առնվում նաև այս և ավելի ուշ շրջաններում «պետության սահմանափակման ու ինքնասահմանափակման» դոկտրինները⁹⁶, որոնց համաձայն պետությունը, սահմանելով իրավական նորմերի, սահմանափակում էին իրեն, քաղաքացիական հասարակության կողմից պետական իշխանության սահմանափակման մասին հիմնադրույթը իրավակարգի ընթացիկ ու սահմանադրական օրենսդրության միջոցով սահմանվածից դուրս գալու փորձերի դեպքում, ճնշման խմբերի տեսությունները, համաձայն որոնց առավել կարևոր պետական ակտերը ընդունվում են որպես տարբեր սոցիալ-քաղաքական ու այլ միավորումների ազդեցության տակ և հետաքրքրությունների հաշվառմամբ, հիմնադրույթներ, որոնք ընդլայնում են պետության հասկացությունը, նրա ներքո են համակցում ամեն համակեցության, որը չի ճանաչում բարձրագույն իշխանություն և

⁹⁶ См. у Шамаров В. М. Актуальные проблемы российской теории и права. М., 2015. էջ 27-28:

փաստացիորեն նույնականացնում է պետությունը և հասարակությունը⁹⁷:

Վերոնշյալ ու այլ դոկտրինների հիմնական նպատակը, որոնք այս կամ այն աստիճանով արտացոլում են իրական փոփոխությունները, և որոնք ելնում են ժամանակի ընթացքում տարբեր երկրների պետական-իրավական մեխանիզմից, ինչպես նաև պետության ու իրավունքի փոխհարաբերություններից, կայանում են նրանում, որպեսզի ապացուցեն նախկին հայացքների ու տեսությունների հնությունը, որոնք դիտարկում են պետությունը և իրավունքը ավանդական դրական դիրքերից ոչ որպես հարաբերականորեն ինքնուրույն ու ինքնաբավ երևույթ, այլ ինքնատեսակա, միակողմանիորեն իրավական մեքենային ենթակա իրավական հաստատություններ:

Ընդլայնելով պետության հասկացությունը մինչև պետական-կազմակերպչական հասարակության սահմաններ, ներկայացնելով որպես հաստատություն, որն ինքնապարտավորեցնող է ու գործող առկա իրավակարգի ու ամբողջ հասարակության շրջանակներում, նեոպոզիտիվիստական ուղղության կողմնակից-հեղինակների մեծամասնությունը փորձում են ներկայացնել ժամանակակից պետական-իրավական հաստատությունները, իսկ դրա հետ մեկտեղ նաև պետության ու իրավունքի փոխհարաբերությունների բնույթը այլ լույսի ներքո, քան դա ներկայացվում էր նախկինում ու այժմ:

Կասկածի տակ չդնելով պարզորոշը՝ այսինքն այն, որ դրական իրավունքը իր տարբեր ձևերով ու աղբյուրներով ինչպես կար, այնպես էլ մնում է պետության ու նրա կամքի ծնունդ, հեղինակ պոզիտիվիստները հաստատում են այն մասին, որ փաստացիորեն պետական ինստիտուտները ավելի ու ավելի, մի շարք սոցիալական ու այլ գործոնների ազդեցության տակ կորցնում են «առաջնահերթ մաքրությունը» և ձևափոխվում են նոր և հասարակության պահանջներին առավելապես մերձեցված ինստիտուտների:

Տվյալ հիմնարար թեզիսի հիման վրա գիտական իրավաբանական գրականության մեջ զարգանում են նրանից ածանցյալ երկու թեզիսներ, մեկը պետության իմպերատիվ բնույթի փոփոխության մասին է, որը չի կարող այլևս գործարկել միակողմանի կարգով իր բնույթով ավտորիտար պոզիտիվ իրավունքը, երկրորդը՝ դրական ու բնական

⁹⁷ Տե՛ս **Нерсисянц В. С.** Общая теория права и государства. М., 2015, էջ 69-70:

իրավունքների աստիճանական մերձեցման մասին է՝ ըստ հասարակության ու պետության զարգացման:

Այս երկու թեզիսներն էլ, ինչպես նաև նրանց հիմքում ընկած գաղափարը, ուղղված են նրան, որ ինչ-որ չափով մեղմեն զանգվածային գիտակցության մեջ ամրագրված պետության, որպես իրավաստեղծման մեջ մոնոպոլիստի մասին պատկերացումը, որը կարող է ստեղծել հասարակական ու իր վրա հիմնված նորմատիվ ակտեր, որոնք ոչ միայն չեն համապատասխանում հասարակության շահերին, այլ նաև հակառակը ամբողջությամբ հակասում են և հրապարակվում ի վնաս նրանց⁹⁸:

Վերջինս վերաբերում է ոչ միայն ավտորիտար ու տոտալիտար ռեժիմներին, որոնք ամբողջապես վերահսկում են ամբողջ հասարակությունը, այլ նաև «դեմոկրատական ռեժիմներին», այնպիսիք, օրինակ, ինչպիսիք են ժամանակակից Հայաստանի և հետխորհրդային պետությունների իրավական համակարգերը:

Պետության՝ մոնոպոլ արտադրողի, վերահսկողի ու դրական իրավունքի իրավաստեղծի իմիջի փոփոխության փորձերի հետ մեկտեղ, իրավական գրականության մեջ վաղուց ձեռնարկվել են «դեպի լավը» պատկերացման փոփոխության փորձեր և պոզիտիվ իրավունքի մասին՝ նրա հասկացության, բովանդակության և այլնի մասին:

Դա կատարվում էր նաև դրական, պաշտոնական իրավունքի ոչ պաշտոնական, բնական իրավունքի հետ մերձեցման հաշվին, բայց ոչ թե նրա հասկացության ընդլայնման հաշվին:

Այսպես, եթե դրական իրավունքի մասին ավանդական պատկերացումը հիմնվում է նրա վրա, որ այն հանդիսանում է բացառապես պետական իրավաստեղծման արդյունք, ու նրան ապահովում է միայն պետական ուժը, պետական հեղինակությունը, ապա դրական իրավունքի հիմնավորված, ընդլայնված մեկնաբանությունը բխում է նրանից, որ այն ծնվում է ու ապահովվում ոչ միայն պետական, այլ նաև այլ հեղինակությամբ՝ (օրինակ՝ կորպորատիվ իրավունքը, իրավական դոկտրինը, բանակցությունը և այլն):

«Դրական իրավունքը, - գրում է Ե.Ն. Տրուբեցկոյը, - այն է, որի

⁹⁸ Մանրամասն տե՛ս **Марченко М. Н.** Источники права. 2-е изд М., 2014, էջ 58-59:

պարտականությունը պայմանավորվում է այս կամ այն արտաքին հեղինակությամբ, օրինակ, պետական իշխանության, եկեղեցու, հայրերի ու երեխաների հեղինակությամբ, որոնք ղեկավարվում են այս կամ այն սովորույթներով, բառով՝ այս կամ այն հասարակական միջավայրի հեղինակությամբ, որի անունից արտահայտվում էին ու գործում այս կամ այն անձինք կամ իշխանության մարմինները»⁹⁹:

Տվյալ սահմանման մեջ, ինչպես նաև նման սահմանումներում, արդեն խոսքը չի գնում միայն դրական իրավունքի ու պետական կամքով ու հեղինակությամբ պայմանավորվածությամբ, այլ ենթադրվում է ավելի լայն ու ավելի ծավալուն երևույթ՝ այս կամ այն միջավայրի հեղինակությունը:

Սակայն, արդյո՞ք փոխում է դրական իրավունքի հասկացության ու բովանդակության մասին ու համապատասխանաբար նրա ձևերի ու աղբյուրների մասին ընդլայնված պատկերացումը, գործոնի բնույթը: Դադարում է նախկին դրական իրավունքը լինել այդպիսին միայն այն բանի ուժով, որ պետություն- իրավաստեղծի հանդեպ, իսկ ավելի ճիշտ օրինաստեղծի հանդեպ միանում են եկեղեցու, «հայրերի ու որդիների», ինչպես նաև այս կամ այն հասարակական միջավայրի հեղինակությունը: Ֆորմալ-իրավաբանական պլանում՝ այո, գործնական հարաբերության մեջ՝ ոչ, քանի որ պետությունը, ինչպես ցույց է տալիս նրա գործարկման բազմադարյան փորձը, այս կամ այն հասարակական միջավայրի հեղինակությունների ուժերի ու յուրաքանչյուր դրվածքի դեպքում միշտ եղել ու մնում է համարյա թե դոմինանտ՝ իր դրական իրավունքի ձևավորման ու իրականացման գործընթացում:

Տարբերությունը կայանում է այս գերիշխանության ապահովման ձևերում ու միջոցներում ու համապատասխանաբար նրանց կողմից ստեղծված դրական իրավունքի ձևերում ու աղբյուրներում:

Ավտորիտար ու տոտալիտար ռեժիմների պայմաններում, ուր դրական իրավունքը արտահայտվում է «չավելացված» տեսքով, որպես իրավունքի աղբյուր հանդես է գալիս պետական կամքը, որը ձևավորվել է համապետական և հասարակական կամ իրենց համապետական ու հասարակական մասնավոր խմբակային, անհատական և այլն համարող շահերի հիման վրա:

⁹⁹ См'у **Трубецкой Е. Н.** Энциклопедия права (Изд. по 30 пискам студентов. Киев. 1906) СПб., 1998, էջ 21-22:

Ինչ վերաբերում է դրական իրավունքի ձևերին, ապա որպես այդպիսին հանդես են գալիս նորմատիվ իրավական ակտերը, որոնք բխում են բոլոր տեսակի ու մակարդակների պետական մարմիններից: Դրա հետ մեկտեղ հաշվի են առնվում ոչ միայն սահմանադրական ու ընթացիկ օրենքները, այլ նաև նրանց հիման վրա ու նրանց կատարման հիմնավոր հրապարակված ենթաօրենսդրական ակտերը:

Պետությունը, որը հրապարակում և ապահովում է պահանջների իրացումը, որոնք պարունակվում են նորմատիվ իրավական ակտերում, ավանդապես դիտարկվում են որպես բավականին բարենպաստ հող իրավունքի զարգացման համար: Եթե պետության մեջ միացյալ բարձրագույն իշխանությունը գերիշխում է տվյալ տարածքի ամբողջ բնակչության վրա, ապա այստեղից տրամաբանորեն, անխուսափելիորեն բխում է հետևյալ ծայրաստիճան կարևոր եզրակացությունը, իրավունքի համար, որը գործում է պետության ներսում, գերագույն հեղինակությունը, որը սանկցիավորում է իրավական նորմերը, հանդիսանում է պետությունը՝ նրա օրենսդիր իշխանության միջոցով:

Լիբերալ-դեմոկրատական ռեժիմների պայմաններում, ուր դրական իրավունքը որոշ հեղինակների տարբերակով¹⁰⁰, որոնք կիսում են նեոպոզիտիվիստական հայացքներ, ձևավորվում է ոչ միայն պետական, այլ նաև ոչ պետական հիմքի վրա:

Դրական իրավունքի աղբյուրների հանդեպ պետք է ելնել նրանից, որ ֆորմալ-իրավաբանական պլանում այդպիսիք են ոչ միայն պետական կամքը ու նրան համապատասխանող շահերը, այլ նաև սոցիալական միավորումները, որոնք պաշտոնապես մասնակից են իրավաստեղծ գործընթացին՝ հասարակական հեղինակությունները:

Նրանց մեջ կախված այս կամ այն լիբերալ-դեմոկրատական պետության առանձնահատկություններից, կարող են լինել տարբեր բիզնես-խմբեր, գործատուների միավորումներ, մասնագիտական միավորումներ, հասարակական կազմակերպություններ և այլ ասոցիացիաներ:

Պետական մարմինների ու դրան լիազորված պաշտոնատար անձանց հետ միասին նրանք հետազոտում են ակտեր, որոնք պարունակում են իրավական նորմեր, որոնց

¹⁰⁰ См. у Философия права. концептуальные основы преподавания в юридических вузах. М., 2016, էջ 52-53:

առանձնահատկությունը սահմանվում է, ըստ Դ. Ելինիկի նրանով, որ նրանք հանդիսանում են 1. մարդկանց արտաքին վարքագծի նորմեր իրար հանդեպ, 2. նորմեր, «որոնք ելնում են ճանաչված արտաքին հեղինակությունից», 3. նորմեր, «որոնց պարտականությունը երաշխավորվում է արտաքին միջոցներով», 4. գործող նորմեր որոնք «ունեն որպես մոտիվ ազդելու, կամքը սահմանելու կարողություն»¹⁰¹:

Ինչ վերաբերում է իրական կամքին, որպես դրական իրավունքի աղբյուր, ապա որպես այդպիսին հանդես է գալիս պետական կամքի կառավարող դասերի ու խմբերի շահերով պայմանավորված կերպով պետական կամքը:

Ասվածը չի նշանակում իրավաստեղծ գործնըթացին մասնակից ոչ պետական կազմակերպությունների կամքի արհամարում, որոնք աջակցում են հասարակական միավորումների, միությունների, կազմակերպությունների պետական իշխանությանը: Չնայած այս ուժերի կողմից պետության վրա նշանակալից ազդեցությանը՝ նրանք չունեն մեծ նշանակություն դրական իրավունքի ձևավորման գործընթացում:

Ավելին, նրանք բոլորը, անկախ իրենց ֆորմալ-իրավաբանական ու փաստացի նշանակությունից, ստեղծվում են հանուն պետության կողմից ձևավորվող պոզիտիվ իրավունքի ու առօրյա գործունեության մեջ, ըստ ընդհանուր կանոնի այս կամ այն չափով պահպանում են այս իրավունքի պահանջները:

Նրանք չեն հանդիսանում դրական իրավունքի ինքնուրույն ու ինքնաբավ ստեղծողներ, այլ գործում են՝ որպես մասնակիորեն տվյալ լիազորություններով օժտված, պետության նախնական կամ հաջորդող սանկցիայի թույլտվությամբ:

Նրանց կողմից հրապարակվող ակտերը հանդիսանում են դրական իրավունքի յուրահատուկ ձևեր, նրանք համարվում են լրացուցիչ ածանցյալ ավանդական պետության կողմից ստեղծվող այդ իրավունքի ձևերի հանդեպ:

2.2. Իրավունքի ձևերի (աղբյուրների) հիերարխիկ կառուցվածքային բնույթը

Իրավունքի ձևերի (աղբյուրների) տարբեր համակարգերում, որոնք դիտարկվում են ազգային իրավական համակարգերի սահմաններում՝ որպես փոխազդող իրավական ֆենոմեններ, հատուկ առանձնացնում են նրանց այնպիսի որակական

¹⁰¹ St' u Елинник Г.Общее учение о государстве.СПб., 2007, էջ 244-245:

առանձնահատկությունները, ինչպիսին են համակարգվածությունը և հիերարխիկ բնույթը:

Իրավաբանական գրականության մեջ այս հատկանիշին բազմիցս ուշադրություն է դարձվել», բայց ամենից հաճախ այն սահմանափակվել է նրանց արված առանձնահատկությունների արձանագրությամբ և իրավունքի ձևերը (աղբյուրները) սիստեմատիկ և հիերարխիկ ծրագրով դիտարկելու խորհուրդներով¹⁰²:

Մասնավորապես, նշելով այն, որ ավելի խորը մշակում պահանջող կատեգորիաների շարքին է պատկանում «նորմատիվ իրավական ակտերի հիերարխիա» կատեգորիան, շատ հեղինակներ հիմնականում սահմանափակվում են հետևյալ արձանագրությամբ՝ «Իրավական կարգավորման բնագավառի ընդլայնման և գործող նորմատիվ իրավական ակտերի ընդհանուր մասի մեծացման արդյունքում առաջ է գալիս այն իրավական հետազոտությունների սուր պահանջը, որոնք ուղղված են նորմատիվ իրավական ակտերի հիերարխիայի բովանդակության և հատկանիշների, օրենսդրության մեջ գոյություն ունեցող նրա խախտման արդյունքում առաջ եկած հակասությունների վերլուծությանը և դրանք հարթելու ուղիների բացահայտմանը»¹⁰³:

Նույն իրավիճակն է նաև նորմատիվ իրավական ակտերի և իրավունքի այլ ձևերի (աղբյուրների) սիստեմատական վերլուծության մեջ, որի դերն ու նշանակությունը հաճախ թերագնահատվում է կամ տարբեր օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառներով պարզապես արհամարհվում:

Մինչ այդ, ինչպես ճիշտ նշել է Դ.Ա. Քերիմովը, բարդ դինամիկ այն ամբողջությունների հետազոտության սիստեմատական մոտեցումը, որոնց կարելի է ավելացնել ազգային իրավունքի ձևերի և աղբյուրների ընդհանուր համակարգը, «թույլ է տալիս հայտնաբերել ոչ միայն նրա առանձին բաղադրիչների գործունեության ներքին մեխանիզմը, այլև նրանց փոխազդեցությունը տարբեր մակարդակներում»: Դրանով իսկ, արձանագրում է նույն հեղինակը, «բացվում է համակարգերի կազմակերպչական և սուբստանցիոնալ-ներառող բարդության հայտնաբերման, խորը

¹⁰² Մանրամասն տե՛ս **Толстик В.А.** Иерархия источников российского права . Дис. ... д-ра юрид. Наук. Нижний Новгород. 2002:

¹⁰³ Տե՛ս **Осипов М. Ю.** Системы в праве и правовые процессы, М., 2015, էջ 13-14:

դիալեկտիկ կապի և սուբստանցիոնալ-ներառող մասերի փոխկախվածության, կենցաղային երևույթների կառուցվածքների և գործունեության՝ որպես բարդ ամբողջական օրգանիզմների հնարավորությունը»¹⁰⁴:

Իրավական երևույթների, ինստիտուտների և հաստատությունների սիստեմատիկ վերլուծության կարևորության մասին, ներառելով իրավունքի ձևերը և աղբյուրները, բազմիցս խոսվել է իրավաբան-գիտնականների կողմից: Մասնավորապես, ուշադրությունը կենտրոնացվել է այն բանի վրա, որ սիստեմատիկ մոտեցումը հնարավորություն է տալիս խորությամբ և բազմակողմանի կերպով ճանաչել ոչ միայն արտաքին, այլև ներքին կապերը, որոնք գոյություն ունեն իրավական երևույթների, ինստիտուտների և հաստատությունների միջև, նրանց ներքին բովանդակությունը, նպատակները, կառուցվածքը, նրանց կատարած դերը, նրանց նշանակումը¹⁰⁵:

Իրավունքի ձևերի (աղբյուրների) վերլուծությանը սիստեմատիկ մոտեցման կիրառությունը, ճիշտ այնպես, ինչպես դրանք հիերարխիկ փոխհարաբերությունների և փոխազդեցությունների տեսանկյունից դիտարկելը պայմանավորված է ոչ միայն և նույնիսկ ոչ այնքան սուբյեկտիվ հայացքներով և այս կամ այն հետազոտողի նախապատվություններով, որքան հենց հետազոտվող մատերիայի օբյեկտիվ՝ սիստեմատիկ և հիերարխիկ, հատկանիշներով:

Բնականաբար, իրավունքի այն ձևերի (աղբյուրների) սիստեմատիկ և հիերարխիկ լինելու աստիճանը, որոնք դիտարկվում են տարբերակված, հարաբերականորեն ինքնուրույն և հարաբերականորեն իրարից մեկուսացված տեսքով, նույնը չէ, բացի այդ ոչ միշտ է ակնհայտ: Առավել հստակ այն արտահայտվում է իրավունքի ձևերի մեջ, հիմնականում նորմատիվ իրավական ակտերում, ավելի քիչ հստակ՝ բնական և դրական իրավունքի աղբյուրներում:

Իրականում, եթե անպայման պահանջը, որը առաջ է բերվում ցանկացած նորմատիվ իրավական ակտի համար, այն համապատասխան պետական մարմնի լիազորության սահմաններում հրապարակելու անհրաժեշտության հետ, նրա խիստ որոշակիության և այլնի հետ միաժամանակ, հանդիսանում է նրա՝ բարձրագույն

¹⁰⁴ Տե՛ս **Керимов Д. А.** Методология права. Предметы, функции, проблемы философии прова. М., 2005, էջ 243:

¹⁰⁵ Տե՛ս **Осипов М. Ю.**, նշվ. աշխ., էջ 17-18:

մարմինների ակտերին խիստ համապատասխան պահանջը, այսինքն՝ հիերարխիկ սկզբունքին պարտադիր կերպով հետևելը, որի միջոցով, ինչպես արդարացիորեն նշվում է գիտական գրականության մեջ, իրավունքի մեջ հասնում են «տարբեր իրավական նորմերի (ակտերի) մեծ մասի միասնությանը և նրանց համաձայնեցած գործունեությունը», ապա ինչպես դրական, այնպես էլ բնական իրավունքների աղբյուրների համար նման կարգի պահանջներ չեն ներկայացվում¹⁰⁶:

Անկասկած է, որ դա տեղի է ունենում միայն այն ժամանակ, երբ հեղինակները, որոնք զբաղվում են նման խնդրով, կատարում են հստակ տարբերակում իրավունքի ձևերի և աղբյուրների միջև: Իսկ այն դեպքերում, երբ նման տարբերակում չի անցկացվում, իրավունքի ձևերը՝ (աղբյուրները) որպես նույնական երևույթներ, և նրանց համապատասխան հասկացությունները դիտարկվում են միշտ ոչ այլ կերպ քան սխտեմատիկ և հիերարխիկ առումներով, նույն մակարդակը ունեցող իրավական երևույթներ:

Տվյալ դրույթն ամբողջությամբ վերաբերում է առաջին հերթին ձևերին՝ դրական իրավունքի աղբյուրներին, քանի որ նրանում, որպես կանոն, իրավունքի ձևերը ամբողջությամբ նույնականացվում են իրավունքի աղբյուրների հետ, որոնք այդ դեպքում անվանվում են իրավական բովանդակություն ունեցող աղբյուրներ, իրավաբանական իմաստով իրավունքի աղբյուրներ և այլն:

Նման նույնականացումը, մասնավորապես, տեղի է ունենում դրական իրավունքի այնպիսի ճյուղի մեջ, ինչպիսին է սահմանադրական իրավունքը, որում, Օ.Ե. Կուտաֆինի խոսքերով, «իրավաբանական իմաստով իրավունքի աղբյուր» տերմինը համարվում է ընդհանուր ճանաչված: «Նրանով պետք է հասկանալ նորմատիվ ակտ, որը պարունակում է սահմանադրական իրավական նորմեր»¹⁰⁷:

Մասամբ նույն մակարդակ ունեցող՝ սխտեմատիկ և հիերարխիկ բնույթի մասին դրույթը վերաբերում է նաև բնական իրավունքին՝ նրա ձևերին (աղբյուրներին): Սակայն դա տեղի է ունենում միայն այն ժամանակ, երբ բնական իրավունքի այս կամ այն դրույթները հիմք են դառնում և ամրագրվում են նորմատիվ իրավական ակտերում՝ դրական իրավունքի ձևերում:

¹⁰⁶ Տե՛ս **Мицайков М.** Иерархия в праве // Вестника МГУ. Серия « Право», № 11, 1999, էջ 53:

¹⁰⁷ Տե՛ս **Кутафин О. Е.** Источники, конституционного права Российской Федерации. М., 2002, էջ 21-22:

Ունենալով սիստեմատիկ բնույթ՝ այնպիսի դրական իրավունքները, ինչպիսին են առողջությունը պահպանելու, անձնական անձեռնամխելիության, անձի արժանապատվության, բարենպաստ շրջակա միջավայրի, սերունդը շարունակելու, ազատության և հավասարության և այլ իրավունքները, ձեռք են բերում սիստեմատիկ հատկանիշների հետ միասին նաև հիերարխիկ հատկանիշներ, բայց ոչ իրենք իրենցով, իրենց բնական իրավական էվոլյուցիայի միջոցով, այլ պարզապես դրական իրավունքի տարբեր ձևերի փոխակերպված լինելով:

Դրական իրավունքի ձևերի (աղբյուրների) համակարգվածությունը ի սկզբանե դրված է որպես իրավական ֆենոմեններ՝ իրենց բնույթի մեջ, որոնք գոյություն ունեն և գործում են իրարից ոչ զատ, առավել ևս իրարից ոչ մեկուսացված, այլ սերտ փոխադարձ կապով: Այսպիսով նրանց ճանաչմանը առավել համարժեք և արդյունավետ մոտեցում կլինի, անկասկած, սիստեմատիկ մոտեցումը:

Դրական իրավունքի ձևերը դիտարկելիս վերջինիս կիրառումը նշանակում է, որ նրանց վերլուծությանը պետք է մոտենալ ոչ թե առանձին վերցված կամ որպես պարզ, մեխանիկորեն ստեղծված իրավական ինստիտուտների միասնության մեջ գտնվող, այլ որպես բնական ճանապարհով ձևավորված ամբողջական համակարգի:

Ընդհանուր տեսական և փիլիսոփայական առումով համակարգը սահմանվում է ոչ միանշանակ՝ որպես տարրերի (իրերի, հատկանիշների, հատկությունների, հասկացությունների, մի խոսքով նյութական և հոգևոր բնույթի ցանկացած վերացական գոյացությունների) որոշակի միավորում, որոնք գտնվում են որոշակի փոխադարձ կապի մեջ, որը տվյալ միասնությանը ամբողջական բնույթ է տալիս «տարրերի որոշ կարգավորված, կազմակերպված բազմություն, որոնք ձևավորում են որոշակի ամբողջականություն, որի հատկությունները չեն նվազում այն կազմող բաղադրիչների հատկությունների», «փոխազդող տարրերի կոմպլեքս, փոխազդող տարրերի սահմանափակ բազմություն» և այլն:

Սակայն, ինչպես ճշմարիտ կերպով նշվում է գիտական գրականության մեջ, որքան էլ տարբերվեն տվյալ սահմանումները, տարբեր համակարգերի ծագման և տեսակի հասկացություններում «պարունակվում է մի բան, որն արտացոլում է օբյեկտիվորեն

գոյություն ունեցող ընդհանուրը, հատկապես փոխկապակցված ընդհանուրը»¹⁰⁸:

Տարբեր համակարգերի ընդհանուր ծագումնաբանական և տեսակային հատկանիշներ են հանդիսանում հետևյալները:

Առաջին հերթին, կառուցվածքային տարրերի առկայությունը, որոնք կազմում են ցանկացած սոցիալական, կենսաբանական և այլ համակարգեր: Ի տարբերություն համակարգի պարզ առանձին վերցրած մասերի՝ տարրերն առանձնացվում են համասեռությամբ և սահմանափակմամբ:

Դրական իրավունքի ձևերի սիստեմատիկ վերլուծության համար որպես նրա կողմից կազմված համակարգի տարրեր են հանդես գալիս օրենքները, ենթաօրենսդրական ակտերը և ազգային իրավունքի այլ աղբյուրները:

Երկրորդ հերթին, տարրերի միջև համակարգ ձևավորող կապերի առկայությունն է: Փոխհարաբերական գրականության մեջ բավականին արդարացիորեն կապի հասկացությանը տալիս են հատուկ նշանակություն, քանի որ առանց նրա չկա և չի կարող լինել համակարգ: «Կապ» հասկացությունը ավանդաբար ասոցացվում է և դիտարկվում է այնպիսի կատեգորիաների հետ միասնության մեջ, ինչպիսիք են «հարաբերությունը» և «փոխադարձ կապը»:

Այս բոլոր հասկացությունները ելքային են տարբեր բնույթի համակարգեր նկարագրելիս: Դա կապված է այն բանի հետ, որ ցանկացած փոփոխություն իրականացվում է փոխազդեցության, փոխադարձ կապի, փոխհարաբերության միջոցով: Եվ հատկապես դրա համար այս հասկացությունների հիման վրա առավել հաճախ ձևավորվում են գիտական դրույթները:

Համակարգի տարրերի միջև առկա կապի մասին խոսելիս, պետք է նկատի ունենալ, որ նրա բնականոն գոյության և գործունեության համար կարևոր նշանակություն ունեն առաջին հերթին համակարգ ձևավորող կապերը:

Որպես այդպիսիք իրավունքի ձևերի համար հանդես են գալիս այնպիսի կապեր, որոնք գոյություն ունեն և դրանով իսկ իրավունքի տարբեր ձևերի մի համակարգի մեջ են «ներքաշում», ինչպես տարբեր սահմանադրական և սովորական օրենքների, օրենքների և ենթաօրենսդրական ակտերի միջև եղած կապերը և այլն:

¹⁰⁸ См. **Осипов М. Ю.** Системы в праве и правовые процессы, М., 2015, էջ 5-6:

Երրորդ հերթին, համակարգի ամբողջականության առաջացումն է նրա բաղադրիչ մասերի փոխազդեցության արդյունքում: Տարբեր համակարգերի ամբողջականության աստիճանը նույնը չէ: Այն պայմանավորված է կապերի զարգացման աստիճանով, որոնք գոյություն ունեն այս կամ այն համակարգի կառուցվածքային տարրերի միջև, որքան ավելի ուժեղ են համակարգ ձևավորող կապերը, այնքան ավելի բարձր է համակարգի ամբողջականության աստիճանը և ընդհակառակը:

Տեսական և գործնական առումներով այս կամ այն համակարգի ամբողջականության փոփոխությունը նշանակում է ոչ այլ ինչ, քան նրա տարրերի համակարգ ձևավորող կապերի աստիճանի և, համապատասխանաբար, հենց տվյալ համակարգի փոփոխությունը:

Համակարգի զարգացման և ավարտուն լինելու գագաթնակետը հանդիսանում է նրա կողմից ամբողջականության հասնելը¹⁰⁹:

Դրա հետ մեկտեղ խոսքը գնում է ոչ թե բացարձակ, այլ ավարտուն լինելու հարաբերական կատեգորիայի մասին, ինչպես նաև այս կամ այն դիտարկվող համակարգի, այդ թվում և իրավունքի ձևի համակարգի, ամբողջականության հարաբերական բնույթի մասին:

Վերջինս, լինելով իրավունքի, իսկ ավելի ճիշտ իրավական համակարգի կարևորագույն և անբաժանելի հատվածներից մեկը, չունի ամբողջականության նույն աստիճանը, ասենք, իրավունքի առանձին ճյուղի կամ միջճյուղային մակարդակում հանրային և մասնավոր իրավունքի շրջանակներում, կամ սիստեմատիկ իրավական ամբողջության շրջանակներում կամ էլ ամբողջ ազգային իրավունքի և առանձին իրավական ընտանիքների սահմաններում: Ակնհայտ է, որ իրավունքի ձևերի ամբողջականության առավել բարձր աստիճանը, համակարգ կազմող այն կապերի առավելագույն խորության և սահմանափակ լինելու միջոցով, որոնք գոյություն ունեն նրանց միջև, տեղ ունի իրավունքի տարբեր ճյուղերի սահմաններում, նվազագույնը՝ առանձին իրավական ընտանիքների սահմաններում:

Չորրորդ հերթին, կառուցվածքային բաղադրիչների իրար հանդեպ ունեցած որոշակի ինքնավարությունը և հարաբերական ինքնուրույնությունը, իսկ ընդհանուր

¹⁰⁹ Տե՛ս **Осипов М. Ю.** Системы в праве и правовые процессы, М., 2015, էջ 89:

համակարգի՝ շրջակա տնտեսական, սոցիալական, բնական, աշխարհագրական և այլ միջավայրի նկատմամբ:

Տալով բաղադրիչների հարաբերական ինքնուրույնություն և ընդհանուր վերցված համակարգի՝ որպես նրանց հատկանիշ հատուկ նշանակություն, Դ.Ա. Քերիմովը ճիշտ նշում է «սիստեմատիկ իրավական ամբողջության» հարաբերական ինքնուրույնությունը դիտարկելիս, որ «հարաբերական ինքնուրույնության բացակայությունը զրկում է իրավական ամբողջությունը սիստեմատիկ բնույթից» և որ «սիստեմատիկ իրավական ամբողջության հարաբերական ինքնուրույնությունը պայմանավորում է նրա գործունեության հարաբերական ինքնավարությունը, որի աստիճանը որոշում է տվյալ համակարգի մակարդակը»¹¹⁰:

Ամբողջ սիստեմատիկ իրավական ամբողջության հարաբերական ինքնուրույնությունը և ինքնավարությունը, ներառելով իրավունքի ձևերի համակարգը, իսկ դրա հետ մեկտեղ և իրավական ձևերի, որոնք միջնորդում են տնտեսական, սոցիալական, քաղաքական և բոլոր այլ հարաբերությունները, արտահայտվում է առաջին հերթին նրանում, որ տվյալ իրավական ֆենոմենները, ենթարկվելով անընդհատ ազդեցության շրջակա միջավայրի կողմից, իրենք էլ հակառակ ազդեցություն են ունենում շրջակա միջավայրի վրա:

Այսպես, սահմանադրական կամ սովորական օրենքը, ինչպես ցանկացած այլ իրավական ակտ, ծագելով և գոյություն ունենալով տնտեսական, սոցիալական կամ այլ անհրաժեշտության միջոցով, իր հերթին, մշտական նպատակաուղղված ազդեցություն է ունենում այդ միջավայրի վրա: Հակառակ դեպքում այս ակտերից ցանկացածի գոյությունը իմաստ չէր ունենա:

Համակարգի նշված սեռային և տեսակային հատկությունների հետ մեկտեղ, գոյություն ունեն այլ հատկանիշներ, որոնք բացահայտում են տարբեր իրավական և ոչ իրավական երևույթների սիստեմատիկ բնույթը:

Առավել ամբողջական և բազմակողմանիորեն, նրանք դիտարկվել են ընդհանուր տեսական մոտեցումներից ելնելով՝ շատ հեղինակների՝ փիլիսոփաների, իսկ իրավական մատերիայի համար՝ իրավաբանների բազմաթիվ աշխատություններում:

¹¹⁰ См. у **Керимов Д. А.** Методология права. Предмет и функции, проблемы философии, էջ 253:

Իրավունքի ձևերը սիստեմատիկ մոտեցումներով դիտարկելիս, հնարավորություն չունենալով նշել բոլոր հատկանիշները, որոնք բնութագրում են համակարգը՝ որպես երևույթ և որպես համապատասխան կատեգորիա, կենտրոնացնում ենք ուշադրությունը միայն մի որոշ, նրանցից առավել կարևորների վրա, որոնք ընդհանուր պատկերացում են տալիս դիտարկվող մատերիայի սիստեմատիկ բնույթի մասին:

Ամենից առաջ պետք է նշել դրական իրավունքի ձևերի համակարգի օբյեկտիվ բնույթը, որը հիմնված է նույն իրավունքի և համապատասխանաբար, նրա կողմից կամ նրա շրջակա միջավայրի կողմից ծագող իրավական ձևերի բնույթի վրա:

Բավականին հիմնավորված՝ սրա հետ կապված, նշվում է գիտական գրականության մեջ, որ իրավունքի սիստեմատիկությունը «ըստ որոշակի իրավական մասերի պարունակող սկզբունքների՝ օբյեկտիվ համախմբումն է (միավորումը) կառուցվածքային-կարգավորված ամբողջական ընդհանրության մեջ, որն ունի հարաբերական ինքնուրույնություն, դիմացկունություն և գործելու ավտոնոմություն»¹¹¹:

Այս կամ այն նորմատիվ ակտերի հրապարակման գործընթացում, որոնք հանդես են գալիս դրական իրավունքի ձևերի տեսքով, ինչպես նաև նրանց համակարգման ժամանակ, կարևոր նշանակություն ունի ոչ միայն օբյեկտիվ, այլ նաև սուբյեկտիվ գործոնը:

Միանգամայն ակնհայտ է, որ օրենսդրության համակարգում, որն իրականացվում է տարբեր ձևերով, անց է կացվում ոչ միայն օբյեկտի չափորոշիչներից ելնելով, այլև սուբյեկտիվ գործոնի ազդեցության տակ, որը արտահայտվում է համակարգման ձևի, նրա նպատակի, անցկացման ժամանակի մեջ և այլն¹¹²: Սակայն սուբյեկտիվ գործոնը դրա հետ մեկտեղ չի հանդիսանում և չի կարող որոշիչ լինել: Իր ամբողջ կարևորությամբ հանդերձ այն ունի սահմաններ, որոնք վերջին հաշվով կանխորոշվում են օբյեկտի գործոնով: Վերջինիս էությունը նրանում է կայանում, որ դրական իրավունքի ձևերի համակարգվածությունը դրսից չի գալիս, այլ հատուկ է նրանց իրենց իսկ բնույթի համաձայն:

Ասվածից ելնելով՝ լիովին հիմնավորված են համարվում այն նկատառումները,

¹¹¹ Տե՛ս **Пржилснский В. И.** философия юридической науки. М. 2016, էջ 102-103:

¹¹² Մանրամասն տե՛ս **Ստեփանյան Հ. Մ.** Հայաստանի Հանրապետության օրենսդրության համակարգը (Փորձ և հիմնախնդիրներ) Երևան 1995:

որոնք ասվում են իրավաբանական գրականության մեջ այն հեղինակների հասցեին, որոնք չափազանցնելով սուբյեկտիվ գործոնի դերը, պնդում են, որ ցանկացած համակարգ, ներառյալ իրավականը, կանխորոշվում է նպատակներով և կախված է սուբյեկտի նպատակներից:

Ցանկացած համակարգ, օբյեկտիվ է և կախված չէ այն սուբյեկտի նպատակներից, որն այն ճանաչում է»:

Բնութագրելով դրական իրավունքի ձևերի համակարգը, հարկ է նշել նրա ոչ միայն օբյեկտիվ, այլ նաև բավականին բարդ բնույթը:

Ազգային մակարդակում այն ձևավորվում է ներքին կազմակերպության տարբեր ձևերից և ազգային (ներքին պետական) իրավունքի արտաքին դրսևորումից: Միջազգային (միջպետական) մակարդակում այն ներառում է միջազգային իրավունքի ձևերի և տարբեր իրավական ընտանիքներ սպասարկող ձևերի ամբողջությունը:

Ազգային իրավունքի ձևերի համակարգվածության հիմքում ընկած են իրար հետ փոխազդող, իրենց բնույթով տնտեսական, սոցիալական և այլ հարաբերությունները, որոնք միջնորդված են իրավական նորմերի միջոցով և, համապատասխանաբար, դրական իրավունքի ձևերի, իսկ միջազգային մակարդակում իրավունքի ձևերի համակարգվածության հիմքում ընկած են միջպետական հարաբերությունները և տարբեր կապեր, որոնք գոյություն ունեն տարբեր ազգային իրավական համակարգերի և միջազգային իրավական ընտանիքների միջև:

Իրավունքի ձևերի ազգային համակարգը, որը բաղկացած է օրենքներից, կառավարության որոշումներից, նախագահի հրամանագրերից, և այլ ենթաօրենսդրական ակտերից, ինչպես նաև իրավական պայմանագրերից, դատական և վարչական նախադեպերից (այն երկրներում, որտեղ նրանք ճանաչվում են որպես իրավունքի աղբյուրներ), իրավական ավանդույթներից, իրավական դոկտրիններից՝ իրավունքի աղբյուրներից և այլն, բոլոր հիմքերով հարկ է ճանաչել որպես ազգային իրավունքի ձևերի ընդհանուր համակարգ մյուս՝ մասնավոր համակարգերի, նրա սահմաններում ծագող և գործող ենթահամակարգերի նկատմամբ:

Որպես մասնավոր համակարգեր (ենթահամակարգեր) կախված նրանց ձևավորման այս կամ այն չափանիշներից, իսկ ավելի ճիշտ ենթաբաժանումից,

տարբեր ձևերի դասակարգումից, կարող են հանդես գալ իրավունքի առանձին ճյուղերի աղբյուրների համակարգերը, որոնք տարրերի դերով մտնում են օրենքի մեջ, կառավարման ակտերը, տեղական օրենսդրական և կատարողական մարմինների ակտերը, դատական որոշումները, որոնք ունեն նորմատիվ բնույթ և այլն: Կախված ճյուղային պատկանելությունից, ցանկացած իրավական համակարգում գոյություն ունի սահմանադրական, քաղաքացիական, վարչական և իրավունքի այլ ճյուղերի հարաբերականորեն ինքնուրույն ձևերի (աղբյուրների) համակարգ:

Իրենց հերթին, իրավունքի աղբյուրների ճյուղային մասնավոր համակարգերը (ենթահամակարգերը) կարող են ստորաբաժանվել և փատացիորեն ստորաբաժանվում են կախված դրանք կազմող իրավունքի աղբյուրների կոնկրետ տեսակներից ավելի մասնավոր իրենց բնույթով մասնագիտացված մասնավոր համակարգերի (ենթահամակարգերի): Որպես այդպիսիք իրավունքի այս կամ այն ճյուղի մեջ կարող են հանդես գալ, օրինակ, օրենսդրական ակտերի համակարգերը կամ այլ տարբեր կատարողական-բաշխիչ մարմիններից ելնող ակտերը, որոնք կարգավորում են հասարակական հարաբերությունները, որոնք կազմում են իրավունքի տվյալ ճյուղի առարկան:

Բացի այդ, իրավունքի աղբյուրների ճյուղային մասնավոր համակարգերը (ենթահամակարգերը) կարող են դասակարգվել այլ չափանիշներով:

Դրական իրավունքի համակարգի կարևոր հատկանիշներ կարելի է անվանել նաև նրա ակտիվ բնույթը և այն կազմող տարրերի՝ ձևերի կառուցումը ըստ հիերարխիկ սկզբունքի:

Իրավունքի ձևերի (աղբյուրների) ակտիվ բնույթը արտահայտվում է ոչ միայն նրան զուգահեռ գործող, այլ մաքուր իրավական մատերիայի նկատմամբ, որը կազմակերպված է և հանդես է գալիս իրավունքի համակարգի, օրենսդրության համակարգի և ընդհանուր իրավական համակարգի տեսքով, նաև իրավունքի հետ անմիջականորեն կապված համակարգերի նկատմամբ:

Որպես այդպիսիք մասնագիտական գրականության մեջ, որտեղ բավականին հանգամանորեն դիտարկվում են իրավունքի հետ առնչվող համակարգերը (law related systems), առանձնացվում է համակարգերի երկու տեսակ:

Նախ, դրանք կոնկրետ համակարգեր են, որոնք կազմված են իրական մարդկանցից, այս կամ այն ֆիզիկական օբյեկտներից, որոնք գոյություն ունեն գործում են որոշակի տարածության մեջ և ժամանակահատվածում¹¹³: Նման կարգի համակարգերի տիպիկ օրինակներ են հանդիսանում դատական համակարգը, օրենսդիր և վարչական մարմինների համակարգը և այլն¹¹⁴:

Երկրորդ, դրանք, այսպես կոչված աբստրակտ և կոնցեպտուալ համակարգեր են, որոնց կառուցվածքային տարրերն են հանդիսանում ոչ թե «իրական մարդիկ» և ֆիզիկական օբյեկտները՝ դատական և վարչական շինությունների, իրավական կամ այլ գրականության, օրենսդրական ակտերի և այլնի տեսքով, այլ իրավական տերմինները, հասկացությունները, նշանները, որոնք ունեն իրավական բնույթ, իրավական դոկտրինները և այլն: Որպես նման կարգի համակարգերի օրինակ, որոնք կազմված են իրար միջև ինտեգրված հասկացություններից (իրավական դոկտրիններից), բերվում են ռոմանագերմանական (աշխարհամասային), իսկ առավել հաճախ անգլոսաքսոնական (ընդհանուր) իրավունքի դոկտրինների համակարգերը¹¹⁵:

Բոլոր սրանք և սրանց նման համակարգերը, որոնք անմիջականորեն կապված են իրավունքի հետ, ոչ միայն նրա և նրա ձևերի վրա ուղիղ ազդեցություն են ունենում, այլև իրենք էլ, իրենց հերթին, իրենց վրա ունենում են նրանց կողմից հակադարձ, բավականին ակտիվ ազդեցություն¹¹⁶:

Տվյալ դրույթը լիովին բնական և հասկանալի է, հաշվի առնելով ոչ միայն իրավունքի մասնակիցների իրար միջև ունեցած օրգանական փոխկապվածությունը և սիստեմատիկ փոխազդեցությունը, ինչի առնչությամբ ֆրանսիացի իրավունքի տեսաբան Ժ.Ա. Բերթելը նշել է, որ «իրավունքի աղբյուրների և դրդապատճառների միատարր չլինելը, որոնցով պայմանավորված է նրանց զարգացումը տարբեր իրավական համակարգերի սահմաններում, չպետք է թաքցնի մեզնից նրանց՝ իրավական կառուցման գործընթացում փոխազդելու փաստը»¹¹⁷, բայց և հիշելով այն մասին, որ իրավունքը, ինչպես նրա տարբեր ձևերը, գոյություն չունի ինքն իրենով

¹¹³ Տե՛ս **LoPucki L.** The, Systems Approach to Law., էջ 488:

¹¹⁴ Նույն տեղում, էջ 521:

¹¹⁵ Նույն տեղում էջ 488:

¹¹⁶ Տե՛ս **Осипов М. Ю.** Системы в праве и правовые процессы, М., 2015, էջ 6-7:

¹¹⁷ Տե՛ս **Բերթել Ժ. Լ.** Նշվ. աշխ., էջ 128-129:

առանց տնտեսական, քաղաքական, իրավաստեղծ, իրավակիրառող և այլ ինստիտուտների հետ կապի և փոխադարձ կապի:

Կենտրոնացնելով ուշադրությունը նրա վրա, որ «անկախ նրանից, թե աղբյուրներից որն է գերակշռում կոնկրետ իրավական համակարգում, այն հանդիսանում է տարբեր գործոնների ազդեցության արդյունք» և զգուշացնելով այն, որ «պետք չէ չարաշահել՝ պատկերելով ցանկացած աղբյուր ցանկացած կապերից զուրկ, քանի որ նման կերպ մենք կարող ենք բաց թողնել տեսադաշտից աղբյուրների փոխազդեցության պահը և նրանց ընդհանուր գծերը», ֆրանսիացի հեղինակը ճիշտ նշում է՝ «չի կարելի, իրավական արվեստով զբաղվելիս, չնկատել իրավունքի տարբեր աղբյուրների այնպիսի փոխազդեցությունը, որը տեղի է ունենում, կախված կոնկրետ իրավիճակից, երկխոսության կամ հեղինակների, դատավորների, օրենսդիրների, իրավական գործընթացի մասնակիցների մենամարտի ձևով»¹¹⁸:

Դրական իրավունքի ձևերի հիերարխիկ բնույթը, որը հատուկ է առաջին հերթին նորմատիվ իրավական ակտերի համակարգին (ենթահամակարգին), արտահայտվում է նրանում, որ տվյալ մասնավոր համակարգի բաղադրիչները ընդհանուր համակարգի նկատմամբ, որը ներառում է առանց բացառության բոլոր ձևերը, ունեն նրանում իրենց խիստ որոշակի, իրենց իրավական ուժով և սոցիալական նշանակությամբ պայմանավորված տեղը:»

Ելնելով հիերարխիայի մասին ընդհանուր պատկերացումից՝ որպես բարդ բազմաստիճան համակարգերի կառուցվածքային կազմակերպման սկզբունքի, որը հանդիսանում է աստիճանների միջև փոխազդեցությունը կարգավորելու մեջ՝ վերինից դեպի ստորին կարգով իրավունքի տվյալ ձևերի համար կիրառելի, կարելի է ասել հետևյալը՝ ա) ակտերի ցանկացած տեսակի՝ իրավունքի ձևերի իրավական ուժը և սոցիալական նշանակությունը կախված է նրանից, թե պետական մարմինների համակարգում ինչ տեղ է գրավում մարմինը, որը ստեղծում է այդ ակտերը, այսինքն՝ նորմատիվ իրավական ակտերի հիերարխիան կանխորոշվում է համապատասխան պետական մարմինների հիերարխիայով, բ) ստորին տեղակայված մարմինների ակտերը պետք է գտնվեն խիստ համապատասխանության մեջ վերին տեղակայված

¹¹⁸ Նույն տեղում:

մարմինների ակտերի հետ, իսկ բոլոր նրանք, ընդհանուր վերցրած, և նրանցից յուրաքանչյուրն առանձին պետք է համապատասխանի սահմանադրությանը, գ) համապետական և տեղական մարմինների ակտերը չպետք է փոխարինեն մեկը մյուսին, մասնավորապես բարձրագույն մարմինը իրավասու է իր վրա վերցնել խնդիրների լուծումը, որոնք ցածրագույն մարմինների իրավասության տակ են դ) առավել կարևոր հասարակական հարաբերությունները, որոնք ենթակա են օրենսդրական կարգով կարգավորման, պետք է միջնորդված լինեն միայն օրենքով, ե) ցածրագույն մարմինների ակտերը կարող են փոփոխության ենթարկվել կամ կասեցվել միայն մարմինների կողմից, որոնք նրանք հրապարակել են, կամ բարձրագույն մարմինների կողմից:

Նորմատիվ իրավական ակտերի՝ իրավունքի ձևերի հիերարխիկ լինելը հարաբերվում է ոչ միայն համապատասխան պետական մարմինների հիերարխիկ լինելու հետ, որոնցից դուրս են գալիս այս ակտերը, բայց և ազգային համակարգի նույն որակի հետ: Իրավունքի համակարգը, մեր կարծիքով, ոչ թե պարզապես նրա ենթահամակարգերի միասնությունն է, այլ ենթահամակարգերի համակարգը, որի հիման վրա և որի գոյացությունների տարածքում ստեղծված է տվյալ նորմատիվ ակտը: Այս չափանիշից են ելնում Հայաստանի ազգային իրավունքի աղբյուրների ենթահամակարգերն ու համապետական իշխանության բարձրագույն մարմինների (այդ թվում բարձր դատարանների՝ սահմանադրական դատարանի և վճռաբեկ դատարանի իրավական դիրքորոշումները և նախադեպային դրույթները), կենտրոնական տարածքային մարմինների, տեղական ինքնակառավարման մարմինների նորմատիվ իրավական ակտերը:

Օրինակ, իրավական գիտական գրականության մեջ ընդհանրացված է համարվում իրավական ակտերի՝ դրական իրավունքի առավել տարածված ձևերի դասակարգումն այնպիսի չափանիշի հիման վրա, ինչպիսին է նրանց իրավաբանական ուժը: Այս չափանիշին համապատասխան առանձնացվում են օրենքների համակարգը (սահմանադրական և սովորական, կամ գործող օրենքների ենթահամակարգերը) և ենթաօրենսդրական ակտերի համակարգը, որոնք կազմում են օրենսդրության համակարգը:

Լիովին տրամաբանական է հանդիսանում իրավունքի աղբյուրների մասնավոր համակարգերի դասակարգումն ըստ այնպիսի հատկանիշների, ինչպիսիք են՝ նրանց ձևավորման և գործելու առանձնահատկությունը, կամայական այն աղբյուրների տեսակի տեղն ու դերը նրանց ընդհանուր համակարգում: Այսպես, կարելի է առանձնացնել իրավական և ոչ իրավական ավանդույթների ենթահամակարգեր, որոնք հանդես են գալիս այս կամ այն ազգային իրավական համակարգի սահմաններում որպես իրավունքի աղբյուրներ, դատական և վարչական նախադեպեր, որոնք կազմում են դատական պրակտիկան, նախագահի հրահանգներ (նախագահական հանրապետություններում), կառավարման որոշումներ և այլն:

Ազգային իրավունքի ձևերի համակարգը՝ որպես ընդհանուր համակարգ դիտարկելիս, հարկ է նշել, որ այն հանդես է գալիս որպես նորմատիվ իրավական ակտերի աստիճանակարգություն (հիերարխիա):

Ստեղծված լինելով համակարգվածության և հիերարխիկ բնույթի սկզբունքների հիման վրա, ազգային իրավունքի ձևերի ընդհանուր համակարգը կոնկրետանում է նրա սահմաններում առաջացող ըստ պահանջարկի չափի մասնավոր համակարգերում (ենթահամակարգերում) և նրանց միջոցով էլ իրականացվում է: Տվյալ դրույթը հավասարապես վերաբերում է առանց բացառության բոլոր ձևերին՝ ինչպես իրավական երևույթներին, այնպես էլ դրանք արտացոլող հասկացություններին: Թե՛ առաջինները և թե՛ մյուսները կառուցվում են և հարաբերվում են մեկը մյուսի հետ ոչ միայն համակարգվածության սկզբունքի հիման վրա, այլև հիերարխիայի սկզբունքի վրա:

Վերջինիս էությունն ընդհանրացված ձևով կայանում է առավելապես նրանում, որ որոշ ակտերը և նրանց տեսակները (օրենքները, հրամանագրերը, կառավարության որոշումները և այլն) ունեն ավելի մեծ իրավական ուժ, քան մյուսները, և նրանց մեջ բախումների առաջացման ժամանակ, առավելությունը միշտ էլ լինում է առաջինների մոտ ի համեմատ վերջինների:

Դրա հետ մեկտեղ, անհրաժեշտ է ընդգծել, որ իրավական ձևի՝ իրավական ուժի և նրանով միջնորդվող նորմերի իրավազորությունն իրավական համակարգի հիերարխիկ աստիճանի վրա համապատասխանում են վերացարկության

կոնկրետության, ընդհանրության և անհատականության հարաբերակցություններին:

Իրավական համակարգի հիերարխիայի առանձնահատկությունների մասին խոսելիս, կարևոր է նշել, որ իրավաբանական ուժի մեծությունը, որն ընկած է այն կազմող իրավական նորմերի հիերարխիկ համակարգի հիմքում, չի իջնում, ինչպես դա երբեմն որոշակիորեն պարզեցված ներկայացվում է գրականության մեջ, միայն ստորադաս մարմինների ակտերի՝ վերադաս մարմինների ակտերին ուղիղ ենթարկվելու հարաբերություններին: Տարբեր իրավաբանական ուժ ունեցող ակտերի ուղիղ ենթարկման կապերի հետ անպայմանորեն հաստատվում և այս կամ այն տեսքով արտահայտվում են նաև վերադաս մարմինների ակտերում կոնկրետացնելու, փոխլրացնելու, կոորդինացիայի կապերը և այլն:

Հենց այս բոլոր կապերի միասնության մեջ, որոնք ուղեկցում են ստորադաս մարմինների ակտերի վերադաս մարմինների ակտերին ենթարկվելու ընթացքի հաստատմանը և իրականացմանը, և ամփոփում են իրավունքի ձևի հիերարխիկ լինելու սկզբունքի իմաստը և բովանդակությունը:

Ավելի վառ և ուղիղ կերպով այն արտահայտվում է, օրինակ, նորմատիվ իրավական ակտերի միջև, որոնք գործում են նույն ազգային իրավական համակարգի սահմաններում: Նորմատիվ իրավական ակտերի հիերարխիկ կերպով կառուցված համակարգը դրա հետ մեկտեղ ոչ միայն դեկլարացվում է, որպես կանոն, օրենսդրության համակարգի տեսքով, այլև ամրագրվում է իրավական կարգով:

Այս կամ այն իրավական համակարգի առանձնահատկություններից կախված նրա օրենսդրական ամրագրումն իրականացվում է կամ սահմանադրական, կամ էլ սովորական կարգով՝ գործող օրենսդրության մակարդակով, կամ էլ միաժամանակ և՛ առաջին, և՛ երկրորդ ձևերով: Դա նշանակում է, որ, բացի սահմանադրական ամրագրումից, նորմատիվ իրավական ակտերի համակարգը, որը կառուցված է հիերարխիկ սկզբունքով, սահմանվում և ամրագրվում է նաև սովորական օրենքների մեջ: Այսպես, օրինակ՝ Հայաստանի ազգային իրավական համակարգում, նորմատիվ իրավական ակտերի ստորադասությունը (աստիճանակարգումը) ամրագրված է թե՛ սահմանադրական դրույթով և թե՛ սովորական օրենսդրական ակտով: Այս առումով, ՀՀ Սահմանադրության 5-րդ հոդվածը, որը անվանագրված է՝ «Իրավական նորմերի

աստիճանակարգությունը», նշված է, որ «1. Սահմանադրությունն ունի բարձրագույն իրավաբանական ուժ: 2. Օրենքները պետք է համապատասխանեն սահմանադրական օրենքներին, իսկ ենթաօրենսդրական նորմատիվ իրավական ակտերը՝ սահմանադրական օրենքներին և օրենքներին:

2. Հայաստանի Հանրապետության վավերացրած միջազգային պայմանագրերի և օրենքների նորմերի միջև հակասության դեպքում կիրառվում են միջազգային պայմանագրերի նորմերը»:

Ինչպես նշեցինք, ազգային նորմատիվ իրավական ակտերի հիերարխիան ամրագրված էր նաև «Իրավական ակտերի մասին» ՀՀ օրենքում¹¹⁹: «Նորմատիվ իրավական ակտերի մասին» ՀՀ նոր ընդունված օրենքն ի տարբերություն ուժը կորցրած նախկին օրենքի, որը հատուկ ամրագրել էր իրավական ակտերի ստորադասությունը հստակ մեկ հոդվածով կամ դրույթով չի սահմանում նորմատիվ իրավական ակտերի աստիճանակարգությունը (ստորադասությունը), այլ դա կարող ենք վեր հանել օրենքի ողջ բովանդակության բովանդակությունից: Ըստ այդմ էլ, «Նորմատիվ իրավական ակտերի մասին» ՀՀ օրենքի¹²⁰ բովանդակության վերլուծությունից կարելի է ստորադասել նորմատիվ իրավական ակտերի հիերարխիան հետևյալ կերպ. սահմանադրություն, սահմանադրական օրենք, սովորական օրենք, ենթաօրենսդրական ակտ, անհատական իրավական ակտ, ներքին իրավական ակտ: Ինչպես տեսնում ենք, նշված կարգից դուրս են մնացել դատական և վարչական նախադեպերը, վավերացված միջազգային պայմանագրերը, իրավունքի ընդհանուր սկզբունքները (այդ թվում նաև չգրված սկզբունքները՝ բանականություն, ողջամտություն և այլն):

Եթե նորմատիվ իրավական ակտերի նկատմամբ օրենսդրությամբ ամրագրված իրավունքի ձևերի հիերարխիկ լինելու սկզբունքն առավել վառ է արտահայտվում, ապա իրավունքի այլ աղբյուրների համար, այն մի փոքր այլ է:

Իրավունքի այնպիսի ձևերի (աղբյուրների) հիերարխիկ բնույթը, ինչպիսիք են

¹¹⁹ Տես՝ ուժը կորցրած «Իրավական ակտերի մասին» ՀՀ օրենքի 2-րդ գլուխը, որը նվիրված էր «Իրավական ակտերի տեսակները և ստորադասությունը» վերնագրով՝ նորմատիվ իրավական ակտերի հիերարխիային (նշված օրենքն ընդունվել է 2002թ. ապրիլի 3-ի) // ՀՀՊՏ N 15(190). 21.05.2002թ.: Նշված օրենքը ուժը կորցրել է 2018թ. ապրիլի 3-ին (Տես՝ ՀՀՊՏ 2018.03.28/23 (1381) Հոդվ. 373):

¹²⁰ Տես՝ «Նորմատիվ իրավական ակտերի մասին» ՀՀ օրենքը // ՀՀ ՊՏ 2018.03.28/23 (1381) Հոդ. 373:

օրինակ՝ իրավական ավանդույթը, իրավական պայմանագիրը, դատական և վարչական նախադեպը, այնքան էլ ակնհայտ չի արտահայտվում:

Իրավունքի տվյալ և այլ ձևերի (մասնավորապես՝ իրավական դոկտրինաների) հարաբերությունների հիերարխիկ բնույթի մասին կարելի է խոսել միայն պայմանականորեն, հիմնվելով բանականության փաստարկների վրա, ըստ որոնց երկրում կայուն կարգ ու կանոն չի կարող լինել, եթե հստակ որոշված և ամրագրված չլինեն իրավունքի ցանկացած աղբյուրի տեղն ու դերն իրավունքի ձևերի ընդհանուր համակարգում: Իսկ դա անհրաժեշտությամբ և անխուսափելիությամբ ենթադրում է նրանց կառուցումը և գործելը ոչ միայն համակարգվածության սկզբունքի, այլև իրավունքի ձևերի հիերարխիկ լինելու սկզբունքի հիման վրա:

Ինչ վերաբերում է իրավունքի տվյալ ձևերի օրենքի հետ հարաբերությունների հիերարխիկ բնույթին, ապա այն երկրների ճնշող մեծամասնության իրավական համակարգերում, որոնք ընդունում են և սահմանադրական կարգով ամրագրում օրենքի գերակայության սկզբունքը, այս հարցը միանշանակ լուծվում է, այսինքն՝ իրավունքի ձևերի հիերարխիայում ամենաբարձր աստիճանն անփոփոխ կերպով գրավում է միայն օրենքը:

Անգամ այն դեպքում, երբ իրավունքի առանձին ձևերը, ինչպես դա լինում է Հայաստանում գործնական շրջանառության սովորույթների դեպքում, ծագում և գործում են «ձեռնարկատիրական գործունեության ինչ-որ բնագավառում», որը նախատեսված չէ և չի կարգավորվում օրանսդրության կողմից, այնուամենայնիվ նրանք չեն կարող և չպետք է հակասեն օրենքին:

Սրանից ելնելով, կարելի է ասել, որ հարաբերությունների հիերարխիկ բնույթը մշտապես գոյություն ունի իրավունքի տարբեր ձևերի (աղբյուրների) միջև, մի կողմից սահմանադրական և գործող օրենքների, մյուս կողմից՝ օրենքների և ենթաօրենսդրական ակտերի միջև, անկախ նրանից, ծագում են նրանք օրենքների հիման վրա կամ զարգացման մեջ, թե միայն պահանջների սահմաններում, որոնք հաստատված են օրենքներով, չեն հակասում օրենքներին, ինչպես մյուս բոլոր իրավունքի ձևերի դեպքում:

Նման հիերարխիան, մեր կարծիքով ձևավորվում է իրավական կարգի բարդ

կառուցվածքի հիման վրա՝ պետության օրենսդրության սահմաններում որպես որոշակի միասնություն գործելու նպատակով: Իրավական ակտերի և նորմերի միջև տարերայնության և անարխիայի փոխարեն հիերարխիան ապահովում է նրանց փոխադարձ կապը և համաձայնեցնում իրավական կարգի սահմաններում:

Կարևոր է ընդգծել, որ իրավունքի ձևերի հիերարխիան, ճիշտ նույն կերպ, ինչպես նրանց համակարգվածությունը, օբյեկտիվորեն անհրաժեշտ է նրա պահպանման և ցանկացած իրավական համակարգի արդյունավետ գործունեության համար: Առանց դրա չկա և չի կարող լինել ոչ մի իրավական համակարգ, իսկ դրա հետ մեկտեղ՝ հասարակական հարաբերությունների ոչ մի կարգավորվածություն, որն օբյեկտիվորեն անհրաժեշտ է ցանկացած հասարակության և պետության բնականոն գործունեության և առաջընթաց զարգացման համար:

Ըստ մեր կարծիքի, իրավունքում աստիճանակարգության (հիերարխիայի) համար բնորոշ են հետևյալ հատկանիշները.

- դա որպես բազմամակարդակ համակարգի իրավունքի տարբեր տարրերի միջև հարաբերություններն (կապն) է,
- նշված կապն արտահայտում է մեկ տարրի (ստորին մակարդակում տեղակայվածի) մյուսին (վերին մակարդակում տեղակայվածին) որոշակի ենթակայություն, ընդ որում իրավունքի, որպես հիերարխիկ կազմավորված կառույցի սահմաններում գոյություն ունի «զրոյական մակարդակ»,
- իրավունքի մեջ հիերարխիայի մակարդակների համար բնորոշ է էմերջենտությունը, այսինքն իրավունքի մեջ հիերարխիայի յուրաքանչյուր նոր մակարդակում ծագում է տվյալ մակարդակը ձևավորող ենթամակարդակների մոտ նոր որակ,
- իրավունքի մեջ տարբեր մակարդակներում գոյություն ունեցող հատկությունները և օրինաչափությունները չեն կարող ստացվել մեկը մյուսի նկատմամբ միայն ֆորմալ-տրամաբանական գործառնությունների հիման վրա (իրավունքի մեջ հիերարխիայի տարբեր մակարդակների չֆորմալացվածությունը),
- իրավունքի մեջ հիերարխիայի ներմակարդակային տիրաժավորման հնարավորությունը,

– իրավական հիերարխիայի տեղաբաշխված տարրերի և իրավունքի, որպես համակարգի գործառնության համար տվյալ տարրի նշանակության միջև ուղիղ կախվածությունը (առավել կարևոր տարրը պետք է տեղակայվի հիերարխիայի առավել բարձր մակարդակում, և հակառակը),

– իրավունքում հիերարխիայի առավել բարձր մակարդակի տարրերի ուղիղ կախվածություն ստորին տարրերի փաստացի գործառնությունից:

Այսպիսով, իրավունքի մեջ հիերարխիան կարելի է սահմանել որպես իրավունքի տարբեր մակարդակային տարրերի միջև հարաբերությունների կարգ, հենված իրավունքի, ըստ իրավունքի որոշումների ընդունման կամ իրավունքի որպես համակարգի կազմակերպման նկարագրական ընդհանուրի համատեքստում՝ ստորին և վերին մակարդակների անհավասարության վրա:

Նշված սահմանումը, կատարյալ չէ ինչպես ցանկացածը, սակայն բոլոր դեպքերում այն կհանդիսանա աշխատանքային տարբերակ՝ սույն հետազոտության շրջանակներում:

Սահմանելով իրավունքի մեջ հիերարխիայի վերոնշված աշխատանքային տարբերակի հասկացությունը՝ կանգ առնենք իրավունքի տարբեր մակարդակներում հիերարխիկ սկզբի արտահայտումների ուսումնասիրության վրա:

Իրավունքի մեջ հիերարխիայի վերաբերյալ հարցի էության բովանդակային բաղադրիչի հետազոտության ժամանակ ելնում ենք նրանից, որ «բնական- պոզիտիվ իրավունքն ըստ իր էության մարդկանց մեծամասնության օրենքի վերածված կամքն է (ներկայումս պաշտոնական աղբյուր), որը հռչակում է մարդու և քաղաքացու ազատությունները (իրավունքները և ազատությունները)»¹²¹ որպես ժամանակակից հասարակության կարևոր արժեքներից մեկը:

Իրավունքի էության հիմնախնդիրը գտնում է ուղիղ արտացոլումը հարցերի լուծումներում, որոնք կապված են իրավունքի մեջ հիերարխիայի հետ: Նշելով իրավունքի վճռորոշ էությանը, մենք դրանով իսկ սահմանում ենք այն գլխավորը, ինչին իրավունքի մեջ մնացյալը պետք է համապատասխանի նշված իրավական իդեալին, որին պետք է ձգտեն և որի հետ պետք է համեմատվեն իրավունքի արտահայտման

¹²¹ См' Шафиров В. М. Естественно-позитивное право: Введение в теорию. Красноярск. 2004. էջ 94:

մնացյալ բոլոր մակարդակները:

Իրավունքի մեջ հիերարխիայի էության բովանդակային մակարդակի առանձնացումը բխում է նրա վերաբերյալ թեզից, որ իրավունքի մեջ իրենց արտացոլումն են ստանում տարբեր սոցիալական արժեքներ (բարիք, արդարություն, ազատության, կարգ, ճշմարտություն և այլն): Այս իմաստով իրավունքը վերածվում է սոցիալական կյանքում արժեքների որոշակի հիերարխիայի յուրօրինակ հաղորդիչի, այդ իսկ պատճառով իրավունքի հիերարխիկ կազմակերպման մեջ անհրաժեշտությամբ արտացոլվում է սոցիալական արժեքների հիերարխիան: Սակայն սոցիալական արժեքների հիերարխիայի բեկման բացահայտումն իրավունքի ձևերի ավանդական հիերարխիայի մեջ հանդիսանում է բավականին լուրջ խնդիր ըստ իրավունքի ձևի արժեքային սկզբի ցրվածության հետևանքով և այստեղից բխում է դրանց չգրանցվածությունը:

Այդ իսկ պատճառով, ինչպես ենթադրվում է, իրավունքի մեջ հիերարխիայի էության-բովանդակային ասպեկտի հետազոտության համար ելակետի որակով կարելի է դիտարկել իրավունքի տարբեր տեսություններում (դպրոցներում, հայեցակարգերում) կամ դրանց կոմբինացիաներում ձևակերպված, իրավունքում նպատակների, գաղափարների, սկզբունքների միջոցով արտահայտված տարբեր իրավական գաղափարախոսությունների միջև սուբորդինացված կապերը:

Այս առումով խիստ ցուցադրական է պրոֆեսոր Ս. Ս. Ալեքսեևի հանրային իրավունքի նկատմամբ մասնավորի հիերարխիկ գերակայման վերաբերյալ թեզի փաստավորումը. «... բարձրացված ուշադրություն բոլոր դեպքերում պետք է հատկացվի մասնավոր իրավունքին, քանի որ հատկապես այն (մարդու իրավունքներին զուգահեռ և դրանց հետ համակցությամբ) արտահայտում է մարդկանց սեփական ակտիվ գործունեության, ստեղծագործման, նախաձեռնության, գործարարական նախաձեռնության համար երաշխավորված տարածություն տրամադրող սուբյեկտիվ իրավունքների համակարգի կայացման հետ կապված հիմնական գործընթացները: Եվ այստեղից հատկապես մասնավոր իրավունքը հանդիսացավ «իրավունքի բարդ հյուսվածքում» այն օղակը, որը ծագելով հին աշխարհի դարաշրջանում, արդեն ժամանակակից պատմությունում, սկսած

լուսավորության, Ֆրանսիական մեծ հեղափոխության դարաշրջանից և հատկապես մեր ժամանակներում բացահայտում է իրավունքի խորը բնույթը... Եվ բացահայտում է իրավունքի պատմական առաքելությունը: Մարդկային ամենաբարձր իմաստով իրավունքի՝ որպես սոցիալական ինստիտուտի, որը նախապատրաստվել էր Պատմության կողմից նոր՝ լիբերալ քաղաքակրթությունների ժամանակների համար: Մասնավոր իրավունքը ներկայանում է մշակված իրավաբանական ձևերի տեսքով, որոնց շրջանակներում իրականացվում է «ինքն իրեն տեր լինելու» մարդու ազատությունը, տնտեսական ազատությունը, մարդկանց ինքնուրույնությունը և հավասարությունը, տնտեսության մեջ արտադրողներին, և որոնք իրավաբանորեն կարող են ապահովել ազատ սուբյեկտների կարգավիճակը, սեփականատերերի անձեռնմխելիությունը, շրջանառության մասնակիցների իրավունքները, պետական կամայականություններից, միջամտությունից վերջիններիս պաշտպանությունը և այլն»¹²²:

Էություն-բովանդակային և իրավունքի ձևի մակարդակների հիերարխիկ հարաբերություններն արտահայտվում են նաև անմիջական կարգավորիչ ասպեկտում, քանի որ իրավական նորմերի և նորմատիվ-կարգավորիչ միջոցների հիերարխիան կոչված է արտացոլել իրավունքով կարգավորվող մարդկային գործունեության մասշտաբվածությունը:

Ակնհայտ է իրավունքի մեկնաբանության հարցերում իրավական հիերարխիայի էություն-բովանդակային մակարդակի առաջնությունը ֆորմալի նկատմամբ: Այսպես, իրավական տեքստերի իմաստի հաստատման գործընթացում հաճախ ծագում է օրենքի նպատակի, իրավունքի հիմնական սկզբունքների, սոցիալական արժեքների համակարգի ընդգրկմամբ իմաստի որոնման շարունակության անհրաժեշտություն: Բազմաթիվ դեպքերում դատարանի վճիռները սահմանվում են դատավորների արժեքային նախապատվություններով և կոնկրետ հանրությամբ գերակայող էթիկայով: Հատկապես արժեքների կազմը և դրանց հիերարխիան են թելադրում մեկնաբանության հնարավոր տարբերակների միջև ընտրությունը, իսկ բերված փաստարկները հաճախ հանդիսանում են ոչ այնքան դատողություններ ընկալման

¹²² Տես՝ **Алексеев С. С.** Частное право: Научно-публицистич. Очерк М. 2016, էջ 32:

նպատակներով, որքան ընդունված որոշման արդարացման միջոց:

Իրավունքի մեջ հիերարխիայի էության-բովանդակային մակարդակը վճռորոշ է նաև իրավունքի իրականացման ասպեկտում:

Ինչպես գրում է Ս. Ս. Ալեքսենը, իրավունքի անոլոգիայի դեպքում «վճռորոշ նշանակություն ունեն սկզբունքները, իրավունքները, հատկապես հատուկ իրավաբանական՝ արդարության, իրավաբանական հավասարության սկզբունքները, մեղքի համար պատասխանատվությունը և իրավունքում այլ արտահայտված արքիոմները»¹²³:

Քանի որ իրավունքի սկզբունքներն այլ նորմատիվ-կարգավորիչ միջոցների շարքից իրենց ընդհանրացված և վերացարկված բնույթի ուժով առավելագույնս են կրում գաղափարական բեռնվածություն, դրանք հնարավորություն են տալիս իրավակիրառողին փաստացի հանդես գալ ուրույն անհատական իրավաբանական վարքագծային կանոն ձևավորող սուբյեկտի դերում, որը հիերարխիկ ենթակայում է միայն նշված սկզբունքներին:¹²⁴

Մասնագիտական գրականության մեջ տվյալ իրավիճակի վերաբերյալ չի դադարում վեճը, արդյոք կարելի է նման տեսակի գործողություններն անվանել իրավաստեղծում, չնայած իրավունքի տեսության մեջ գերակայում է իրավունքի անոլոգիաներն իրավաստեղծում չընդունման դիրքորոշումը: Բավականին հիմնավորված է այն դիրքորոշումը, որ իրավունքի անոլոգիաները կարելի է դիտարկել որպես պատմական գործառույթի օրինակ: Այսպես, Ս. Ա. Մուրոմցևը հռոմեական իրավունքի մեջ գործառույթների ուսումնասիրության ժամանակ համարում էր դրանք «անոլոգիայի առավել երիտասարդ տեսակներ»:¹²⁵ Միևնույն ժամանակ գործառույթի էությունը հետևյալն է. իրավակիրառողը համարում է, որ նոր կենսական հանգամանքներն ընդգրկվում են օրենսդրի կողմից իրավական նորմերի ձևակերպման ժամանակ: Սակայն եթե օրենքի անոլոգիայի դեպքում դատավորին անհրաժեշտ է կիրառել արդեն գոյություն ունեցող կանոնն անկանխատեսելի իրավիճակների

¹²³ Տես՝ **Алексеев С. С.** Общая теория права. М., 2014. էջ 241-242:

¹²⁴ Համանման դիրքորոշումների էր հարում նաև **Ռ. Պաունդը**, ըստ որի կարծիքի սկզբունքների կիրառության նպատակներից մեկը ամփոփվում է «նախկինում գոյություն չունեցող կանոնների ստացման մեջ, երբ ծագում է դրանց պահանջը» (**Дробышевский С. А.** История политических и правовых учений: основные классические идеи. էջ 434):

¹²⁵ Տես՝ **Муромец С. А.** Гражданское право Древнего Рима. М.: Статут, 2003. էջ 349:

նկատմամբ, ապա իրավունքի անողոգիայի դեպքում նա պարտավոր է այդ կանոնն ինքնուրույն ձևակերպել, հենվելով իրավաբանական սկզբունքներին և այլ իրավական ընդհանրացումներին (նպատակներ, դեֆինացիաներ, կանխավարկած):

Դրա հետ կապված շատ հետաքրքրական է Հ. Քելզենի մոտեցումը, ով գրում է, որ «իրավական բացեր գոյություն չունեն», քանի որ «նման տեսակի բացերը կնշանակեին իրավաբանական վեճը գործող նորմերին համապատասխան լուծման անհնարինություն այդ գործին դասվող կարգավիճակում կանոնների բացակայության ուժով, ինչն էլ բացառում է վերջինիս կիրառությունը»¹²⁶, քանի որ իրավաբանական համակարգում գոյություն ունի և գործում է «սկզբունք, որի համաձայն գործողությունների իրականացման կամ դրանից ձեռնպահ մնալու պարտավորության բացակայության դեպքում սուբյեկտն ազատ է: Դա հանդիսանում է այն նեգատիվ նորմը, որը կիրառվում է որպես պարտադիր չհաստատված վարքագծային պահանջների շեղումների վերաբերյալ որոշումներում:

Սակայն, եթե որոշ դեպքերում խոսվում է «բացի» վերաբերյալ, ապա դա չի նշանակում (ինչպես սխալական կարելի է ենթադրել այս հասկացությունը) տրամաբանական լուծման բացակայություն նորմի բացակայության արդյունքում: Հակառակը, նկատի է ունեցվում, որ լուծումը... չնայած հանդիսանում է տրամաբանորեն հնարավոր, իրավակիրառողի կողմից ընկալվում է... որպես ոչ պրակտիկ կամ անարդար... և նա հակված է ենթադրել, որ օրենսդիրը չի նախատեսել այդ դեպքն ընդհանրապես, իսկ եթե նա դա իրականացներ, ապա գործը կլուծեր այլ կերպ, ոչ այնպես, ինչպես դա նշված է օրենքում»: Այդ իսկ պատճառով, ինչպես գրում է Հ. Քելզենը, «այսպես կոչված «բացը», հետևաբար, իրենից ներկայացնում է պոզիտիվ իրավունքի և համակարգի միջև տարբերություն, ինչը համարվում է արդարացի, հավաստի ճիշտ: Միայն համեմատելով «լավագույն» համակարգը պոզիտիվ իրավունքի համակարգի հետ և դրանով իսկ հաստատելով վերջինիս թերությունները՝ կարելի է պնդել «բացի» նման որևէ բանի վերաբերյալ... Մեկնաբանությունը այստեղ չի ծառայում նրան, որպեսզի իրականացվի մեկնաբանվող նորմ, հակառակը, մեկնաբանությունը տվյալ դեպքում անհրաժեշտ է իրավաբանական կանոնների

¹²⁶ Տես՝ **Kelsen H.** On the theory of interpretation. էջ 133-134:

հաստատման և իրավակիրառողին անհրաժեշտ, հավաստի արդարացի, լավ նորմով դրա փոխարինման համար: Նրա պատճառաբանությամբ, որ ելակետային նորմը լրացվում է իր թերությունների փոխհատուցման նպատակներով, այն փոփոխվում է իրականացման գործընթացում և փոխարինվում նորով: Այս ֆիկցիան հատկապես օգտակար է այն դեպքում, երբ ընդհանուր նորմերի օրենսդրական վերանայումն ինչ-որ պատճառների ուժով բարդեցված է կամ անհնարին...»:¹²⁷

Տվյալ պատրանքի իրավաբանական և քաղաքական նշանակությունը Հ. Քելզենի համար ամփոփվում է նրանում, որ իրավունքի մեջ բացարկի հաղթահարման ֆիկցիայի կոնստրուկցիան հանդիսանում է իրավակիրառողի ազատ հայեցողության և ընդհանուր կանոնների անտեսման, նրա իրական իշխանության սահմանափակման մեխանիզմ:¹²⁸

Բոլոր դեպքերում, նույնիսկ նման մոտեցման դեպքում դատավորների առջև ծառացած է մնում արժեքային խնդիրը, որն ինչպես գրում է Ա. Ն. Վերեշչագինը, «կայանում է նրանում, որոշ օրենքներով, ոչ նախադեպերով չկարգավորվող «բարդ գործը» լուծող դատավորը բոլոր դեպքերում պետք է ենթարկվի իրավունքին: Տեսականորեն վերջին ռեսուրսը, որին նա կարող է դիմել՝ դա... տվյալ հասարակությամբ ընդունվող արդարության գաղափարների և պատշաճ վարքագծի համակցությունն է»:¹²⁹ Այլ խոսքերով, դատավորն իրավունքում արտացոլված սոցիալական արժեքների հիերարխիայում պետք է գտնի այնպիսին, որն անձնապես իր և իրավաբանական հանրույթի համար հիմնավորի ըստ գործի ընդունած որոշումը:

Միևնույն ժամանակ, անհրաժեշտ է նշել, որ իրավունքի էություն-բովանդակային և իրավունքի ձևի մակարդակների միջև հիերարխիկ կապերն այդպես վառ և միանշանակ արտահայտվում են բավականին հազվադեպ, որպես կանոն, իրավաբանական առօրյայում դրանց ճանաչումը «բարդ գործերի» բացակայության դեպքում պահանջում է իրավակիրառողի էական ինտելեկտուալ ջանքեր, կամային հատկություններ և որոշակի բարոյական արիություն:

¹²⁷ Տես՝ **Kelsen H.** On the theory of interpretation. էջ 134:

¹²⁸ Տես՝ նույն տեղում: էջ 135:

¹²⁹ Տես՝ **Верещагин А. Н.** Судебное правотворчество в России: Сравнительно-правовые аспекты М.. Междунар. отношения, 2015 էջ 134-135:

2.3 Իրավունքի համակարգում նորմատիվ կարգավորիչների հիերարխիկ տարաբնույթ կապերը

Իրավունքի տեսության ներկայացուցիչների կողմից ձևակերպվել և հիմնավորվել է իրավունքի ներքին և արտաքին ձևերի սահմանազատման անհրաժեշտության վերաբերյալ արդյունավետ գաղափարը, առաջինը դիտարկվում է տրված պատմական տիպի իրավունքի համակարգ և հնարավորություն է ընձեռնում բացահայտել իրավունքի նորմատիվ-կամային բովանդակության ներքին կազմակերպումը, երկրորդը նշում է արտաքին արտահայտման եղանակը, նման բովանդակության ձևակերպումը հանդիսանում է այլ սոցիալական կարգավորիչների շարքում իրավունքի ճանաչման ֆորմալ չափորոշիչ:

Իրավունքի ներքին ձևի կառուցվածքային կազմակերպման մեջ առկա կապերի բնույթի տեսանկյուններից, ըստ մեր կարծիքի, կարելի է խոսել նորմատիվ-կարգավորիչ միջոցների, իրավունքի ճյուղերի և իրավունքի ճյուղի «ըստ ծավալի» տարբեր կառուցվածքային տարրերի միջև նկարագրության հիերարխիայի գոյության վերաբերյալ:

Իրավունքի համակարգը կառուցվում է բազմամակարդակ, հիերարխիկ կազմակերպված բուրգի սկզբունքով, դրա հիմքում տեղակայված նորմատիվ-կարգավորիչ միջոցները միավորվում են իրավական սուբինստիտուտներում և ինստիտուտներում, դրանք՝ իրավունք ենթաճյուղերի և ճյուղերի, որոնք (իրենց հերթին) իրավական հանրույթներում (զանգվածներում), և սահմանափակված ձևով, կազմում են իրավունքի համակարգը, ընդ որում՝ իրավունքի համակարգի յուրաքանչյուր ստորին տեղակայված մակարդակը գտնվում է սուբորդինացված հարաբերություններում վերինների հետ և յուրաքանչյուր վերին մակարդակում ծագում է էմերջենտության հատկություն:

Դրա հետ կապված վիճելի ներկայանում է իրավունքի համակարգի հիերարխիկ հատկությունների վերաբերյալ Վ. Ա. Տոլստիկի թեզը, ով պնդում է, որ իրավունքի համակարգում հիերարխիայի դեպքում «խոսք է գնում ոչ թե համապատասխան

կառուցվածքային տարրերի ուժային ենթակայության, այլ կախվածության վերաբերյալ, նրա նման, որը տեղակայված է, օրինակ, իրավական ակտերի դասակարգիչի կառուցման հիմքում»¹³⁰:

Իսկապես, կազմակերպչական հիերարխիան բնորոշ չէ իրավունքի համակարգի տարբեր տարրերի համար: Սակայն բերված համեմատությունը, առաջինը, կոռեկտ չէ համեմատական համակարգերի էության տեսանկյուններից՝ բոլոր դեպքերում իրավունքի համակարգը ըստ իր էության օբեկտիվ է, բնութագրում է իրավունքում ընթացող իրական երևույթներ և գործընթացներ, իսկ իրավական ակտերի դասակարգիչը հանդիսանում է յուրօրինակ մատրիցա կոնկրետ ակտի իրավունքի աղբյուրների համակարգերի համար հաստատված (ընդ որում սուբյեկտիվիզմի էական աստիճանով) որոշակի չափորոշիչին «հարմարեցման» համար, երկրորդը, ճիշտ չէ հիերարխիայի ընդհանուր հասկացության տեսանկյուններից, իրավունքի համակարգի մեջ աստիճանակարգությունն արտահայտվում է նշված համակարգի նկարագրության ժամանակ վերին և ստորին տարրերի միջև սուբորդինացման մեջ, սակայն նշված հարաբերությունները միջնորդված են մարդու գիտակցությամբ և այդ իսկ պատճառով կարող են ընկալվել իրենց բացահայտող սուբյեկտի կողմից որպես սեփական կամային ակտի արտահայտում, որն անմիջական հարաբերություն չունի իրավունքի համակարգի հետ:

Նշենք, որ բազմաթիվ հետազոտություններ, որոնք նվիրվել են իրավունքի տարբեր նորմատիվ-կարգավորիչ միջոցների, սուբինստիտուտների, ինստիտուտների ոլորտների «իրավական բնույթի» բացահատմանը, կողմնորոշված են իրավունքի համակարգի առավել խոշոր և փոքր տարրերի միջև հիերարխիկ (սուբորդինալ) կապերի բացահայտմանը:¹³¹ Դա իրականացվում է նաև գործնական նպատակներով՝ ընկալելու, թե ոլորտային, ճյուղային ինչ ռեժիմ է գործում իրավական իրականության տվյալ հատվածում:

Բացի դրանից, երբեմն նաև գիտնականները, օրենսդիրները և քաղաքագետները բացահայտ խոսում են իրավունքի համակարգի մեջ հիերարխիկ հիմքերի վերաբերյալ:

¹³⁰ Сту' Толстик В. А. Иерархия источников российского права. Дис. ... д-ра юрид. наук. Нижний Новгород, 2002, էջ 16-17:

¹³¹ Сту' Осипов М. Ю. Системы о праве и правовые процессы. М., 2015, էջ 13-14:

Օրինակի որակով կարելի է բերել գերակայող իրավական գաղափարախոսության հարաբերակցությունը հանրային և մասնավոր իրավունքին,¹³² ազգային և միջազգային իրավունքը:

Նկարագրության հիերարխիան արտահայտվում է նաև տարբեր մասշտաբների նորմատիվ-կարգավորիչ միջոցների համագործակցության դեպքում, այսպես, իրավունքի սկզբունքների նկատմամբ կիրառական, ընդհանուր իրավական սկզբունքները կոնկրետացվում և արտահայտվում են ճյուղերում, ճյուղայինները՝ հատուկ սկզբունքներում: Իրավունքի հատուկ և ընդհանուր նորմերի միջև փոխհարաբերությունները ևս կարող են բացահայտվել նկարագրության հիերարխիայի ասպեկտներում:

Հիերարխիկությունը (աստիճանավորությունը), սակայն փոքր-ինչ այլ տեսակի, առանձնահատուկ է նորմատիվ-կարգավորիչ միջոցների միջև հարաբերությունների մի շարքի համար:

Գրականության մեջ առանձնացնում են տարբեր հիերարխիկ կապեր, որոնք բնութագրում են նորմատիվ-կարգավորիչ միջոցների միջև փոխհարաբերությունները, ընդ որում հիերարխիկ կախվածության նկարագրության ժամանակ շեշտադրությունը կատարվում է ոչ թե որոշ նորմատիվ-կարգավորիչ միջոցների մյուսներից, ուղիղ կազմակերպչական կախվածության, այլ ըստ իրավունքի որոշումների ընդունման մակարդակների առանձնահատկության վրա:

Օրինակ, երբ խոսվում է իրավունքի և այլ նորմատիվ-կարգավորիչ միջոցների նպատակների և խնդիրների միջև հիերարխիայի վերաբերյալ, արտահայտվում է կարծիք, որ նպատակները և խնդիրները կանգնած են իրավական կատեգորիաների հիերարխիայում առավել բարձր մակարդակում, քան իրավունքի սկզբունքները, քանի որ հատկապես նպատակները և խնդիրներն են սահմանում ամբողջ իրավական ճյուղի առաքելությունը, իսկ տարբեր նպատակներ հանգեցնում իրենց ձեռքբերման տարբեր մեթոդների, իսկ հետևաբար, տարբեր է իրավունքի համակարգի կառուցման և իրավակիրառ գործունեության սկզբունքների շրջանակները: Եվ, հակառակը, որոշակի սկզբունքների պահպանությունը կարող է հանգեցնել ոչ թե ցանկացած, այլ միայն

¹³² См' **Дорохин С. В.** Деление права на публичное и частное: конституционно-правовой аспект. М, 2006:

խիստ որոշակի նպատակների ձեռքբերման:¹³³

Իրավունքի նորմերի և սկզբունքների հարաբերակցության խնդրի լուծման ոչ միանշանակությունը, իրավական հիերարխիայում իրավունքի սկզբունքների տեղի սահմանման բարդությունը «հնարավոր է, պայմանավորված են սկզբունքների և դրանց գործառույթների իրավաբանական նշանակությունների շփոթությամբ»¹³⁴: Որպես կանոն, իրավական նորմերի և սկզբունքների հիերարխիկ ենթադասությունը բացատրվում է նրանով, որ վերջիններս ներծծվում են իրավական հյուսվածքում, արտահայտում իրավունքի համակարգի կամ դրա առանձին խոշոր ենթահամակարգերի (ինչպիսիք են իրավունքի ճյուղը կամ ենթաճյուղը) համար բնորոշը, օրինաչափը, ընդհանուրը: Իրավունքի սկզբունքները «ոչ միայն ամրապնդում են իրավունքի բազմազանությունը միասնական, կայուն, փոխհամաձայնեցված համակարգում, այլ նաև իրավունքին հաղորդում ամբողջական բնույթ»:¹³⁵ Ինչպես արդարացի նշել է Վ. Պաունդը, «իրավական սկզբունքները կիրառվում են իրավաբանների կողմից, որպեսզի մեկնաբանվեն և միմյանց հետ համաձայնվեն առկա իրավաբանական կանոնները, սահմանելով դրանց կիրառության ոլորտները, ինչպես նաև, երբ դրանում առկա է պահանջ, կանոնների ստացման համար, որոնք նախկինում գոյություն չունեին»¹³⁶:

Իրավունքի տեսությունում ևս արտահայտվել է նորմերի նկատմամբ սկզբունքների գերակայման վերաբերալ կարծիք: Այսպես, Յու. Ա. Տիխոմովը նշում է, որ իրավական համակարգի համար բնորոշ է մի շարք հատուկ կոռելյացիաների առկայություն, այդ թվում նաև այսպիսինի «նորմեր-սկզբունքները և նորմ-նպատակներն ունեն առաջնություն այլ նորմերին նկատմամբ»,¹³⁷ քանի որ «իրավունքի նորմերը չպետք է հակասեն իրավունքի սկզբունքներին»:

Նման ձևով դատում են նաև ճյուղային հետազոտություններում¹³⁸: Օրինակի

¹³³ Տես՝ **Келина С. Г., Кудрявцев В. И.** Принципы советского уголовного права. М.: Наука, 1988. էջ 24-25:

¹³⁴ Տես՝ **Бержель Ж. Л.** Общая теория права. էջ 175:

¹³⁵ Տես՝ **Черданцев А. Ф.** Толкование права и договора: учеб. пособие. М.: Юнити, 2003. էջ 33:

¹³⁶ Տես՝ **Дробышевский С. А.** История политических и правовых учений: основные классические идеи. էջ 434:

¹³⁷ Տես՝ **Тихомов Ю. А.** Нормативное регулирование: взлет или кризис? // Журнал российской правды. 2006. №4. էջ 56:

¹³⁸ Տես՝ **Кузнецова О. А.** Специализированные нормы российского гражданского права: Теоретические

համար, Օ. Ա. Կուզնեցովը համարում է, որ «քաղաքացիական իրավունքի սկզբունքները համակարգային հիերարխիայում ունեն ընդհանրացվածության ամենաբարձր մակարդակը: Հիերարխիայի հաջորդ, առավել ցածր մակարդակում, գտնվում են նորմ-սկզբունքների իրավաբանական իմպերատիվները: Դրանք հաճախ տարածում են սեփական ազդեցությունը քաղաքացիական իրավունքի առանձին ճյուղերի կամ ինստիտուտների, հասարակական հարաբերությունների որոշակի տեսակի, օրինակ, պայմանագրային հարաբերությունների վրա: Հիերարխիան ավարտում են հատուկ նորմերը, որոնք կարգավորում են հասարակական հարաբերությունների կոնկրետ տեսակ»¹³⁹: Միջազգային պայմանագրերի նորմերի միջազգային իրավունքի հիմնական սկզբունքներին համապատասխանության անհրաժեշտությունը նշվում է ըստ միջազգային իրավունքի գրականության ¹⁴⁰:

Միևնույն ժամանակ նման մոտեցման շրջանակներում մինչև վերջ հասկանալի չէ. հնարավոր է արդյոք կոնկրետ նորմերի և ընդհանուր սկզբունքի հակասության դեպքում հրաժարվել ընդունել նորմը և գործել սկզբունքի հիման վրա:

Այս հարցի դրական պատասխանը բացակայում է: Ռ. Դվորկինը, օրինակ, համարում է, որ իրավունքի ընդհանուր բովանդակային սկզբունքները հիերարխիայում գերազանցում են իրավական նորմերին, «նույնիսկ այն դեպքում, եթե օրենքի նորմը լիարժեք պարզ է, սակայն չի համապատասխանում այդ բովանդակային սկզբունքներին»¹⁴¹:

Միևնույն ժամանակ, նշված խնդիրը պահանջում է առավել խորը վերլուծություն, որը տեղին չէ այն աշխատանքում: Նշենք միայն, *nota bene*, որ իրավական սկզբունքների և նորմերի հիերարխիկ հարաբերակցության հայեցակարգը ստացել է ամրագրում նաև միջազգային իրավունքի մեջ:

Այսպես, միջազգային իրավունքի տեսական հիմքերին նվիրված միջազգային իրավունքի 2006թ. ՄԱԿ-ի Հանձնաժողովի հեղինակային եզրակացության մեջ ընդգծվում է, որ չնայած միջազգային իրավունքի մեջ հիերարխիկ հիմքերի

проблемы: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Екатеринбург. 2007. էջ 7, 18, **Филимонов В. Д.** Принципы уголовного права. М.: Цнтр Юринфор. 2002. էջ 51-55:

¹³⁹ Տես՝ **Кузнецова О. А.** Специализированные нормы российского гражданского права. էջ 17-18:

¹⁴⁰ Տես՝ **Тиунов О. И.** Об основании юридической силы международного договора // Государство, право, законность: Ученые записки № 284. Вып. 4. Пермь, 1973. էջ 182:

¹⁴¹ Տես՝ **Дворкин Р. О.** О правах в серьез. М., 2004, էջ 27-28:

արտահայտվածության աստիճանների որակական տարբերություններին, միջազգային իրավունքում ներպետականի համեմատությամբ «միջազգային իրավունքի որոշ նորմեր միջազգային իրավական համակարգում զբաղեցնում են առավել բարձր դիրք կամ հատուկ կարգավիճակ: Երբեմն դա արտահայտվում է «մարդասիրության տարրական դատողությունները» կամ «միջազգային իրավունքի անբեկանելի սկզբունքները» արտահայտող որոշ նորմերի՝ որպես «հիմնարարականներ» նշմամբ»¹⁴²: Այսպիսով միջազգային իրավունքի համար բնորոշ է հիերարխիան միջազգային իրավունքի ընդհանուր ընդունված սկզբունքների (jus cogens) և այլ նորմերի միջև. «Միջազգային իրավունքի նորմը կարող է ունենալ առաջնություն այլ նորմերի նկատմամբ իր բովանդակության կարևորության, ինչպես նաև դրա առաջնության ընդհանուր ընդունման ուժով: Այդպիսին է միջազգային իրավունքի իմպերատիվ նորմերի դեպքում (jus cogens)¹⁴³, այսինքն նորմեր, որոնք ընդունվում և հաստատվում են պետությունների միջազգային հանրույթի կողմից որպես jus cogens նորմեր՝ շեղումները հնարավոր չեն»¹⁴⁴:

Ավանդաբար իրավունքի համակարգի շրջանակներում իրավագիտությունը դիտարկում է բոլոր ընդունվող իրավունքի աղբյուրները, ոչ թե ուղղակի մեխանիկական համախումբ, այլ նաև որպես համակարգ¹⁴⁵, որը բաժանվում է իրավունքի տարբեր տեսակներից բաղկացած մի շարք համակարգերի՝ նորմատիվ իրավական ակտերի ենթահամակարգ, նորմատիվ պայմանագրերի ենթահամակարգ, իրավական ավանդույթների ենթահամակարգ:

Որպես կանոն, հետազոտողները գրում են, որ հիերարխիկ հիմքը բնորոշ է նորմային իրավական համակարգի: Օրինակ, Վ. Մ. Սիրիխը իրավունքի և դրա աղբյուրների (հետերարխիա հիերարխիայի փոխարեն) կառուցման հիմքերի հետմոդեռնիստական մոտեցման քննադատությունը մոդեռնի դիրքորոշումներից գրեթե

¹⁴² Տես՝ Организация Объединенных нации. Доклад Комиссии международного права: 58-я сессия (1 мая-9 июня и 3 июля - 11 августа 2006). Нью-Йорк, 2006 // URL:<http://untreatv.un.org/ilc/reports/2006/russian/chp12.pdf> (дата обращения: 01.09.2012):

¹⁴³ Տես՝ Венская конвенция о праве международных договоров от 23.05.1969г. // Международное публичное право: докт. Т.1. М.: Бек, 1996. էջ 67-87:

¹⁴⁴ Տես՝ Венская конвенция о праве международных договоров от 23.05.1969г. // Международное публичное право: докт. Т.1. М.: Бек, 1996. էջ 67-87:

¹⁴⁵ Տես՝ **Марченко М. Н.** Источники право: учеб.пособил. М.: Проспект. 2015. էջ 97-99:

անհնարին է մեկ պարզ պատճառով՝ դա չեն թույլատրում փիլիսոփայական դրույթների և աշխարհընկալումների արմատական տարբերությունները, որոնք առաջարկվում են Մոդեռնի և Հետմոդեռնի նախագծերում: Չի հաջողվում երկու տաբեր աշխարհընկալումների ներկայացուցիչներին պայմանավորվել նաև տերմինների վերաբերյալ:

Այսպես, Գ. Ֆ. Շերշենևիչը, վերլուծելով օրենքի և ավանդույթների հարաբերակցությունները, կատարեց պատմական եզրակացություն. «Իրավունքի ձևերի հավասար ուժից նույն հաջողությամբ կարելի է ստանալ ինչպես այն, որ յուրաքանչյուր ձևը կարող է չեղյալակացնել իրեն հակասող այլ ձևի դրույթները, այնպես նաև այն, որ ձևերից որևէ մեկը ի զորու չէ չեղյալակացնել մյուսի կողմից ստեղծված դրույթները, որոնք հավասարազոր են վերջինիս ըստ ուժի»¹⁴⁶: Ն. Մ. Կորկունովն ուղղակի նշում է իրավունքի աղբյուրների համընդհանուր հիերարխիայի անհրաժեշտությանը¹⁴⁷:

Համանման ձևով դատում է նաև Մ. Մացայկովը: Բացահայտելով իրավունքում հիերարխիայի դերը և նշանակությունը, նա գրում է. «Իրավական ակտերի հիերարխիկ կապը հանդիսանում է վճռորոշ պահ համակարգի բնութագրման մեջ: Սահմանադրության, այլ օրենքների հետ հակասություններ ունեցող ցանկացած ակտի նորմատիվ հաստատումը ենթակա է չեղյալացման, այսինքն չեն հանդիսանում տվյալ համակարգի տարրեր, այլ իրենցից ներկայացնում են իրավախախտման տարատեսակ»¹⁴⁸: Ընդ որում, ինչը բնորոշ է, իրավունքի աղբյուրի հիերարխիայի մեջ վերինի և ստորինի հարաբերությունները կառուցվում են ըստ կազմակերպման տեսակի՝ ստատիկ և դինամիկ կապերի հիման վրա առավել բարձր մակարդակի էջերները սահմանում են ստորինների բովանդակային և ֆորմալ բնութագրիչները:

Ծագում է հարց. հնարավո՞ր է արդյոք պնդել, որ հիերարխիկ կապերը բնորոշ են իրավունքի աղբյուրների ամբողջ համակարգին:

Մոդեռնի պարադիգմայում իրավական հիերարխիան հետազոտող հեղինակների

¹⁴⁶ Տե՛ս՝ **Шершеневич Г. Ф.** Философия права. Т. 1. Часть теоретическая. Общая теория права. Вып. 1, М., 1990. էջ 121:

¹⁴⁷ Տե՛ս՝ **Коркунов Н. М.** Лекции по общей теории права. СПб. Юрид. центр Пресс. 2003. էջ 370-372:

¹⁴⁸ Տե՛ս՝ **Сырых В. М.**, Логические основания общей теории права. В. 2 т. Т. 1. Элементарный состав. М.: Юстинциформ. 2000. էջ 59:

մեծամասությունը դրական են պատասխանում այս հարցին: Նրանց համար իրավունքի աղբյուրների խիստ աստիճանակարգությունը (հիերարխիկությունը) պատմականորեն պայմանավորված է, տեսականորեն հիմնավորված և քաղաքականորեն արդարացված: Միևնույն ժամանակ, հետմոդեռնի դիրքորոշումներից առաջարկվող հետազոտողների համար իրավունքին դիտարկմանը նման մոտեցումը ակնհայտ չէ՝ տեղեկատվական պայթյունի, գլոբալացման, արժեքների արժեզրկման և աշխարհի նկատմամբ արևմտյան տեսանկյունների հաղթանակած արշավի իրավիճակում ակնհայտ է իրավական հիերարխիայի հայեցակարգից ի օգուտ իրավունքի ցանցաձև կառուցվածքի (հետերարխիայի) հրաժարման կամ, որպես մինիմում, իրավունքի նկարագրության հիերարխիկ մոտեցման հիմնական դրույթների հերքելիության չափորոշիչին չհամապատասխանության հայտարարման գայթակղությունը¹⁴⁹:

Կարգի (հատկապես ժամանակակից) առկայությունը և գործառնությունը հնարավոր չէ առանց նշված ինստիտուտի կամ սկզբունքի: Հիերարխիայի միջոցով իրավունքի մեջ ձեռք է բերվում իրավական նորմերի (ակտերի) հսկայական թվի միասնություն և դրանց համաձայնեցված գործունեություն... Առանց իրավունքի մեջ հիերարխիայի... հնարավոր չէ իրավական կարգի գործառնությունը, քանի որ դա կհանգեցնի գերակայող հասարակական ուժերի առաջադրված նպատակների իրականացման համար արժեքավոր նախադրյալների անբավարարության...»¹⁵⁰:

Պոզիտիվ իրավունքի ձևերի հիերարխիկ բնույթը, որն, ամենից առաջ, բնորոշ է նորմատիվ-իրավական ակտերի համակարգին (ենթահամակարգին) արտահայտվում է նրանում, որ տվյալ մասնավոր համակարգի կառուցվածքային տարրերը այս կամ այն ազգային իրավունքի շրջանակներում գոյություն ունեցող, առանց բացառության բոլոր ձևերն ընդգրկող ընդհանուր համակարգում զբաղեցնում են իրենց, խիստ սահմանված, իրենց իրավաբանական ուժով և սոցիալական արժեքավորությամբ պայմանավորված տեղը:

Իրավունքի տարբեր աղբյուրների միջև հիերարխիկ կապի առկայության

¹⁴⁹ Տես նաև՝ **Яковлев А. М.** Социальная структура и право. М., 2015. էջ 33-34., **Осипов М. Ю.** Системы в праве и правовые процессы. М., 2015, էջ 5-6:

¹⁵⁰ Տես՝ **Мицайков М.** Иерархия права. էջ 53-56:

վերաբերյալ գրում է Մ. Ն. Մարչենկոն : Միևնույն ժամանակ իր դատողություններում նա ընդգծում է իրավունքի տարբեր տեսակների միջև հիերարխիկ կապերի արտաքին արտահայտման եղանակների և բնույթի ոչ միանշանակության վերաբերյալ: «Եթե նորմատիվ իրավական ակտերի նկատմամբ իրավունքի ձևերի հիերարխիկության օրենսդրորեն ամրագրված սկզբունքն արտահայտվում է առավել լիարժեք և ուղղագիծ, ապա իրավունքի երկու աղբյուրների նկատմամբ... ձևերի (իրավունքի աղբյուրների) այնպիսի տեսակների հիերարխիկ բնույթը, ինչպես, օրինակ, իրավական ավանդույթը, իրավական պայմանագիրը և այլն, արտահայտվում են ոչ այդքան վառ և ակնհայտ»¹⁵¹:

Իրավունքի աղբյուրների հիերարխիայի խնդրայնության հետազոտությունները ցանկացած պետությունում առաջացնում է ոչ միայն իրավաբան-տեսաբանների, այլ նաև պրակտիկ աշխատողների հետաքրքրությունը, քանի որ գիտնականների համար հիերարխիայի, որպես իրավունքի ներհամակարգային կազմակերպման կարգի ուսումնասիրությունը սերտորեն կապված է այլ հիերարխիայի առավել աշխարհիկ և գործնական ասպեկտի, «lex superior կանոնների կատարման միջոցով իրավական համակարգում հակասությունների չեզոքացման խնդրայնության» հետ: Այլ խոսքերով, իրավունքի աղբյուրների հիերարխիայի իրավաբանական-դոգմատիկ նշանակությունը կայանում է, ամենից առաջ նրանում, որպեսզի հաստատվի տարբեր իրավաբանական ուժով օժտված օբյեկտների միջև հիերարխիկ կոնֆլիկտների լուծման կանոնների համակարգը: Բնականաբար, հիերարխիկ հակասական նորմերի կիրառությունը հնարավոր չէ առանց դիմելու նրան՝ թե ինչ կոնկրետ տեղ է զբաղեցնում իրավունքի աղբյուրը հիերարխիայում:

Զարգացնելով տվյալ դատողությունը, համաձայն ենք լեհ գիտնական Վ. Ա. Տոլստիկի կարծիքի հետ, ով պնդում է, որ իրավական նորմերի ֆորմալ պարտադիրության համար անհրաժեշտ է մի շարք պայմանների առկայություն, միայն որոնց համախմբի պահպանության դեպքում «գիտական լեզվում իրավունքի նորմը (N) պարտավորեցնում է» արտահայտությունը կլինի արդարացի: Դրանք հետևյալ պայմաններն են.

ա) N նորմը հաստատված է համաձայն տվյալ իրավական համակարգին բնորոշ

¹⁵¹ Сму' **Марченко М. Н.** Источники права., 2-е изд. М., 2014, էջ 30-31:

նորմերի և «մարմնավորվել է կյանքում»,

բ) կամ հանդիսանում է համակարգին բնորոշ նորմերի հետևանք,

գ) ֆորմալ չեղյալակացված չէ,

դ) չի հակասում համակարգի որևէ նորմի, իսկ եթե հակասում է, ապա չի կորցնում իր ուժը, համաձայն ընթացակարգային-փոխհատուցումային կանոնների¹⁵²:

Այլ խոսքերով, իրավունքի ցանկացած նորմի պոտենցիալ կյանքի կոչման համար անհրաժեշտ է հաստատել դրա կապը (ստատիկ և դինամիկ) այլ նորմերի հետ հիերարխիկ սկզբունքի հիման վրա:

Այդ իսկ պատճառով իրավունքի աղբյուրների հիերարխիայի կիրառական-իրավաբանական նշանակությունը կայանում է միայն նրանում, որ հաստատվի տարբեր իրավաբանական ուժով օժտված իրավունքի աղբյուրների միջև հակասությունների լուծման և հաղթահարման կանոնների համակարգը: Այս ենթատեքստում, կարելի է պնդել, որ հիերարխիկ կապը բնութագրվում է նրանով, որ յուրաքանչյուր նորմատիվ-իրավական ակտ չի կարող պարունակել վեր կանգնած իրավաստեղծ մարմնի իրավական ակտերում պարունակվող նորմատիվ կանոնակարգերին հակասող դրույթներ:

Հետևաբար, իրավունքի աղբյուրների հիերարխիկ հարաբերակցության ընդհանուր կանոնը կարելի է ձևակերպել հետևյալ կերպ, տարբեր կարգի նորմատիվ իրավական ակտերին համակարգային հիերարխիայում յուրաքանչյուր հաջորդող նորմատիվ ակտը (այսինքն այնպիսի ակտ, որը տեղակայված է առավել ցածր հիերարխիկ մակարդակում) չի կարող հակասել առավել բարձր մակարդակի իրավական ակտերին:

Ենթադրում ենք, որ իրավունքի աղբյուրների ավարտված ներդաշնակ հիերարխիան կոչված է ցուցադրել դրանց տեղակայումը «մեկ աստիճանում», յուրաքանչյուրը յուրաքանչյուրի հետ փոխհարաբերություններում: Հետևաբար չի կարելի հիերարխիան համարել ավարտված և ամբողջական, եթե դրանում չի սահմանված մնացյալ բոլորի նկատմամբ թեկուզ մեկ իրավունքի աղբյուրի դիրքը: Իրավունքի համակարգում նորմատիվ ակտերի աստիճանակարգությունը, կառուցվածքը հանդիսանում է իրավունքի աղբյուրների առանձին տեսակների

¹⁵² Ств' Толстик В. Л. Ы2վ. աշխ. էջ 37-38:

իրավաբանական ուժերի տարբերությունների արտահայտում և դրա հետ կապված ամբողջական օրգանական համակարգում իրավունքի աղբյուրների կանխորոշված ստորադասություն:

Միևնույն ժամանակ, նման «աստիճանի» կառուցման ժամանակ անխուսափելի է ընդունման բազմաթիվ կանոնների տրամաբանական և համակարգային, մեկնաբանությունները, ինչն էլ հանգեցնում է սուբյեկտիվ զգացողությունների, և որքան ըստ այդ աստիճանի «իջնում ես» ներքև, այնքան առավել երեքուն և անկայուն են դառնում աստիճանները՝ սպառնալով փլուզվել մեկնաբանական դատողությունների և ակտերի «կրիտիկական զանգվածի» ներքո:

Մեր կողմից իրականացված հետազոտությունը հնարավորություն է տալիս ձևակերպել եզրակացություն, որ իրավունքի ներքին և արտաքին ձևերի հիերարխիկ կառույցները գոյություն ունեն իրավական իրականության մեջ իրավունքի տարբեր «հարթության» չափումներում: Եվ նրա համար, որպեսզի համալիր գնահատվի կոնկրետ երևույթի (օրինակ, իրավունքի նորմի) կարգավիճակը իրավունքի ձևի մակարդակում իրավական հիերարխիայում, անհրաժեշտ է վերլուծել, թե որ հիերարխիկ մակարդակում է այն գտնվում:

ա) իրավունքի ամբողջ համակարգի համաձայնեցման համար այս կամ այն տարրերի (իրավունքի ինստիտուտների, իրավունքի ոլորտների և այլնի նշանակության վրա հենված իրավունքի ճյուղային կառուցվածքում,

բ) նորմերի, իրավունքի սկզբունքների, իրավական կանխավարկածների, ֆիկցիաների և այլ իրավական-կարգավորիչ միջոցների միջև «աշխատանքային, տարածաշրջանային և գործառնական» յուրօրինակ բաժանմանը հենված նորմատիվ-կարգավորիչ միջոցների կառուցվածքում,

գ) իրավունքի աղբյուրների ուղղահայաց կազմակերպման մեջ:

Այժմ կանգ առնենք իրավունքի ներքին և արտաքին ձևերում հիերարխիկ կապերի հարաբերակցության վրա:

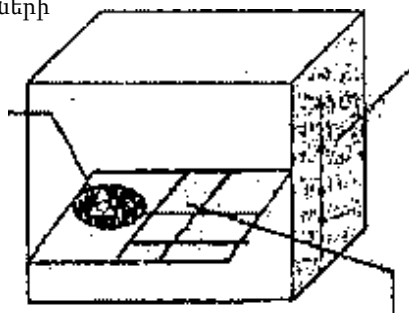
Իրավունքի արտաքին և ներքին ձևերի հիերարխիայի տարբեր ասպեկտների բարդ փոխգործունեությունը կարելի է ներկայացնել ըստ մեր տեսանկյան, հիերարխիկ բազմամակարդակային համակարգերի տեսություններում իրականացված

հիերարխիայի հայեցակարգերի սահմանազատման ենթատեքստում:

Այս առումով, իրավունքի արտաքին ձևի (աղբյուրների) հիերարխիան իրենից ներկայացնում է մակարդակ - էշելոնների՝ իրավունքի աղբյուրի տարբեր տեսակների, իրավունքի առանձին աղբյուրների և դրանց կառուցվածքային հատվածների կազմակերպչական հիերարխիա:

Իրավունքի ներքին ձևում ճյուղային հիերարխիան հանդիսանում է նկարագրության մակարդակների հիերարխիա (վերացարկված) այնքանով, որքանով հատկապես իրավունքի համակարգում ամբողջ ակնհայտությամբ դիտարկվում է «մատրյոշկայի» սկզբունքը. հետագուտելով իրավունքի համակարգը, գործում են տարբեր մակարդակներով (օրինակ, իրավունքի ճյուղ, իրավական ինստիտուտ) ինչպես իրավունքի ամբողջ համակարգի մոդելներով, սակայն ընդհանրացման (վերացարկման) տարբեր աստիճանների, որոնք կազմակերպված են ստորին մակարդակների որակական առանձնահատկությունների պահպանությամբ ստորին մակարդակների վերիններում հաջորդական ընդգրկման սկզբունքով: Նորմատիվ-կարգավորիչ միջոցների հիերարխիան արտահայտում է ընդունվող վճռի բարդության մակարդակների հիերարխիա (տես՝ նկ.1):

Տարբեր նորմատիվ-իրավական միջոցների հիերարխիա՝ «վճռի ընդունման բարդության շերտերի խիերարխա»

Իրավունքի ոլորտային կառուցվածքում հիերարխիա

Իրավունքի արտաքին ձևի հիերարխիա՝ «կազմակերպչական հիերարխիա»

Նկար 1. Հիերարխիկ հարաբերությունները իրավունքի ձևի մակարդակում

Չնայած իրավունքի արտաքին և ներքին ձևերի հիերարխիկ կառույցները հարաբերական ինքնավար են, դրանք համագործակցում են միմյանց հետ:

Օրինակ, իրավունքի, որպես իրավաբանորեն կարևոր որոշումների ընդունման բարդության տարբեր մակարդակների տարբեր սկզբունքների հիերարխիայի կառուցման ժամանակ տեսանելի է նշված հիերարխիայի կապը նկարագրության

(վերացարկման) մակարդակի հետ: Այսպես, Ե. Վ. Սկուրկոն իրավունքի սկզբունքների հիերարխիայի խնդրայնությունը կիրառական նշում է, որ «իրավունքի սկզբունքների համակարգում ուղղահայաց գրադացիան ծագում և կառուցվում է, կարելի է ասել, օրինակ, օրենսդրության համակարգի «հորիզոնական» (հիերարխիկ) կառուցվածքին ի տարբերություն, որն էլ ձևավորվում է ակտի իրավաբանական ուժի չափորոշիչներով, ոչ թե ըստ սկզբունքների ուժի, քանի որ գործող սկզբունքների ուժը միանման է դրանցից յուրաքանչյուրի համար և սահմանվում է իրավունք կիրառող անձի համար սկզբունքի «համոզիչ հեղինակությամբ», այլ ոչ ընդհանուրից առանձնահատուկին, մասնավորին հղմամբ (կամ, հակառակը, մասնավորից դեպի ընդհանուրը բարձրացմամբ), սկզբունքներից յուրաքանչյուրում սինթետիկության և անալիտիկության հարաբերակցության աստիճանով: Այսպես, որքան սինթետիկ է սկզբունքը, որքան վերացական՝ այնքան առավել այդ սկզբունքը հանդիսանում է ընդհանուր և նույնիսկ «համապարփակ»: Որքան մոտ է սկզբունքը կոնկրետացման մակարդակին, որը, օրինակ, բնորոշ է որևէ իրավական ընտանիքին կամ իրավունքի ավանդույթում իրավունքի նորմի ավանդական հայեցակարգին, ինչպես նաև կապված է դրա (նորմի) հետագա կոնկրետացման հետ՝ այնքան առանձնահատուկ է կոնկրետ իրավական ընտանիքին և ավանդույթին կապված սկզբունքը, ինչպես նաև, ըստ սկզբունքի դիպվածության, կոնկրետության աճին զուգահեռ համապատասխան իրավական ընտանիքի ստատիկայի արտաքին կառուցվածքային ձևավորումների»¹⁵³:

Իրավունքի համակարգի նկարագրության մակարդակների և իրավունքի ձևերի կազմակերպչական հիերարխիաների փոխգործունեությունը կարող է ցուցադրվել հետևյալ օրինակով, որպեսզի ցուցադրվի իրավունքի համակարգում քրեական իրավունքի ճյուղի նշանակությունը և հաստատվի քրեական – իրավական կարգավորման «տարածական» (կարգավորվող հարաբերությունների ընդգրկման լայնությունը) սահմանները, օրենսդիրը ընդգծում է, որ իրավունքի տվյալ ոլորտի նորմատիվային-կարգավորիչ միջոցները պետք է ամրագրվեն իրավունքի արտաքին ձևի հիերարխիայում միայն օրենքի մակարդակում:

Պատմական հատման մեջ իրավունքի շարժը դիտվածությունից վերացարկում

¹⁵³ См. **Скурко Е. В.** Принципы права в современном нормативном правопонимании. М.: Юрлитинформ, 2008. էջ 98:

(այսինքն իրավունքի ներքին ձևում հիերարխիայի կայացումը և զարգացումը) ուղեկցվում է իրավունքի ներքին ձևում կազմակերպչական հիերարխիայի բարդեցմամբ, ինչի վերաբերյալ գրել է Գ. Ֆ. Շերշենևիչը. «Աճելով քանակական հարաբերությունում և տարբերվելով որակապես ինչպես արտաքինից, այնպես ներքինից՝ իրավունքի նորմերը միևնույն ժամանակ ցուցաբերում են ինտեգրացման միտումներ: Սկզբում առաջադրվելով զուգահեռ նրան, երբ կյանքը տրամադրում է իրավական կարգավորում պահանջող իրավիճակը և այդ իսկ պատճառով ձեռք բերելով կազուիստիկ բնույթ՝ իրավունքը հետագայում, գիտակցական ստեղագործման ժամանակ, ընդգրկում է ոչ միայն նախկին, այլ նաև հնարավոր դեպքերը, և ձեռք բերում վերացարկված բնույթ: Իրավունքի նորմերը չեն դասավորվում կողք կողքի, հավասար կարգավիճակում, այլ ձևավորվում են կառույցում, որտեղ տեղակայվում են հիերարխիկ ձևով: Որքան զարգացած է իրավունքը, այնքան վերացարկումը գերազանցում է կազուիստիկությանը»¹⁵⁴:

Գրականության մեջ բազմակի ընդգծվել է կազմակերպված հիերարխիայում իրավունքի աղբյուրի տեղի և դրա նորմերի ընդհանրության աստիճանի միջև փոխկապվածությունը: Այսինքն, առավել վերացարկված իրավական կարգադրագրերը պետք է զբաղեցնեն կազմակերպված հիերարխիայում առավել բարձր դիրք: Դրա հետ կապված Ս. Վ. Պոլենինան գրում է, որ «օրենսդրության ցանկացած ոլորտին կիրառական պետք է գործի կանոն, որ օրենսդրության հիերարխիկ կառույցում, այլ նորմատիվ ակտերի համեմատությամբ առավել բարձր դիրք գրաված ակտը միաժամանակ պետք է հանդիսանա ակտ, որը պարունակում է առավել ընդհանուր բնույթի նորմեր»¹⁵⁵: Նման կերպ դատում է նաև Մ. Միցայկովը. «... ընդհանուր իրավական նորմերը (ակտերը) ևս գտնվում են կախվածության մեջ նաև հիերարխիկ հարաբերություններում ըստ վերացարկման աստիճանի: Վերացարկման առավել բարձր աստիճանով նորմերը (ակտերը) գերակայում են վերացարկման առավել ցածր աստիճանով նորմերի նկատմամբ, իսկ կոնկրետ նորմերը ենթակայվում են ընդհանուր

¹⁵⁴ Տես՝ **Шершеневич Г. Ф.** Философия права. Т. 1. Часть теоретическая: Общая теория права. Вып. 1, էջ 430:

¹⁵⁵ Տես՝ **Поленина С. В.** Теоретические проблемы системы советского законодательства. М.: Наука 1979. էջ 49:

նորմերին (ակտերին)»¹⁵⁶:

Մյուս կողմից, կարգադրագրի ընդհանրության (վերացարկման) աստիճանը մեծամասամբ պետք է կանխորոշվի այն իրավունքի աղբյուրի իրավաբանական ուժով, որում վերջինս ընդգրկված է: Այս առումով, հաշվի առնել, որ դրույթի վերացարկման աստիճանը մեծամասամբ կախված է այն իրավական ակտի ուժից, որում ամրագրված է տվյալ դրույթը, «որքան բարձր է ակտի իրավաբանական ուժը, այնքան կարող է բարձր լինել դրա վերացարկման աստիճանը»:

Իրավունքի ներքին և արտաքին ձևերի հիերարխիաների փոխկապվածությունը բավականին հետաքրքրական արտահայտվում է միջազգային հանրային և ազգային իրավունքների հարաբերակցության խնդրայնության մեջ: Տվյալ հարցը բառացի գտնվում է իրավունքի ներքին և արտաքին ձևերի հետազոտության «հատման կետում», ինչին ուշադրություն է դարձվել ըստ միջազգային իրավունքի հետազոտություններում:

Այսպես, միջազգային իրավունքի տեսության մեջ արտահայտվել է դիրքորոշում, որ միջազգային իրավունքը հանդիսանում է «բարձրագույն ներպետական իրավունքի նկատմամբ, քանի որ այն արտացոլում է առավել լայն հանրույթի օբյեկտիվ իրավունքը (համանման ներքին իրավակարգում ազգային իրավունքը բարձր է, քան առանձին խմբերի սոցիալական նորմերը)»¹⁵⁷, իսկ «...սոցիոլոգիական դիրքորոշումներից յուրաքանչյուրը, ով վնասում է իրավունքի հիմքում տեղակայված սոցիալական համերաշխությանը, վնասում է և հասարակությանը, և ինքն իրեն»¹⁵⁸: Այսպիսով, այս հայեցակարգում միջազգային և ազգային իրավունքների ֆորմալ աղբյուրների կազմակերպված հիերարխիկ հարաբերակցության հիմքում, ըստ հավանականության, տեղակայված է դրանց առարկայական աղբյուրների նկարագրության հիերարխիան:

¹⁵⁶ Տես՝ **Мицайков М.** Иерархия в праве. էջ 55:

¹⁵⁷ Տես՝ **Зимненко Ю. Л.** Международное право и правовая система Российской Федерации. Общая часть: Курс лекций. М., 2010, էջ 18-19:

¹⁵⁸ Տես՝ նույն տեղը, էջ 22-23:

Գլուխ 3

Իրավունքի համակարգում նորմատիվ իրավական ակտերի աստիճանակարգության (հիերարխիայի) չափորոշիչները և իրավագործությունը (իրավաբանական ուժը)

3.1. Նորմատիվ իրավական ակտերի հիերարխիայի կառուցման չափորոշիչների հիմնախնդիրները

Քանի որ իրավունքը, ինչպես ցույց է տրվել վերևում, կարող է դիտարկվել որպես հիերարխիկ աստիճանակարգված համակարգ, անհրաժեշտաբար հարց է ծառանում, ի՞նչ չափանիշի հիման վրա է իրականացվում տարբեր մակարդակների աստիճանավորում բարձրերի և ցածրերի: Այս առումով, նշենք, որ ՀՀ Սահմանադրությունը որոշ չափով լուծել է այս խնդիրը, սակայն ոչ ամբողջությամբ, ինչը բնորոշ է նաև այլ սահմանադրական նորմերին:

Ըստ մեր տեսանկյան, իրավունքում նկարագրության մակարդակների հիերարխիայում այս կամ այն օբյեկտի տեղի սահմանման չափորոշիչ հանդիսանում է դիտարկվող օբյեկտների ընդհանրության չափանիշը, որը պետք է գնահատվի կիրառական իրավունքի կոնկրետ մակարդակի նկատմամբ:

Օրինակի համար, երբ խոսում ենք իրավունքի համակարգի նկարագրության մակարդակների հիերարխիայի վերաբերյալ, ապա հետազոտվող օբյեկտների ընդհանրության չափանիշի որակով հանդես է գալիս իրավական ռեժիմը, որը գործում է սոցիալական իրականության այս կամ այն մակարդակում որպես իրավաբանական միջոցների որոշակի համակցությունում արտահայտված և ցանկալի սոցիալական վիճակ, իրավունքի սուբյեկտների շահերի բավարարման համար բարենպաստության և անբարենպաստության կոնկրետ աստիճան ստեղծող իրավական կարգավորման «հատուկ կարգ»¹⁵⁹:

Կարծում եմ, իրավունքում ընդունվող որոշման բարդության մակարդակների սահմանման համար չափորոշիչ հանդիսանում է իրավաչափ վարքագծի հակաիրավականից սահմանազատման համար այս կամ այն մակարդակի իրավաբանական միջոցների անհրաժեշտությունը և բավարարությունը:

¹⁵⁹ См' Матузов Н. М., Малько А. В. Правовые режимы: Вопросы теории и практики // Правоведение. 1996. 1. № 17:

Այսպես, եթե պրակտիկայում իրավաչափության և անհրաժեշտության սահմանման համար չի ծագում բացի անմիջական իրավական տեքստերից (նորմատիվ ակտեր, նախադեպեր, սովորույթեր և այլն) իրավական գաղափարախոսություններում, արժեքներում, իրավունքի սկզբունքներում արտահայտված մետատեքստերին դիմելու անհրաժեշտություն, կարելի է ասել, որ իրավունքի ձևի մակարդակը բավարար է կոնկրետ որոշման ընդունման համար: Երբ ծագում են բարդ գործեր և որոշակի մակարդակում իրավաբանական միջոցները բավարար չեն որոշման ընդունման համար, ապա դիմում են առավել բարձր մակարդակի: Օրինակ, եթե իրավունքի իրականացման գործընթացում ծագում է նորմատիվ իրավական ակտի մեկնաբանության անհրաժեշտություն, որպես կանոն, տվյալ գործընթացի վերաբերյալ անհրաժեշտ է պարզաբանել օրենսդրի իրական կամքը, այսինքն ընդունվող որոշման բարդությունն ըստ էության փոխանցվում է իրավունքի ձևի մակարդակ (իրավունքը իրականացնող սուբյեկտն իրեն պատկերացնում է օրենսդրի տեղում): Եվ հետո, եթե իրավունքի ձևին դիմելու միջոցով բանական ուղիով հնարավոր չէ պարզաբանել օրենսդրի կամքը, ապա իրավունքն իրականացնող սուբյեկտը որոշակի որոշման ընդունման համար դիմում է իրավունքի սկզբունքներին, իրավական գաղափարներին, արժեքներին և այլ իրավական գաղափարախոսությանը (իրավունքի մեջ էություն - բովանդակային մակարդակ):

Իրավունքում կազմակերպչական հիերարխիայի նկատմամբ անհրաժեշտ է սահմանազատել խնդրի երկու ասպեկտեր. առաջինը՝ իրավունքի ձևերի մակարդակի նկատմամբ իրավունքի էության-բովանդակային մակարդակի առաջնության հիմքում ինչ չափորոշիչ է տեղակայված, երկրորդը՝ ինչպիսիք են հիերարխիայի չափորոշիչները նշված մակարդակներից յուրաքանչյուրի շրջանակներում, իրավունքի կառուցվածքում հիերարխիկ կապերի բնույթի ցուցադրում, ընդհանուրի և առանձնահատուկի բացահայտում:

Նախ խոսենք իրավունքի ձևերի մակարդակի նկատմամբ էության- բովանդակային մակարդակի առաջնության վերաբերյալ:

Կարծում ենք, որ իրավունքում էություն-բովանդակային մակարդակի իր ձևերի նկատմամբ առաջնության սահմանող հանդիսանում է իրավունքի որպես

հասարակական կարգավորիչի դերը՝ մարդկային գործունեության սահմանների հաստատում, որոնցում ազատության, պատասխանատվության և արդարության հավասարակշռության հիման վրա ապահովվում է անհատի և հասարակության համար օգտակար մարդկանց հաղորդակցությունը:

Իրավունքի, որպես համակարգի նպատակի նման առաջադրումը, ենթադրում է համակարգի ինքնակարգավորման մեխանիզմների առկայություն, որպեսզի վարքագծի կոնկրետ իրավաբանական կանոնը ներածվի իրավունքի համակարգի մեջ: Դրա համար անհրաժեշտ են առավել վերացական երևույթներ (նորմատիվ ընդհանրացումներ), որոնք հնարավորություն կընձեռեն կողմնորոշել կոնկրետ կանոնը մյուս կանոնների նկատմամբ: Իր հերթին, նորմատիվ ընդհանրացումների կիրառությունը հենվում է արժեքային ընտրության վրա, որն էլ տրվում է, որոշակի իրավական գաղափարախոսությամբ: Դրա հետ կապված պետք է նշել նաև իրավունքում հիերարխիայի ևս մեկ շերտի մասին, իրավունքում առավել կարևոր արժեքների իրավունքի արտաքին ձևերի առավել բարձր մակարդակում արտացոլման անհրաժեշտության մասին:

Այժմ դիտենք իրավունքի տարբեր մակարդակներում հիերարխիայի չափորոշիչները: Անհրաժեշտ է նշել, որ իրավունքում հիերարխիայի հարցերի հետազոտություններում այս խնդիրն առավելագույնս մշակված է կիրառական իրավունքի աղբյուրի համակարգի նկատմամբ:

Խորհրդային և հետխորհրդային շրջանում հիերարխիկ համակարգում իրավունքի աղբյուրի որոշիչ տեղը նկարագրող չափորոշիչի՝ կոնվենցիոնալ հասկացության որակով կիրառվում է «իրավաբանական ուժը»:¹⁶⁰

Սակայն անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել նրան, որ գրականության մեջ «իրավաբանական ուժը» կարող է կիրառվել ինչպես «իրավաբանական էներգիայի» կրիչի տիրապետողի, այնպես նաև տվյալ իրավաբանական ուժի քանակության բնութագրության համար:

Այսպես, Վ. Ա. Տոլստիկն ընդգծում է երկակի իմաստը, որը ներդրվում է «իրավաբանական ուժ» հասկացության մեջ: Իրավագիտության մեջ իրավական ուժն

¹⁶⁰ Մանրամասն տես՝ **Тихомиров Ю. А., Комеревская И. В.** Правовые акты. Учебно - практическое и справочное пособие. М., 1999., էջ 19:

ընկալվում է երկու իմաստներով: Մի կողմից, որպես իրական գործելու, փաստացի իրավաբանական հետևանքներ ծնելու իրավական ակտերի հատկություն: Այս դեպքում խոսում են իրավաբանական ակտի կամ դրա հատվածի ուժ ստանալու, ազդեցության կասեցման վերաբերյալ: Մյուս կողմից, որպես համեմատական հատկություն, որն արտահայտում է տվյալ նորմատիվ ակտի ենթադասության աստիճանը վեր կանգնած մարմինների ակտերին, իսկ նշանակում է, նաև օրենսդրության հիերարխիկ կառուցվածքում դրա տեղը:¹⁶¹ Ակտի ուժով օժտվածությունը՝ ըստ հրապարակվող ակտի հետ կապված՝ հաստատված կարգով իրավաստեղծման իրավասու սուբյեկտի արտահայտված կամքի պահպանումը: Ի տարբերություն ուժով օժտվածությունից ակտի ազդեցությունը՝ ակտի հասցեատերերի վարքագիծն է դրանում հաստատված նորմերին համապատասխանությամբ: Նման կերպ դատում է նաև Ա. Բ. Պոլյակովը. «Իրավունքի և իրավական նորմերի ազդեցությունը տարբերվում է նորատիվ-իրավական ակտերի ազդեցությունից: Վերջին դեպքում ազդեցության տակ առավել հաճախ հասկանում են ոչ թե սուբյեկտների իրավունքների և պարտականությունների իրավական ակտի սահմանման փաստացի ունակությունը, այլ դրա մոտ այսպես կոչված իրավաբանական ուժի առկայությունը: Ակտի իրավաբանական ուժը նշում է դրա պետական կամային ընդունումը և այլ իրավական ակտերի հիերարխիայում կարևոր տեղը: Օրենսդրական ակտը կարող է ունենալ իրավաբանական ուժ, սակայն չգործել, այսինքն մնալ «մահացած», «թղթի կտոր»: Սակայն նաև պետականորեն ընդունված ակտի ազդեցությունը հնարավոր չէ առանց նրա իրավաբանական ուժ ձեռք բերելու»:

Իրավունքի ձևի մակարդակում իրավաբանական ուժը երկրորդ նշանակությամբ ավանդաբար ընկալվում է որպես հիերարխիայում տարբեր մակարդակների առանձնացման չափորոշիչ: Դրա հիման վրա իրավահարաբերությունների սուբյեկտները սահմանում են իրավունքի աղբյուրներից ոմանց ենթակայությունը մյուսներին և ընտրում այն (ներանք), որով (որոնցով) կղեկավարվեն իրենց գործունեության մեջ:

Վերը կատարված վերլուծությունը հնարավորություն է տալիս առանձնացնել

¹⁶¹ Сту' Толстик В. А. Иерархия источников российского права. Дис. ... д-ра юрид. наук. Нижний Новгород, 2002, էջ 144-145:

իրավունքի աղբյուրների իրավաբանական ուժի մի քանի հատկություններ.

1. Իրավաբանական ուժը հանդիսանում է ընդհանուր պարտադիրին հավակնող այլ սոցիալական կարգավորիչների շարքում իրավական-նորմատիվ միջոցների ճանաչման չափորոշիչ: Հետևաբար, կարելի է ենթադրել, որ իրավաբանական ուժը կոնկրետ նորմատիվ իրավական ակտի իրավագործության չափորոշիչն է, որը որոշվում է. ա) ակտն ընդունող մարմինն սահմանադրական կամ օրենսդրական ձևով ամրագրված իրավասությամբ, բ) ընդունվող ակտի սոցիալական նշանակությամբ և գ) հասարակական հարաբերությունների կարգավորման ձևով ու բովանդակությամբ:

2. Իրավաբանական ուժը հանդիսանում է համեմատվող հատկություն, ինչը հնարավորություն է ընձեռում հաստատել իրավունքի աղբյուրի և իրավունքի այս կամ այն աղբյուրում ամփոփված առանձին նորմատիվ - կարգավորիչ միջոցի տեղն իրավունքի ուղղահայաց հատման մեջ: Այս առումով, ֆրանսիացի իրավաբան Ժ. Լ. Բերթելը նշում է, որ իրավաբանական ուժը հանդիսանում է «երկու նորմերի միջև հիերարխիկ հարաբերությունների սահմանման համար չափորոշիչ»:¹⁶²

Մեր կարծիքով, իրավաբանական ուժը բնութագրում է օրենսդրական համակարգը ստատիստիկայի տեսանկյունից, այսինքն սահմանում է հասարակական հարաբերությունների անմիջական կարգավորման գործընթացում (դինամիկայում) ծագող տարբեր կարգադրագրերի միմիայնցից կախվածության և հարաբերակցության սկզբունքները: Ընդ որում իրավաբանական ուժի հիման վրա կառուցված հիերարխիկ կապերը ձևավորում են օրենսդրության ուղղահայաց կառուցվածքը, սահմանելով նորմատիվ կարգադրագրերի հաջորդականությունը և սուբորդինար բաշխման մեջ հաստատությունը: Այս համատեքստով Վ. Մ. Սիրիխը գրում է իրավաբանական ուժի, որպես նորմատիվ իրավական ակտի դասակարգման չափորոշիչի վերաբերյալ¹⁶³, իսկ Ս. Ս. Ալեքսեևը նշում է, որ իրավաբանական ուժը հանդիսանում է «գլխավոր հատկանիշ, որը սահմանում է հիերարխիկ կառուցվածքում այս կամ այն ակտի տեղը»¹⁶⁴: Ընդհանրապես պետք է ընդգծել, որ «իրավունքի աղբյուրների համակարգում իրավաբանական ուժի տարբեր աստիճանները հանդիսանում են այդ համակարգի

¹⁶² Տե՛ս՝ **Бержель. Ж. Л.** Общая теория права. М.: Nota Bene. 2000. էջ 161:

¹⁶³ Տե՛ս՝ **Сырых В. М.** Логические основания общей теории права. էջ 59:

¹⁶⁴ Տե՛ս՝ **Алексеев С. С.** Общая теория права: Курс в 2 т. Т. 2. էջ 218:

ուղղահայաց կառուցվածքում հաստատուն ամրագրման արտահայտումներից մեկը: Դիտարկելով իրավունքի աղբյուրների հիերարխիան որպես ուղղահայաց կառուցված սանդղակ, կարելի է նշել, որ իրավական ուժն իրենից ներկայացնում է մեկ նորմային-իրավական ակտի մյուսի վրա ազդեցության աստիճան, ինչից էլ կախված է սանդղակում տվյալ նորմատիվ ակտի աստիճանակարգը:

3. Իրավաբանական ուժը բնութագրում է իրավունքի ձևի մակարդակում իշխանության և ստորադասության հարաբերությունները:

Տվյալ համատեքստում իրավաբանական ուժը հանդես է գալիս, որպես հատկություն, որը արտահայտում է պետական մարմինների ակտերի տվյալ տեսակի հարաբերակցությունը ակտերի այլ տեսակների հետ, իրավական ակտերի համակարգում դրա տեղը: Այս առումով իրավաբանական ուժը հանդիսանում է միայն հատկություն (հատկանիշ), որը բնութագրում է նորմատիվ իրավական ակտերի այս կամ այն ազդեցությունը իրենց կողմից հաստատված կամ այլ նորմերի, կամ այլ դրույթների վրա: Ընդ որում ցածր աստիճանի իրավաբանական ուժի ակտը չպետք է հակասի առավել բարձր իրավաբանական ուժի ակտերին, չի կարող փոփոխել կամ չեղյալականացել վերջիններիս:

Համանման կարծիք ունի նաև Մ. Յու. Օսիպովը, երբ նշում է այն, որ իրավաբանական ուժը՝ «մեկ իրավական ակտի՝ մյուսի վրա ազդեցության սահմաններն են, որի դեպքում մեկ նորման կամ համապատասխան իրավական ակտը սահմանում է մյուս իրավական ակտերի (նորմերի) գործառնությունը, բովանդակությունը և ձևը»¹⁶⁵: Իսկ Ս. Վ. Պոլենինան և Ն. Վ. Սիլչենկոն նշում են, որ նորմատիվ ակտի իրավաբանական ուժը «վերջինիս գլխավոր հատկանիշն է, համեմատական հատկությունը, որը արտահայտում է մեկ նորմատիվ ակտի ենթակայության աստիճանը վերին մարմինների ակտերին, որը որ նշանակում է դրա տեղը օրենսդրության հիերարխիկ կառուցվածքում»¹⁶⁶:

4. Իրավաբանական ուժը հանդիսանում է իրավունքի այս կամ այն աղբյուրը ստեղծած մարմնի կամ սոցիալական խմբի հասարակությունում հանրային

¹⁶⁵ Տե՛ս՝ **Осипов М. Ю.** Системы в праве и правовые процессы. М., 2015, էջ 6-7:

¹⁶⁶ Տե՛ս՝ **Поленина С. В., Сильченко Н. В.** Научные советы топологии нормативно-правовых актов в СССР. М.: Наука, 1987, էջ 27:

իշխանության կազմակերպման համակարգում գրված աստիճաններից մեկը: Յա. Մ. Մագազիները գրում է իրավաբանական ուժի վերաբերյալ, որպես իշխանական կամքի ուժ, վերջիններս տեղաբաշխվում են «մեկ իշխանությունների մյուսներին աստիճանի ձևով ավագության և ստորադասության համակարգում, որով բարձրանալով, մենք գտնում ենք աճող հեղինակության և ուժի իշխանական մարմիններ, մինչև կհասնենք ինքնիշխանին, այսինքն այնպիսին, որը բարձր է մյուսներից, սակայն որից բարձր չկա»¹⁶⁷: Մեր կարծիքով, իրավաբանական ուժն արտահայտում է տվյալ նորմատիվային ակտից վեր կազնած մարմիններին այլ ակտերի ստորադասության աստիճանը, սահմանադրության, այլ օրենքների գերակայության սկզբունքի իրականացումը:

5. Իրավաբանական ուժը ծառայում է այս կամ այն նորմատիվ կարգավորիչ միջոցի առաջնության չափորոշիչ հիերարխիկ բախման դեպքում: Այսպես, Գ. Ա. Գաջիևը նշում է. «Իրավական ակտի իրավաբանական ուժն արտահայտում է մեկ ակտի հարաբերակցությունը մյուսների հետ և սահմանում տեղը, որն այն զբաղեցնում է իրավական ակտերի համակարգում... սահմանում է ակտերի միջև առաջնությունը և ակտերի հաջորդականությունը, որոնք կգործեն իրենց միջև հակասությունների ծագման ուժով»¹⁶⁸:

Իրավաբանական գրականության մեջ ընդունված է սահմանազատել իրավաբանական ուժը և իրավունքի աղբյուրի պարտադիրությունը: Այսպես, իրավաբանական ուժը կարող է հանդիսանալ ավելին կամ պակաս, դա իրավական ակտի կարգավորիչ հատկությունն է, որն արտահայտվում է այլ ակտերի հետ հարաբերակցության մեջ: Պարտադիրությունն աստիճաններ չունի և իրենից ներկայացնում է ցանկացած օրինական ակտի բացարձակ հատկություն: Հնարավոր չէ պատկերացնել պարտադիրության աստիճանը, առանց այն հաշվի առելու: Պետությունը միանման պահանջում է ցանկացած իրավական ակտի պահպանություն, անկախ դրա իրավաբանական ուժի աստիճանից: Հետևաբար, մեր կարծիքով իրավաբանական ուժն իր բովանդակությամբ ընդգրկում է իրավունքի ձևի մակարդակում հիերարխիկության արտահայտման բոլոր էական կողմերը,

¹⁶⁷ Տես՝ **Магазинер Я. М.** Общая теория права на основе советского законодательства. Гл. 3. Источники права // Правоведение. 1998. №2. էջ 67:

¹⁶⁸ Տես՝ **Гаджиев Г. А.** Онтология права. М., 2013, էջ 26-27:

իրավաբանական ուժի և իրավական ակտերի էությունը կայանում է «այնպիսի դիսկուրսին հարկադրության մեջ, որտեղ դատողությունը ձեռք է բերում իմպերատիվ բնույթ ի շնորհիվ գործընթացի պահպանության, որում տեղի է ունենում ատյանի որպես հեղինակային դատողության բարձրագույն ինստիտուցիոնալ ձևի կայացումը:

Իրականացված հետազոտությունը հնարավորություն է տալիս սահմանել իրավաբանական ուժը որպես իրավունքի ձևի մակարդակում կազմակերպչական հիերարխիայի կառուցման չափորոշիչ, որն արտահայտում է իրավունքի արտաքին և ներքին ձևի որոշակի տարրերի իրավաբանական էներգիայի քանակական չափը:

3.2 Նորմատիվ իրավական ակտերի իրավաբանական ուժի վրա ազդող գործոնների համակարգը

Ինչպես գրում է Ս. Ն. Դանցևը. «...բոլոր դեպքերում իրավունքի ֆորմալ աղբյուրների համակարգն անմիջական հաստատվում է համապատասխան անկախ քաղաքական հասարակության ինքնիշխան մարմնի կողմից: Այն ընդունում է որոշում, թե գործոնների ամբողջական շարքի հիման վրա ինչ հնարավորություններ կկիրառի իրավունքի ֆորմալ աղբյուրների սահմանման համար: Այդ իսկ պատճառով սուվերենի հայեցողությունը կարելի է առանձնացնել որպես իրավունքի ֆորմալ աղբյուրների կոնկրետ համակարգի գոյության անմիջական գործոն»¹⁶⁹: Անկասկած նման տեսակետն ունի հիմք, միևնույն ժամանակ, իրավունքի աղբյուրների կազմակերպչական հիերարխիայի կառուցման ժամանակ իրավաստեղծի հայեցողությունը չի կարելի դիտարկել միայն կամայականության վրա հենված, քանի որ այս կամ այն իրավունքի աղբյուրի իրավական ուժի ամրագրման գործընթացում անհրաժեշտ է հաշվի առնել ինչպես իրավունքի ներհամակարգային կազմակերպման օրինաչափություններում, այնպես նաև իրավունքի և պետության, իրավունքի և մշակութի և այլ փոխազդեցություններում արտացոլված գործոններ, որոնք ազդում են իրավունքի աղբյուրների իրավաբանական ուժի վրա:

Այդ իսկ պատճառով կարևոր է ընդգծել գործոնների համակարգում նրանք, որոնք ազդում են իրավունքի աղբյուրների իրավաբանական ուժի վրա:

¹⁶⁹ См. Данцева Т. Н. Формальные источники права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Красноярск, 2007, էջ 7:

Նման հիմնական գործոնի որակով հանրային իշխանության մարմինների շարքում սուվերենի տեղն է, որի կամքի արտահայտման արդյունքում տարրն իրավական հիերարխիայում ձեռք է բերում իր «կյանքը»:

Դրա հետ կապված Յա. Մ. Մագազիները գրում է. «Ցանկացած ժամանակակից պետությունում իշխանության տարբեր մարմիններ ունեն հեղինակության տարբեր ուժ, այսինքն սեփական կամքին ինչպես պետության քաղաքացիներին, այնպես նաև պաշտոնատար անձանց ենթարկման իրավունք:

Իշխանության ամենահեղինակային մարմինը, որի կամքն ունի գերագույն, չգերազանցվող ուժ, անվանվում է սուվերեն, այսինքն՝ գերագույն մարմնի... Սուվերեն իշխանությունից ցածր կանգնած են այլ մարմիններ, որոնց կամքը չի կարող հակասել սուվերեն գերագույն իշխանության պահանջներին, սակայն որոնք կարող են ղեկավարել ստորադաս մարմիններին: Այս վերջինները ևս կարող են հրամայել իրենցից ցածր տեղակայված իշխանություններին, սակայն չեն կարող խախտել վերևում կանգնած իշխանությունների ակտերը և այլն: Այսպիսով ստեղծվում է իշխանությունների հիերարխիա, այսինքն աստիճանավորության ձևով որոշ իշխանությունների վերադասության և մյուսների ենթակայության համակարգ»¹⁷⁰: Հետևաբար, որքան բարձր է իշխանությունն ըստ աստիճանի, այնքան մեծ է դրա ազդեցության ուժը, այսինքն դրա ակտերի իրավաբանական ուժը: Այսպիսով, ակտերն ըստ իրենց նշանակության և իրավաբանական ուժի, տարբերվում են ոչ միայն ըստ բովանդակության, այլ նաև ըստ նրա, թե որ մարմնից են դրանք բխում, դա պարզ, անվիճելի և գործնականում անկախ հատկանիշ է: Դրա գործնական նշանակությունը հենված է նրա վրա, որ նորմատիվ իրավական ակտերը, բխելով ամենատարատեսակ մարմիններից, կարող են հանդիսանալ տարածայն կամ հակասական, դրանցից որոնց տալ նախապատվություն իրավաբանական ուժի մեջ: Այսպես, այն ակտը, որը բխում է առավել հեղինակային, երկրում բարձր իշխանությունից, ընդ որում այդ իշխանությունը կարող է բաղկացած լինել միասնական իշխանություն ձևավորող մի քանի մարմիններից, օրինակ, խորհրդարանը և թագավորը, ձևավորում են միասնական օրենսդրական իշխանություն (օրինակ՝ Անգլիայում):

¹⁷⁰ Стен' **Магазинер Я. М.** Общая теория права на основе советского законодательства. էջ 49:

Մեր կարծիքով նորմատիվ ակտերի հիերարխիան հանդիսանում է պետական մարմինների հիերարխիայի արտացոլում, այլ ոչ թե հանդիսանում տրամաբանորեն ձևավորված համակարգ: Նորմատիվ ակտերի համակարգում որոշակի տարատեսակության նորմատիվ ակտերի տեղը և դերը սահմանվում է պետական մարմինների ընդհանուր համակարգում պետության համապատասխան մարմինների տեղով և դերով: Իրավական նորմեր ստեղծող կամ սանկցիավորող պետական մարմինների հիերարխիայից կախված է վերջիններիս իրավաբանական ուժը, որոշ նորմատիվ-իրավական ակտերի առաջնությունը մյուսների նկատմամբ (սահմանադրություն-սահմանադրական օրենքներ - օրենքներ - հրամանագրեր-կառավարական որոշումներ նախարարությունների ակտեր և այլն (օրինակ՝ Հայաստանի Հանրապետությունում):

Ընդ որում, տեսությունում հանդիպում է տվյալ գործոնի որպես իրավունքի աղբյուրի իրավաբանական ուժի սահմանման միակի և բացառիկ տեսանկյունը: Այսպես, Ա. Մ. Յակովլևը, զարգացնելով պետական մեխանիզմում իրավունքի աղբյուրը ստեղծողի տեղից դրա իրավաբանական ուժի ածանցյալության գաղափարը, նշում է. «Ակտերի ոչ մի կառուցվածքային առանձնահատկությունները, ինչպես նաև միևնույն մարմնի ակտերի ազդեցության տարբերությունները չեն ընդգրկվում ակտերի հիերարխիայի հասկացության մեջ, և, հետևաբար, նման ակտերի հարաբերակցությունը չի կարող սահմանվել հիերարխիայի սկզբունքներով»¹⁷¹:

Միևնույն ժամանակ, մեկ գործոնային մոտեցման հետ համաձայնվել բավականին բարդ է, քանի որ իրավական իրականության մի շարք երևույթներ հակառակն են ապացուցում: Մասնավորապես, եթե մենք ընդունում ենք «մարմնի տեղը» միակ գործոն, որն ազդում է իրավունքի ձևում հիերարխիայի վրա, ապա հնարավոր չէ բացատրել տվյալ երևույթները.

1) տարբեր պետական մարմինների քաղաքական-իրավական նշանակության և դրանց ակտերի իրավաբանական ուժի միջև էական անհամապատասխանությունը,

2) միջազգային իրավունքի առաջնությունը ներազգայինի նկատմամբ, որը հաստատված է ժամանակակից մի շարք իրավական համակարգերում, այդ թվում նաև

¹⁷¹ Sbu' Яковлев А. М. Социальная структура общества и право. М., 2015, էջ 82-83:

Հայաստանի իրավունքում,

3) գրեթե անլուծելի կհանդիսանա ոչ թե հանրային իշխանության մարմինների, այլ բնակչության (օրինակ, ժողովրդի կամ համայնքի) կողմից ընդունված ակտերի իրավաբանական ուժի վերաբերյալ հարցը:

Ի վերջո, մեկ գործոնային մոտեցման շրջանակներում կանտեսվի Ռ. Պաունդի ճիշտ նշված հանգամանքը, «որոշ գործոններ, որոնք զրկված են ֆորմալ հեղինակությունից, բոլոր դեպքերում կարող են օժտված լինել հեղինակությամբ, քանի որ հանդիսանում են ընդհանուր ընդունված և կիրառվում ամենուր»¹⁷²:

Այս թեզի դիտարկելի հաստատման համար Ռ. Պաունդը բերում է հետևյալ օրինակը. «տասնութերորդ դարի բնական իրավունքի ազդեցության ներքո տասնիններորդ դարի սկզբի ամերիկյան դատավորներն օգտվում էին համեմատական իրավագիտությունից առանց դրա համար հիերարխիկ կառուցված պետական մարմինների կողմից որևէ պաշտոնական թույլտվության կամ նույնիսկ իշխանության բարձրագույն մարմինների կողմից ընդունված իրավական ակտերի խախտմամբ: Ըստ բնական իրավունքի ֆրանսիական և հոլանդական աշխատանքները և տրակտատները օժտված չեն որևէ տեսական հեղինակությամբ: Սակայն դրանց վերաբերվում էին անփոփոխ որպես հեղինակություններ: Այսպես, մեկ գործի ընթացքում Նյու-Յորքում, նրա վերաբերյալ սահմանադրական դրույթի առկայությամբ, որ Անգլիայի ընդհանուր իրավունքը պետք է հանդիսանա վճռորոշ այդ պետությունում վճիռների համար, երկրի գերագույն դատարանն ընդունեց ըստ անշարժ գույքի հետ կապված շարժական գույքի հարցի վճիռ՝ ֆինանսական աշխատանքների հիման վրա, հայտարարելով, որ դրանցում հաստատված կանոնները գտնվում են արդարադատության հետ համապատասխանության մեջ և բխում բնական իրավունքից, իսկ անգլիական իրավունքը, չնայած պետք է հաշվի առնվի, հանդիսանում է դեկլարատիվ»¹⁷³:

Այդ իսկ պատճառով մի շարք գիտնականներ հետևելով այս տեսանկյուններին, պնդում են, որ անհրաժեշտ է ընդունել նաև այլ գործոններ, որոնք ազդում են

¹⁷² Stu' **Pound R.** Hierarchy of Sources and Forms in Different Systems of Law // Tulane law reviw. Vol VII. № 4. էջ 469:

¹⁷³ Stu' Pound R. Hierarchy of Sources and Forms in Different Systems of Law. էջ 469:

հիերարխիայի վրա հանրային իշխանության մարմինների համակարգում մարմնի տեղի և դերի դոմինանտությամբ:

Գրականության մեջ իրավունքի աղբյուրների իրավաբանական ուժի վրա ազդող առանձնացված լրացուցիչ գործոնների իրականացված վերլուծությունը հնարավորություն ընձեռեց ձևակերպել դրանց հարաբերականորեն սպառիչ ցանկը (աղ. 2): Իհարկե, գործոնների տվյալ ընտրությունը չի կարելի անվանել լիարժեք ավարտված, քանի որ հնարավոր չէ հաշվի առնել այս կամ այն հիերարխիկ կախվածությունների վրա ազդած կենսական հանգամանքների բոլոր բազմաձևությունները, բոլոր դեպքերում, այն դիտարկելի ցուցադրում է գործոնների բազմաձևությունը, որոնք ազդում են իրավունքի աղբյուրների հիերարխիայի վրա:

Աղյուսակ 2

Հայաստանի ազգային իրավունքի աղբյուրների հիերարխիայի վրա ազդող լրացուցիչ գործոնները

Գործոններ	Առանձնացված պատճառներ.
1. Համապետական	- կիրառվող նորմատիվ ակտերի վրա կարգավորման ոլորտի ազդեցությունը (ըստ վարույթային առարկաների), - իրավունքի հատուկ հատկանիշների՝ ազգային ժողովի և կառավարության միջև իրավասությունների վարույթային առարկաների սահանափակման վերաբերյալ նորմատիվների առկայություն
2. Ճյուղային (իրավունքի համակարգի ազդեցությունը)	իրավունքի այս կամ այն ճյուղի առարկայի և մեթոդի առանձնահատկություններ, վերջիններիս արտահայտման ձևերից մեկը հանդիսանում է կոնկրետ ճյուղի իրավունքի աղբյուրների առանձնահատկությունները
3. Մեկնաբանական (իրավունքի մեկնաբանության ակտերի համակարգի ազդեցություն)	իրավունքի աղբյուրների առկա հիերարխիայի խնդրայնությունը և չավարտվածությունը ենթադրում է դրա մեկնաբանության հնարավորությունը և անհրաժեշտությունը

4. Իրավաստեղծման ավանդույթներ	Տվյալ գործոնը հաշվառվում է, օրինակ, իրավունքի այնպիսի աղբյուրների համեմատության ժամանակ ինչպես «սահմանադրական օրենքը» և օրենքների և կառավարության որոշումների առանձնացման ժամանակ
5. Իրավունքի նորմերի ընդհանրության (վերացարկման) աստիճան	Որպես բազմամակարդակ դեդուկտիվ համակարգ իրավունքի կառուցման գաղափարն առավել ցածր մակարդակ իջնելու գործընթացում իրավունքն առավել կոնկրետացվում է, և հակառակը, առավել բարձր մակարդակները հանդիսանում են մաքսիմալ ընդհանուր և վերացարկված, - հիերարխիկ կազմակերպված համակարգերի ընդհանուր օրինաչափությունները
6. Կարգավորվող հասարակական հարաբերությունների նշանակությունը (կարևորություն)	իրավունքի հիերարխիայի մեջ սոցիալական արժեքների արտացոլման կանխադրույթը
7. Իրավասությունների վերգերատեսչական բնույթ	վերգերատեսչական ակտերի կոորդինացիոն բնույթը
8. Համատեղ նորմաստեղծում	pacta sunt servanda սկզբունքը
9. Ժողովրդի կամքի արտահայտման անմիջականության աստիճան	Ազգային ինքնիշխանության գաղափարը

10. Որոշակիության աստիճան	իրավաբանական ուժի սահմանման հիմքում տեղակայված են ֆորմալ որոշակիության հետևյալ հատկանիշները. կարգադրագրերի նորմատիվ ընդհանրացվածության մակարդակ, դրույթների լուծմանը ենթակա խդիրներում, նպատակներում տարբերությունները, դրանց ստեղծման գործընթացի առաձևահատկությունները, իրավական կարգավորման գործընթացում դրանց դերը, կարգադրագրերի կայունության մակարդակ, դրանց այլ իրավաստեղծ վճիռների համապատասխանության ուղիղ ցուցում և այլն:
---------------------------	--

3.3. Նորմատիվ իրավական ակտերի որպես իրավունքի մեջ ոչ տիպիկ հիերարխիկ կապերի արտահայտման աստիճանակարգությունը

Առաջին հայացքից, իրավունքի աղբյուրների կազմակերպված հիերարխիայի կառուցվածքը պետք է հանգեցվի նրան, որպեսզի. ա) իրավունքի աղբյուրների բոլոր հնարավոր տեսակների սահմանում կոնկրետ պատմական իրավակարգի շրջանակներում, բ) իրավունքի աղբյուրների բոլոր տեսակների իրավաբանական ուժերի տարբերությունների հաստատում (կամ ըստ Հ. Հարտի խոսքերի, նորմատիվ ակտերի ընդունման տարբեր կանոնների հարաբերակցությունը) և դրա հիման վրա (կիրառելով Հ. Քելզենի ստատիկ և դինամիկ սկզբունքները) միասնական բազմամակարդակ ուղղահայացի կառույցում, որում յուրաքանչյուր տեսակ կունենա իր կանխորոշված տեղը:¹⁷⁴

Սակայն ազգային իրավական համակարգում որոշ փաստեր հնարավորություն չեն տալիս ասել, որ իրերի իրական կարգավիճակը հիմնականում համապատասխանում է իրավունքի աղբյուրների համակարգի կառուցվածքի նման մոդելին: Իրականում, ազգային իրավունքի աղբյուրների համակարգի տարրերի թիվը չի հանդիսանում մշտական և վերջնական, հակառակը, այն կարող է նվազել կամ աճել, որպես կանոն, կախված կարգավորման առարկայից (օրինակ՝ Հայաստանում սահմանադրական

¹⁷⁴ Տես նաև հետևյալ աշխատությունները՝ **Марченко М. Н.** Источники права. 2-е изд. М., 2014. էջ 58-59., **Яковлев А. М.** Социальная структура общества и право. М., 2015, էջ 24-28, Рассказов Л. П. Теории государства и права. Углубленной курс. Учебник М., 2015, էջ 201-210:

բարեփոխումների արդյունքում ազգային իրավունքի աղբյուրների համակարգում կատարվեց էական փոփոխություն, ավելացավ «սահմանադրական օրենք» նորմատիվ իրավական ակտը, որն իր իրավագործությամբ զիջում է միայն ՀՀ Սահմանադրությանը:

Իրավունքի ձևերի հիերարխիկ համակարգում տարրերի թվի նվազեցումը տեղի է ունենում, օրինակ, հասարակական կյանքի ոլորտների հաստատման միջոցով, որոնք էլ կարող են կարգավորվել միայն իրավունքի աղբյուրների որոշակի տիպերով (տեսակներով):

Հակառակը, հասարակական կյանքի որոշ ոլորտների համար օրենսդիրը նախատեսում է հիերարխիայում մակարդակների ավելացում՝ բացի հանրային իշխանության մարմիններից այլ սուբյեկտներին, ըստ իրավունքի աղբյուրների ստեղծման իրավասությունների օժտման ուղիով:

Բացի դրանից, մի շարք նորմատիվ իրավական ակտեր հաստատում են իրենց հիերարխիկ առավելություններն իրավունքի առանձին պրոֆիլային ճյուղերի կամ հասարակության կենսագործունեության ոլորտների կարգավորման ժամանակ (որպես կանոն, օրենսդրորեն ինտեգրված իրավունքի համալիր ոլորտների շրջանակներում): Տեխնիկական-իրավաբանական միջոցի էությունը կայանում է նրանում, որ նորմատիվ իրավական ակտում մարմնավորված իրավունքի նորմերն օժտվում են հասարակական հարաբերությունների որոշակի տեսակի կարգավորմամբ... մեծ իրավաբանական ուժով, քան իրավունքի նորմերը, որոնք պարունակվում են այդ տեսակի հասարակական հարաբերությունների որոշակի տեսակները կարգավորող նորմատիվ իրավական ակտերում:

Մասնագիտական գրականության մեջ այն ստացել է փոքր-ինչ այլ անվանումներ, որոնք լուսաբանում են դրա տարբեր ասպեկտները՝ հորիզոնական հիերարխիա, կոորդինացիոն հիերարխիկ առաջնություն, օրինակարգացված ակտի հիերարխիա և այլն:

Տվյալ երևույթի ավանումների շարքում առավել հաճախ կիրառվում է «հորիզոնական հիերարխիա» տերմինը: Սակայն, չնայած նրան, որ տվյալ տերմինը կիրառվում է բավականին լայն, դրա ճշտությունը, սահմանազատիչ ունակությունները և, գլխավորը, արտացոլվող օբյեկտի նկատմամբ համարժեքությունը կասկածներ են

առաջացնում:

Առաջինը, ցանկացած օբյեկտի կառուցման հիերարխիկ սկզբունքը ենթադրում է տարբեր մակարդակների առանձնացում, այդ իսկ պատճառով և ըստ էության, և ըստ բառապաշարի, հիերարխիայի տարատեսակության անվանման մեջ «ուղղահայաց» ածականի կիրառությունը հակասում է որպես անհավասարություն հիերարխիայի գաղափարին:

Ինչպիսի՞ հիերարխիկ ստորադասում է հնարավոր մեկ մակարդակի նորմատիվ իրավական ակտերի միջև կազմակերպչական ասպեկտում՝ մնում է հանելուկ, քանի որ հիերարխիայի համագիտական հասկացությունը հնարավորություն չի տալիս ասել միևնույն օբյեկտների վերաբերյալ, որոնք վերցված են նույն հարաբերության մեջ, և որոնք միաժամանակ գտնվում են հիերարխիկ կապում և տեղակայված են նույն մակարդակում:

Երկրորդը, «հորիզոնական հիերարխիա» տերմինի կիրառությունը կարող է շփոթեցնել իրենում ներառված մտքի խայտաբղետությամբ, հորիզոնական հիերարխիան մեկ կարող է հասկացվել որպես կանոն՝ «հատուկ օրենքը դուրս է մղում ընդհանուրին» սկզբունքի, կամ որպես *lex specialis*, *lex posterior* սկզբունքների սիմֆոնիա և օրինակարգված ակտի առաջնության:¹⁷⁵

Հեղինակներն առաջարկում են անվանել հետազոտվող երևույթը նորմատիվ իրավական ակտերի առարկայական հիերարխիա: Այս տերմինը, ինչպես ենթադրվում է, օժտված է արտացոլվող օբյեկտի էության արտապատկերման ճշտության

¹⁷⁵ «Ուղղահայացին զուգահեռ գոյություն ունի նաև նորմատիվ ակտերի հորիզոնական հիերարխիա: Ավանդական դրույթներին, որոնց ուժով առավել ուշ նորմատիվ ակտը դուրս է մղում նախկինում ընդունվածը, իսկ հատուկ հարցերին նվիրված նորմատիվ ակտն օգտվում ընդհանուր ակտի նկատմամբ առաջնությունից, հավելվում է որոշ ակտերի հատուկ իրավաբանական ուժը, որոնք կառուցում են իրավունքի համապատասխան ոլորտը կամ օրենսդրական ոլորտը»: Հորիզոնական հիերարխիայի նման ընկալումն առաջին անգամ առաջարկվել է Մ. Ի. Բրագինսկու կողմից (**Брагинский М. И., Витрянский В. В.** Договорное право. Общие положения. Кн. 1. М.: Статут, 2001. гл. 4. пр. 1): Նախքան հորիզոնական հիերարխիայի մեկ աստիճանում (օրինակ, երկու օրինակարգված ակտերի, օրենսգրքի և օրենքների նորմերի միջև առաջնության սահմանման ժամանակ) տեղակայված ակտերի հիերարխիայի սահմանումը մշակվել է մի շարք կանոններ: Նորմերի հորիզոնական հիերարխիայի առաջին արտահայտումը կապված է հետևյալ սկզբունքի հետ. *Lex specialis derogat generali*, հատուկ օրենքը դուրս է մղում ընդհանուրը: Երկրորդը հանգեցվում է պահանջի, նոր օրենքը օժտված է առաջնությամբ ըստ նախկինում հրատարակվածի նկատմամբ: Խոսք է գնում հոռմեական իրավունքի ժամանակներից հայտնի *lex posterior derogat prio'* հաջորդ ակտը դուրս է մղում նախորդին, սկզբունքի վերաբերյալ: Բացի դրանից, հորիզոնական հիերարխիայի հարցի լուծման ժամանակ անհրաժեշտ է հաշվի առնել ճյուղային համակարգաձևավորող օրենքի բազային դրույթները:

բավականին բարձր աստիճանով, քանի որ ընդգծում է նման հիերարխիայի առանձնահատկությունը՝ դրա կապը կարգավորվող հարաբերությունների շրջանակի հետ. առարկայական հիերարխիայի կիրառության համար կարևոր է սահմանել նորմատիվ-կարգավորիչ միջոցների պատկանելիությունը կարգավորման հայտարարված առարկային, ինչն էլ իր հերթին հանգեցնում է նորմերի հիերարխիկ բախումների կիրառությամբ տարբերությունների և հակասությունների հաղթահարման և լուծման ժամանակ նման հիերարխիայի հետ «վարվելու» հիմնական կանոնների շտկման՝ կարգավորման ոլորտի հաշվառման անհրաժեշտության:

Կոնկրետ ակտում ընդգրկված նորմատիվ նյութի՝ կարգավորման առարկային համապատասխանության բացակայությունը հանգեցնում է հիերարխիկ նորմերի կիրառության անհնարինության և իրավունքում բախումների հաղթահարման և լուծման համար բովանդակային չափորոշիչներով ղեկավարման անհրաժեշտության: Դա տարբերում է, առաջին մերձեցմամբ, մտածված հիերարխիային՝ դասականից: Օրինակի համար, ցանկացած օրենք հակասության դեպքում ունի հիերարխիկ առավելություն գործադիր իշխանության նորմատիվ ակտի նկատմամբ: Միևնույն ժամանակ, նման բախման հաղթահարման և լուծման համար իրավաբանական նշանակություն չունի օրենքում նշված կարգավորման առարկայի նորմատիվ կարգադրագրերին համապատասխանությունը:

Իրավունքի աղբյուրների առարկայական հիերարխիայի խնդրայնությունն ունի վառ արտահայտված օգտակարության (ուտիլիտային) բնույթ, տեսությունը բացառապես կազմակերպչական ասպեկտում ընկալվող առարկայական հիերարխիան դիտարկում է որպես առարկայական սահմանափակիչ ենթասեկցիաների առանձնացման ուղիով նոր մակարդակ-շերտերի օրենսդրական համակարգերի ստեղծման համար: Դրանով իսկ ստեղծվում է նոր «ենթահարկերով» նորմերի և նորմերի ընդհանրացումների իրավաբանական ուժի փոփոխման համար նոր հիմք, իսկ նշանակում է, ծագում և հաստատվում մեկ տեսակի ակտերի նորմերի (որոնիցից մեկն առարկայական առաջնությամբ, մյուսը՝ ոչ) հակասությունների դեպքում հիերարխիկ չափորոշիչներով ղեկավարման հնարավորություն:

Վերլուծելով օրինակարգված ակտերի առարկայական հիերարխիայի

կողմնակիցների և հակառակորդների փաստարկները՝ հնարավոր չէ չնկատել նաև գրականության մեջ ըստ տվյալ հարցի մի շարք «միջանկյալ» դիրքորոշումներ: Պատկերի լիարժեքության համար անհրաժեշտ է կանգ առնել դրանց վրա:

Ամենից առաջ, գրականության մեջ արտահայտվել է գաղափար, ըստ որի օրինակարգված ակտերի մյուսների նկատմամբ առաջնություն հաստատող կանոնները՝ դրանք օրենսդրի կողմից իրավական հարաբերությունների մասնակիցներին հասցեավորված *sue generis* նորմերն են:

Օրենքներից ոմանց մյուսների նկատմամբ առարկայական գերազանցումը հաստատող բացի բախումային նորմերի մոտ բացահայտ տարբերակիչ հատկությունների (միայն օրենսդրի և «բոլորի համար» նորմեր) բացակայությունից, անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել, *ab absurdo*, նաև նման մոտեցման դեպքում օրենսդրական համակարգի գործառնական անհամաձայնությանը, նշված տրամաբանության ընդունումը հնարավորություն է տալիս հետագծել այն բազմաթիվ բախումային նորմերին, հայտարարելով *lex posterior* և *lex special* կանոնները՝ օրենսդրի ինքն իրեն բառի ցանկություններից ավելին չէ, և դրանով իսկ խախտվում է դրանց գործնական կիրառության բազմադարյա ավանդույթները:

Ամփոփելով առակայական հիերարխիայի *pro et contra* հայեցակարգի դոկտրինալ դիրքորոշումների համառոտ դիտարկումը, անհրաժեշտ է ընդունել առանցքային դիրքերում և ելակետային դրույթներում փաստարկների սկզբունքային անհամատեղելիությունը: Բոլոր դեպքերում առկա է այն ընդհանուրը, ինչ վերջիններիս միավորում է:

Առաջինը, ուշադրություն դարձնելով առարկայական հիերարխիայի հաստատման կողմնակիցների և հակառակորդների փաստերի բնույթին, դժվար չէ նկատել, որ գիտնականների համար բանավեճային ֆորմալ-իրավաբանական հարցը՝ օժտվա՞ծ են արդյոք օրենսգրքերի նորմատիվ ընդհանրացումները և նորմերը հիերարխիկ առաջնությամբ, այսինքն ինչ բախումներ է օրինակարգված և չօրինակարգված ակտերի միջև՝ հիերարխիկ կամ բովանդակային (ինչպիսի սկզբունք՝ *lex superior* կամ *lex special*, պետք է կիրառվի): Միևնույն ժամանակ հարցի հետազոտողներից որևէ մեկը չի ժխտում, որ օրինակարգված նորմատիվ իրավական ակտը հանդիսանում է

իրավունքի համակարգաձևավորող աղբյուր իրավունքի / օրենսդրության որոշակի ոլորտի համար: Տարաձայնությունները սկսում են այն հարցի պատասխանից, թե հնարավո՞ր է արդյոք օրենսգրքի տվյալ հատկության հիման վրա խոսել ընթացիկ օրենքների նկատմամբ վերջինիս իրավական հիերարխիկ առաջնության վերաբերյալ, թե ոչ:

Երկրորդը, հետազոտողներից որևէ մեկը չի պնդում, որ ընթացիկ, օրինակարգված օրենքները կարող են օժտված լինել մեծ իրավաբանական ուժով, քան այլ ընթացիկ չօրինակարգված օրենքները և օրենսգրքերը:

ԳԼՈՒԽ 4

Նորմատիվ իրավական ակտերի աստիճանակարգության (հիերարխիայի) տեսական-կիրառական հիմնահարցերը

4.1. Նորմատիվ իրավական ակտերի առարկայական հիերարխիայի հիմքերը

Ակնկալելով առարկայական հիերարխիայի խնդրի լուծման հեղինակային պատկերացումները՝ կանգ առնենք ևս երկու կարևոր գործնական հարցերի վրա, որոնք չեն լուծվել տեսության մեջ և էականորեն բարդեցնում են գործնականում նշված տեսական հայեցակարգի հաջող կիրառությունը:

Միննույն ժամանակ, իրականության մեջ կառուցելով առարկայական հիերարխիան, օրենսդիրը ենթադրում է նաև այլ տարբերակ: Այն իրենից ներկայացնում է «սեփական շրջանակներ» մասնավորի վերադարձման եղանակ, նորմատիվ իրավական ակտը, որն օժտված է առարկայական գերակայությամբ, հաստատում է, որ կարգավորման առարկայի ներսում որոշակի ոլորտի համար այդ առարկայական հիերարխիկ առաջնությունը գոյություն չունի:

Անվանենք առարկայական հիերարխիայի տվյալ տեսակը բացասական առարկայական հիերարխիա (դրական առարկայական հիերարխիային, սովորականին հակառակը, որը հաստատում է օրենսգրքի առաջնությունը):

Ինչպես երևում է առարկայական հիերարխիայի գաղափարի կիրառության պրակտիկայից, բացասական առարկայական հիերարխիան հանդիսանում է դրականի անբաժանելի ուղեկից, օրենսդրական տեխնիկայի դաս բարդ միջոցը անհրաժեշտ է *lex specials derogate legi generali* կանոնի կիրառությանը վերադարձման համար, այսինքն հասարակական հարաբերությունների որոշակի ոլորտի նկատմամբ կիրառական առարկայական հիերարխիկ կախվածության չեղյալացման ուղիով ստորին հատուկ նորմերի վերին ընդհանուրների փոխարեն կիրառության ապահովման համար:

Բացասական առարկայական հիերարխիան դարձնում է իրավական տարածության հիերարխիկությունն առավել տարաբաժանված: Նրա վերաբերյալ իմացությունը, որ օրենսգիրքը հաստատել է իր առաջնությունը որոշակի ոլորտում, այլևս չի հանդիսանում այլ օրենքների հետ հակասություններում դրա կիրառության

կայուն երաշխիք, քանի որ որոշ դեպքերի համար ինքն օրենսգրիքը չեղյալականացնում է իր առաջնությունը: Իրավակիրառողին մնում է ստուգել, ա) հաստատե՞լ է արդյոք օրինակարգված ակտն իր առաջնությունը հարաբերությունների որոշակի ոլորտի կարգավորման մեջ և բ) չկա՞ արդյոք հենց օրինակարգված ակտում առաջնության վերաբերյալ կանոններից շեղումներ:

Բնականաբար, իրերի նման իրավիճակն առաջացնում է լրացուցիչ բարդություններ և՛ օրենսդրի, և՛ նրանց համար, ովքեր պետք է կյանքի կոչեն օրենքները: Բոլոր դեպքերում, ինչպես ընդգծվել է վերևում, առարկայական բացասական հիերարխիան հանդիսանում է դրականի անբաժանելի ուղեկից:

Մի շարք դեպքերում ծագում է նորմատիվ ակտերի «կրկնակի առաջնության» այն իրավիճակներում հարաբերակցության հարցեր, երբ երկու (կամ ավելի) ակտեր հաստատում են իրենց առաջնությունը մնացյալ բոլոր մեկ կարգայինների նկատմամբ և երկուսն էլ (կամ ավելին) հավակնում են միևնույն փաստացի իրավիճակի կարգավորմանը: Այլ խոսքերով, եթե երկու և ավելի նորմատիվ ակտերի կարգավորման առարկաները հատվում են, ապա կարող է ծագել իրավիճակ, երբ տվյալ ակտերից յուրաքանչյուրը կհայտարարի, որ հանդիսանում է գլխավոր առարկաների հատման ոլորտում:

Վերը շարադրյալում նշվեցին մի շարք տեսական, դոգմատիկ և գործնական հակասություններ, որոնք կապված են առարկայական հիերարխիայի հայեցակարգի ընկալման, ընդունման և գործնական իրականացման հետ: Եթե համառոտ դրանք միավորենք, ապա ներկայումս բավականին հակասական են ինչպես առարկայական հիերարխիայի նորմատիվային, այնպես նաև տեսական հիմքերը, վիճարկվում են դրա կառուցման տեսական հիմքերը, ինչն էլ բարդություններ է ստեղծում նույնիսկ ամենաբարձր մակարդակի պրակտիկ աշխատանքում:

Հենվելով գեներալիզացման սկզբունքին՝ անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել նրան, որ իրավունքի աղբյուրի իրավաբանական ուժի և դրա կարգավորման առարկայի միջև կապի առկայության գաղափարը կարող է ծագել և տարածվել միայն մի շարք նախադրյալների առկայության դեպքում, որոնք են.

ա) իրավական հիերարխիայում նորմատիվ ակտի իրավաբանական ուժի վրա

բացի պետապարատում իրավաստեղծ մարմնի տեղից ազդում են ևս մի քանի գործոններ, ինչպիսիք են՝ իրավունքի նորմերի արտահայտման ընդհանրության (վերացարկման) աստիճանը և կարգավորվող հարաբերությունների նշանակությունը:

բ) իրավունքում հիերարխիայի դիսկրետության, խզվածության, առաջնային և երկրորդային հիերարխիկ կապերի առկայության վերաբերյալ ենթադրությունները:

Անկասկած, իրավունքի աղբյուրի իրավաբանական ուժի վրա գործոնների ամբողջական շարքի ազդեցության գաղափարն ունի ուժեղ փաստարկներ և արժանի է իր ընդունմանը:

Կարգավորման տարբեր տիպերի հիման վրա կառուցվող իրավունքի ձևի մակարդակում հիերարխիկ կապերի առկայության վերաբերյալ գաղափարն ունի բացատրության կարիք: Դրա հիմքում ընկած են պատկերացումները, որ հիերարխիայի հաստատման համար բազային հանդիսանում է իրավական կարգավորման թույլատրելի տեսակը, իրավական հիերարխիայի խիստ կառուցման առաջնային, հիմնարարական սկզբունքին զուգահեռ թույլատրվում է կարգավորման ստորադաս, երկրորդային, ընդհանուր թույլատրված կարգավորման տեսակը՝ հիմնական սուբորդինացիոն կապերը չխախտող սահմաններում:

Սոցիալական իրականության մեկ հատվածում իրավական կարգավորման երկու հակասական տեսակների համակցության հնարավորության գաղափարը նոր չէ և ընդունված է իրավունքի տեսության մեջ: Ինչպես գրում է Ա. Ալեքսեևը, «սոցիալական իրականության որոշակի հատվածում իրավական կարգավորումը տարբերվում է բազմաստիճանությամբ, ունի մի շարք հարկեր, շերտեր... իրավական կարգավորման այս շերտերն ունեն տարբեր սոցիալական և իրավական բնույթ, կառուցվում են կարգավորման տարբեր տիպերին, ռեժիմներին համապատասխան»:¹⁷⁶

Եթե տարածվի այս գաղափարն իրավունքում հիերարխիկ կապերի կառուցման վրա, ապա հնարավոր է ասել, որ հիերարխիայի կառուցման սկզբունքները կարգավորվում են թույլատրման կարգի օգնությամբ և իրավունքի աղբյուրների հիմնական տեսակների, այդ թվում օրենքների և ենթաօրենսդրական ակտերի միջև, ազգային իրավունքի և միջազգայինի հարաբերակցությամբ, այսինքն տրվում է

¹⁷⁶ См. Алексеев С. С. Общие дозволения и общие запреты в советском праве. М.: Юрид. лит. 1989. էջ 115:

«հիերարխիայի կմախքը»: Այստեղ օրենսդրորեն հաստատվում է ընդհանուր արգելք, չի կարելի խախտել ՀՀ Սահմանադրությամբ հաստատված հիերարխիան, ըստ որի՝

«1. Սահմանադրությունն ունի բարձրագույն իրավաբանական ուժ:

2. Օրենքները պետք է համապատասխանեն սահմանադրական օրենքներին, իսկ ենթաօրենսդրական նորմատիվ իրավական ակտերը՝ սահմանադրական օրենքներին և օրենքներին:

3. Հայաստանի Հանրապետության վավերացված միջազգային պայմանագրերի և օրենքների նորմերի միջև հակասության դեպքում կիրառվում են միջազգային պայմանագրերի նորմերը (ՀՀ Սահ. 5-րդ հոդված)»:

Սահմանադրական հիերարխիայի դրույթների (որը չի կարող հանդիսանալ լիարժեք և ոչ խնդրային) կոնկրետացման և լրացման համար օրենսդրի համար կոնկրետ մակարդակի շրջանակներում հաստատվում է ընդհանուր թույլատրման կարգ, որը նախատեսում է հիերարխիայում նոր ենթամակարդակների առանձնացման ուղիով հիերարխիկ կապերի զարգացման հնարավորություն: Բնականաբար, լրացումը պետք է կառուցվի նրա հաշվառմամբ, որ երկրորդային (հարաբերական) հիերարխիկ կապերը չպետք է հակասեն առաջնայիններին (բացարձակներին):

Ընդունելով վերը շարադրված նախադրյալները՝ առարկայական հիերարխիայի հիմքերի որոնման սկզբում անհրաժեշտ է հրաժարվել միայն «ձևավորված պրակտիկայի ուժով» օրինակարգված օրենքների չօրինակարգվածների նկատմամբ առաջնության ընդունումից, քանի որ իրավաստեղծ ավանդույթների բացակայությունը կամ առկայությունը, նույնիսկ բավականին հարգալից և ընդհանուր ընդունված (ինչը, իմիջիայլոց չի դիտարկվում առարկայական հիերարխիայի դեպքում), մաքսիմում, կարող է դիտարկվել իրավական-դոգմատիկ ասպեկտի, այլ ոչ ամբողջ տեսական-իրավական փաստարկներից մեկի որակով:

Նշված հայեցակարգի հիմնարար հիմքեր են.

- Օրենսգրքի որոշ ակտերի նկատմամբ ֆորմալ-իրավաբանական առաջնության գաղափարը, որը պայմանավորված է դրա հատուկ բովանդակային հատկություններով և, համապատասխանաբար, ճյուղային իրավական կարգավորման մեջ առաջատար դերով,

▪ Իրավունքի համակարգի բաժանման օբյեկտիվ բնույթի վերաբերյալ պատկերացումները, որոնք հնարավորություն են տալիս օրենսդրության համակարգի վրա ազդեցության ուղիով գիտակցված կառավարել դրա առանձին կառուցվածքային տարրերի (ամենից առաջ՝ ճյուղերի) զարգացումը:

Ըստ էության այլ հիմքեր առարկայական հիերարխիայի առանձնացման համար չեն ներկայացվել: Այդ իսկ պատճառով հետագայում տրամաբանական կլինի մանրամասն վերլուծության ենթարկել նշված հիմքերը:

Օրինակ, ըստ առարկայական հիերարխիայի հայեցակարգերի կողմնակիցների, «Քաղաքացիական օրենսգրքին քաղաքացիական իրավահարաբերությունները կարգավորող այլ օրենքների նատմամբ մեծ իրավաբանական ուժով օժտումը (<< ՔՕ հոդ. 1) անհրաժեշտ է իրավունքի ձևի մակարդակում նրա վերաբերյալ գաղափարի ամրագրման համար, որ հատկապես << ՔՕ ընդգրկված նորմատիվ-կարգավորիչ միջոցները որպես իրավունքի ճյուղ հանդիսանում են քաղաքացիական իրավունքի «միջուկ» և կարգավորման քաղաքացիական-իրավական մեթոդներին հենված վճիռների ընդունման ժամանակ պետք է ունենան առավելություն քաղաքացիական-իրավական կարգավորման ոլորտում կառուցված և աշխատող այլ նորմատիվ-կարգավորիչ միջոցների նկատմամբ:

Իսկապես, ըստ իրավունքի որոշումների ընդունման, իրավական կարգավորման մեջ ընդհանրացման (վերացարկման) և իրավունքի արտաքին ձևերի մակարդակների միջև կապերի առկայությունը, լիարժեք բացատրելի է հիերարխիկ բազմամակարդակ համակարգերի տեսության շրջանակներում:

Հիերարխիկ բազմամակարդակ համակարգերի տեսության դրույթները հնարավորություն են ընձեռում պնդել, որ իրավունքի ձևի մակարդակում գոյություն ունեցող հիերարխիկ հարաբերությունները միատարր չեն և կարող են նկարագրվել որպես ըստ իրենց բնույթի երեք տարբեր, սակայն փոխհամագործակցող հարաբերությունների տեսակներ. 1) նկարագրության հիերարխիա (օրինակ, իրավունքի ճյուղի և իրավունքի ենթաճյուղի միջև հարաբերությունները), 2) որոշումների ընդունման շերտերի հիերարխիա (օրինակ, իրավական սկզբունքի և այդ սկզբունքին հենված կոնկրետ նորմերի միջև հարաբերություններ), 3)

կազմակերպչական հիերարխիա (մասնավորապես, դինամիկ կամ ստատիկ կապերի հիման վրա ստորին նորմերի հետ վերինների համապատասխանության վերաբերալ պահանջները):

Բացի դրանից իրավական համակարգում օրենսգրքերի հատուկ նշանակության վերաբերյալ պատկերացումները պատահական չեն: Օրենսգրքի՝ որպես համապարփակ, ամբողջական և համաձայնեցված, հայեցակարգային կառուցվածքի և ռացիոնալ կառուցվածքի և ռացիոնալ կառուցված օրենքի գաղափարը ստացել է ընդունում և լայն տարածում մայրցամաքային իրավունքի համակարգի իրավագիտության մեջ:¹⁷⁷

Ֆրանսիացի գիտնական Ն. Ռուլանը միավորում է մայրցամաքային իրավունքի իրավագետների տիպիկ փաստարկներն ի օգուտ օրենսգրքերի և օրինակարգման. «...օրինակարգված իրավունքը պարզ, հաղորդակցական, կարգավորված, ռացիոնալ է»:¹⁷⁸

Այս կամ այն աստիճանով դրա զարգացման կառավարման հնարավորությունը ևս հանդիսանում է իրավունքի օրինակարգման կողմի ուժեղ փաստարկ:¹⁷⁹

«Օրենսգիրքը մտահաղացվում է որպես որոշակի փակ աշխարհ և իրավաբանական գրականության մեջ դիտարկվում որպես համակարգի գաղափարի առավել հետևողական մարմնացում», - գրում է ֆրանսիացի իրավունքի տեսաբան Ռ. Կաբրիյակը:¹⁸⁰

Օրինակարգումը նպաստում է նաև օրենքների և ընդհանրապես իրավունքի համակարգի կայունացմանը:¹⁸¹ Իհարկե օրենքների կայունությունը չի նշանակում հարատև ժամանակներով դրանց անփոփոխություն:¹⁸² Սակայն կասկածանքի ենթակա չէ, որ եթե նույն օրենքը ենթարկվեր անդադար փոփոխությունների, օրենքերի

¹⁷⁷ Տես՝ **Марченко М. Н.** Проблемы общей теории государства и права (право). 2-е изд. Том 2., М., 2015, էջ 56-72:

¹⁷⁸ Տես՝ **Рулан Н.** Юридическая антропология. М.: Норма, 1999. էջ 202:

¹⁷⁹ **Ֆ. Օստը** դրա հետ կապված գրում է. «Տեղակայելով գործող իրավունքն անմիջական ազդեցության ինչ-որ օրինակարգված մատրիցաների նման բանում, օրենսդիրը հույս ունի դրանով իսկ սահմանափակել իրավունքի չվերահսկվող վազը» (Տես՝ Кабрияк Кодификации. էջ 155):

¹⁸⁰ Տես՝ Кабрияк Кодификации. էջ 168:

¹⁸¹ Տես՝ **Ստեփանյան Հ. Մ.** Հայաստանի Հանրապետության օրենսդրության համակարգումը (փորձ և հիմնախնդիրներ): Երևան, 1996թ.:

¹⁸² Տես՝ **Рассказов Л. П.** Теория государства и права. Углубленный курс. М., 2015, էջ 359-360:

կայունության վերաբերյալ խոսք լինել չէր կարող: Օրենսդրության առկայության դեպքում դրանում մեկ փոփոխության կատարումը կպահանջի վերջինովս պայմանավորված օրենսդրության համապատասխան այլ հոդվածներում «ծայրակետային» փոփոխությունների մի ամբողջական համակարգ: Այդ իսկ պատճառով օրենսդրության փոփոխությունն օրենսդիրը դիտում է միայն էական անհրաժեշտության դեպքերում: Օրինակարգման նշանակությունն ի վերջո կայանում է նրանում, որ այն ստեղծում է առավել բարենպաստ պայմաններ օրենքների կիրառության համար, քանի որ այս դեպքում անհրաժեշտ նորմայի որոնումները սահմանափակվում են միասնական և միևնույն ժամանակ ըստ թեմատիկ սկզբունքի կառուցված օրենսդրական ակտով»:

Յու. Ա. Տիխոմիրովը կարծում է, որ «օրինակարգումը հանդիսանում է օրենսդրության կարգավորման և թարմեցման առավել ռադիկալ միջոց, և օրենսդրությունները զբաղեցնում են պատվավոր տեղ ազգային օրենսդրությունների համակարգերում»:¹⁸³ Ընդհանրապես օրինակարգումն օգնում է լուծել օրենսդրության իրավաբանական ամբողջականության և համակարգայնության խնդիրները, քանի որ խոշոր բլոկային միասնական ակտերի առկայությունը հանգեցնում է նորմատիվ նյութի տարանջատված զանգվածների կրճատման, նվազեցնում դրա բազմակի կրկնման հավանականությունը»:

Օրենսգրքերի և օրինակարգման միջոցների դրական բնութագրիչների ոչ սպառիչ ցանկը ցուցադրում է մայրցամաքային իրավունքի իրավաբանի խորը հարգանքն օրինակարգման ռացիոնալության և արդյունքի էսթետիկության նկատմամբ:

Իրավաբանների կողմից օրինակարգման գաղափարի ընդունումը և արդարացումը, անկասկած պայանավորված է որոշակի գաղափարական և լայն մշակութային հիմքերով:

Երկրորդը, օրինակարգման գաղափարը հենվում է ժամանակի ընթացքում ռացիոնալ կառուցված իրավաբանական տեքստի նորմատիվ բովանդակության անփոփոխության խորը և հաճախ մասնագիտացված գիտակցությամբ

¹⁸³ См. **Тихомиров Ю. А.** Теория кодекса // Кодификация законодательства: теория, практика, техника: Материалы Международной научно-практической конференции (Нижний Новгород, 25-26 сентября 2008 года): сб. ст. / под ред. **В. М. Баранова, Д. Г. Краснова.** Н. Новгород, 2009. էջ 45:

չոքնափակվող համոզվածության վրա ըստ նորմատիվ բովանդակության սպառիչ ակտի ստեղծման ուղիով օրենսդրության մշակողները փորձում են ոչ միայն համակարգել նորմատիվ զանգվածը, այլ նաև իրավունքի ոլորտը հանգեցնել ստատիկ, անփոփոխ, այդ իսկ պատճառով նաև «հսկվող» վիճակի:

Երրորդը, կոդիֆիկացումը հենվում է իրավաբանական ձևի և նորմատիվ բովանդակության նույնականացմանը: Այն ենթադրում է ըստ իր բնույթի սխոլաստիկ համոզվածություն իրականությունը հաղթանակող օրենքի ուժում, որը հանրային իշխանության կողմից օրենսգրքի պաշտոնական սանկցիավորումից («օծումից») հետո վերածվում է լիարժեք իրավական իրականության, չի արտահայտում որոշ իրավական բովանդակություն, այլ հավակնում է իրավածին «իրավաբանական» ուժի: Իրավաբանական ձևի և բովանդակության նույնականացման ուժով բազմաթիվ գիտնականներ իրավաբանական պոզիտիվիզմը կապում են օրինակարգված իրավունքի հետ, նույնականացնում իրավունքը և իրավական օրենքները:¹⁸⁴

Չորրորդը, օրինակարգումն անխուսափելիորեն հենվում է իրավաստեղծ աղբյուրի միակ վավերականության համոզվածությանը, որը *ex officio* մարմնավորում է հանրային իշխանությունը:

Բացի նշվածից, օրինակարգման գաղափարի հիմքում տեղակայված է ցանկացած իրավական համակարգի իրավաբանական նյութի արժեքային նախապատվությունն իրավաբանական գործընթացներից: Իրավաբանական համակարգում գործընթացի նկատմամբ իրավաբանական նյութի «հաղթանակի» ինդեկսատոր հանդիսանում է ռոմանագերմանական տիպի օրինակարգումը: Օրինակարգված զանգվածի համար դրա ֆորմալ-իրավաբանական հարաբերություններում ստեղծման գործընթացը հանդիսանում է ինդիֆերենտ, դրա իրականությունը (իրավաբանական ուժը) չի բխում օրինակարգման գործընթացի առանձնահատկություններից, այլ օրենսգրքի ներածումից հետո իրավաբանական բոլոր գործընթացները սկսում են մասնագիտական և առօրեական իրավագիտակցությամբ ընկալվել վերջինիս նորմատիվ բովանդակությունից ածանցված, սկզբունքային կախվածության մեջ:

Միննույն ժամանակ խոսք է գնում միայն տեսական, պատմական և գործնական

¹⁸⁴ Տես՝ **Нерсисянц В.С.** Общая теория права и государства М. 2014, էջ 232-233:

ճշգրտված օրինակարգման վերաբերյալ: Տեսությունում նույնիսկ չեն քննարկվում իրավիճակները, երբ օրենսգիրքը ծագում է դատարկ տեղում կուտակված նորմատիվ նյութի բացակայությամբ, երբ, ըստ էության, օրինակարգման բան չկա: Նման «թերի օրենսգիրքը», զուրկ միասնական կոնցեպտուալ հիմքով կառուցված բովանդակությունից (նորմատիվ ընդհանրացումներ և վաքագծային կոնկրետ կանոններ), չպետք է ոչ թե հավակնի իրավական հիերարխիայում որևէ հատուկ տեղի, այլ նաև ուղղակի՝ չի կարող դասվել օրենսգրքերի դասին:

Մայրցամաքային իրավական ավանդույթում օրինակարգված ակտերի դերը հնարավորություն է տալիս վերջիններիս բնորոշ հատկությունների շարքում առաձնացել գնահատման զարմանալի էֆեկտը, ինչպես գրում է Ռ. Կաբրիյակը, «իրավական նորմերի որևէ բլոկի ընդգրկումն օրենսգրքում հաղորդում է նորմաներին մեծ ազդեցիկություն»:¹⁸⁵ Տվյալ հատկության վրա ուշադրություն է դարձրել նաև Ն. Ռուլանը. «Օրենսգրքի հեղինակության մեծ մասնաբաժինը հենված է ոչ միայն դրա դրույթների բովանդակության, այլ նաև այն պարզ փաստին, որ դրանք անվանվում են օրենսգիրք»:¹⁸⁶

Այլ խոսքերով, օրենսգրքի կախարդանքը կայանում է նրանում, որ այն, իր գաղափարով, արտացոլված մայրցամաքային իրավաբանական ավանդույթներով դաստիարակված իրավաբանների գիտակցության մեջ ներկայանում է դարաշրջանի իրավաբանական մտքի զարգացման գագաթ և միաժամանակ իր ստեղծողների հուշարձան՝ ներշնչելով հարգանք և համոզմունք վերջիններիս նկատմամբ ժամանակակիցների և սերունդերի կողմից:¹⁸⁷ Նման հարգանքի արձագանք, որի արմատները, ըստ ամենայն հավանականության կգտնվեն օրինակարգումը արդարացնող մետաիրավական դրույթներում, կհանդիսանա գնահատման տխրահռչակ արդյունքը՝ օրենսգրքում պարունակվող նորմերը և նորմատիվ ընդհանրացումներն օժտված են հեղինակության մեծ ուժով, քան օրենսգրքերի դասակարգում չընդգրկված սովորական, ընթացիկ օրենքները:

Միևնույն ժամանակ, ընդգծում են հետազոտողները, գնահատման արդյունքը չի

¹⁸⁵ Տես՝ **Кабрияк Р.** Кодификации. էջ 159:

¹⁸⁶ Տես՝ **Рулан Н.** Юридическая антропология. էջ 202:

¹⁸⁷ Տես՝ **Пржиленский В. И.** Философия юридической науки. М., 2016, էջ 52-83:

ազդում իրավունքի աղբյուրների հիերարխիայում օրենսգրքի կարգավիճակի վրա՝ մայրցամաքային իրավական կոնտինենտալ ավանդույթում օրենսգիրքն օժտված է նույն իրավաբանական ուժով, ինչպես ցանկացած այլ օրենք, քանի որ այն չունի իր *primus inter pares* կարգավիճակի ֆորմալ հաստատման կարիք: Իրավաբաններն օրենսգրքի բովանդակության նկատմամբ վերաբերվում են պատշաճ երկուղվածությամբ և իրավական բախումների լուծման ժամանակ հաշվի են առնում դրա դրույթներն առաջնային կարգով (օրինակարգման կարգավիճակներին, դրա նորմատիվային բովանդակության հայեցակարգային հիմքերին և մշակութային-պատմական համատեքստին հետհայացքով):

Եթե վերադառնանք հիերարխիկ բազմամակադակ համակարգերի տեսությանը և իրավունքի նկատմամբ դրա կիրառությանը, ապա անհրաժեշտ է նշել ակտի ճյուղային նշանակության և դրա իրավաբանական ուժի նույնականացման սխալը, քանի որ իրավունքի մեջ հիերարխիայի արտահայտման տարբեր ասպեկտների միջև կոռելացիայի առկայությունը չի վկայում նշված կապերի նույնականության վերաբերյալ: Գոյություն ունեն հիերարխիկ հիմքերի՝ իր տարբեր ասպեկտներում արտահայտումների բազմազանության որոշ թույլատրելի սահմաններ, օրինակ, հնարավոր են իրավիճակներ, երբ մեծ իրավաբանական ուժով նորմը կարող է կարգավորել հասարակական հարաբերությունների տեսակ, այն դեպքում, երբ ցածր ուժով տեսակը, իրավունքի առանձին սկզբունքը կարող է տարածվել իրավիճակների փոքր շրջանակների վրա, քան սուբյեկտների լայն շրջանակների իրավունքները և պարտականությունները հաստատող այլ, իրավունքի առանձին նորմը, իրավական նորմը կարող է ամրագրվել մեծ իրավաբանական ուժով իրավունքի աղբյուրում, իսկ դրա հաստատման վրա ազդող նորմատիվ ընդհանրացումները նվազ իրավաբանական ուժով աղբյուրում: Բնականաբար, բերված դատողությունները և օրինակները կողմնորոշված չեն իրավունքի համակարգավորվածության գաղափարից բխող իրավունքի մեջ հիերարխիայի տարբեր ասպեկտների փոխկապվածության վերաբերյալ գաղափարի որակագրկմանը, դրանք միայն ապահովագրում են իրավունքի մեջ հիերարխիայի տարբեր ասպեկտների նույնականացումից:

Պնդումը, որ օրինակարգված ակտը, որը ստեղծվել է առավել կարևոր

հասարակական հարաբերությունների կարգավորման համար, օժտված է իրավունքի որոշակի ճյուղի (կամ օրենսդրության ճյուղի) մնացյալ բոլոր ակտերի համար համակարգաձևավորող «ձգողականության կենտրոնի» հատկություններով, իսկ իրավունքի առանձին ինստիտուտներ և դրանց միավորումները կարգավորող այլ օրենքներ, որոնք ըստ «մատրյոշկայի» սկզբունքի ներառվում են իրավունքի որոշակի ճյուղում, հայեցակարգային չեն կարող հակասել օրենսգրքում ներածված նորմատիվ ընդհանրացումներին և ընդհանուր բնույթի կանոններին, նշանակում է, հիերարխիկ բազմամակարդակ համակարգերի տերմիններով, վճռի ընդունման շերտերի հիերարխիայի հաստատում (հատուկ օրենքի նորման չպետք է հակասի նորմատիվ-կարգավորիչ միջոցների համախմբում արտահայտված օրենսգրքի «ոգու» հետ, ինչն էլ պետք է հաշվի առնել իրավունքի իմաստի հաստատման գործընթացում):

Իրավունքի իմաստի հաստատման գործընթացը չի կարելի հանգեցնել օրենքի տեքստի պարզ ֆորմալ ընթերցմանը, դրա հիմքում ընկած է բարդ ինտելեկտուալ գործունեություն: Իրավունքի բազմամակարդակ բնույթն իր իմաստի ընկալման համար ենթադրում է դիմում ոչ թե առանձին, մեկուսացված նորմին, այլ նորմատիվ-կարգավորիչ միջոցների ամբողջ համախմբին (նպատակներ, խնդիրներ, սկզբունքներ, կանխավարկածներ, սահմանումներ): Եվ հետագայում, ձևի մակարդակում իրավունքի իմաստի հաստատման դեպքում, անհրաժեշտ է կանգ առնել այն հայեցակարգային դրույթների վրա, որոնք ընկած են կոնկրետ նորմատիվների և նորմատիվ ընդհանրացումների հետևում: Միայն ըստ իրավունքի վճռի ընդունման շերտերի հիերարխիաներ ներածման ուղիով հնարավոր է ասել, որ լիարժեք ձեռք կբերվեն իրավական կարգավորման նպատակները: Եվ այս տեսանկյուններից, օրենսգրքի նշանակությունը կայանում է նրանում, որ մաքսիմալ կոնցենտրացված, սեղմված վիճակով իրենում կուտակի կարգավորման կոնկրետ ոլորտի նկատմամբ կիրառական իրավունքի իմաստի հաստատման համար անհրաժեշտ նորմատիվ-կարգավորիչ միջոցները: Այդ իսկ պատճառով, իրավունքի իմաստի հաստատման մեջ օրենսգրքերը կարևոր են նաև իրավունքի նկարագրության համատեքստում (հատուկ օրենքում կարգավորման առարկան հանդիսանում է ընդհանուր օրենքի կարգավորման առարկայի հատված):

Օրենսգրքերի ինտեգրացիոն գործառույթը ենթադրում է ընդհանուր հայեցակարգային հիմքի առկայություն, դրա համապատասխան դրույթների հատուկ կշիռ, հեղինակություն:¹⁸⁸ Սակայն դժվար է գտնել որևէ հիմք նրա պնդման համար, որ օրենսգրքի մեծ իրավաբանական ուժին հենված օրենսգրքի ցանկացած նորմատիվ բովանդակություն (օրինակ, կոնկրետ նորմաները) ունենա կասկած ֆորմալ առաջնություն չօրինակարգված օրենքի ցանկացած բովանդակության նկատմամբ, քանի որ ակնհայտ է, որ օրինակարգման իմաստը կայանում է իրավունքի առկա նորմաների համակարգավորման, այլ ոչ դրանց մեծ իրավաբանական ուժի հաղորդման մեջ:

Չօրինակարգված ակտի նկատմամբ օրենսգրքի առաջնության ամրագրումն այս իմաստով ներկայանում է ըստ իրավունքի ընդունվող շերտերի հիերարխիայի վրա ուժային ազդեցության և իրավունքի համակարգում ընդհանրության (վերացարկման) վրա ըստ իրավունքի արտաքին ձևի երկրորդային կազմակերպչական հիերարխիայի միջոցով ազդեցության փորձ: Նման ուժային ազդեցությունն ինչպես իրավաստեղծ տեխնիկայի միջոցները, հավանաբար կլինեն թույլատրելի և բացատրվող, եթե իրավաբանական գիտությունը կարողանար հաստատել կոշտ հիմք, որին պետք է հենվեր և ապացուցեր դրա անբեկանելի արդյունավետությունը և նպատակահարմարությունը, ինչպես նաև հիմնավորեր *lex speciiis* սկզբունքից մասնակի պայանավորված ճյուղային օրենսդրության կիրառության պարզությունը և դիտարկելիությունը, քանի որ իրավակիրառողը մշտապես պետք է հետ նայի, չի չեղյալականացրել արդյոք օրենսդիրն ինչ-որ առանձին իրավաբանական ինստիտուտի համար օրինակարգված ակտի նորմերը:

Առակայական հիերարխիայի ֆորմալ հասկացության կողմնակիցները պնդում են նաև, որ օրենսդիրը կարող է օպերատիվ փոփոխություններ ներածել օրինակարգված ակտում, որպեսզի նվազագույնի հասցնի առանձին կարգավորվող հարաբերությունները, հաշվի չառնող դրա նորմատիվ դրույթների ընդհանուր բնույթից բխող վնասը:

¹⁸⁸ Տես՝ **Рахманина Т. Н.** Кодификация и системное развитие права // Кодификация законодательства: теория, практика, техника. Материалы международной научно-практической конференции (Нижний Новгород, 25-26 сентября 2008 г.). Н. Новгород: Изд-во Нижегород. акад. МВД России, 2009. էջ 91-93:

Այս փաստարկը ևս ներկայանում է անբավարար, քանի որ մարդկանց և նրանց միավորումների լայն զանգվածներին հասցեագրված նորմերի արագ փոփոխություններն անխուսափելի կխախտի իրավական կարգավորման որակի և իրավունքի կայունության վերաբերյալ հավատքը, վերջինիս մարմնավորում հանդիսանում է օրենսգրքի կայունությունը: Իսկ օրենսգրքում բազմակողմ հատուկ հարաբերությունների նման կարգավորմամբ օրենսդրի տարվածությունը կվերածի այն լավագույն դեպքում հսկայական ծավալի օրինակարգված ակտի, որում դժվար կլինի կողմնորոշվել և համապատասխանաբար կիրառել այն: Բացի դրանից, օրենսգրքի նորմերի խիստ արագ, ակնթարթային փոփոխություններն առարկայական հիերարխիայի գաղափարի հաջորդական կիրառության դեպքում որակազրկում է ընդհանուր դրույթների հիման վրա իրավունքի որպես ընդունելի կարգավորման օրինակարգման գաղափարը:

Այժմ դիտարկենք օրինակարգված ակտերի իրավաբանական ուժի ֆորմալ աճի գաղափարի երկրորդ հիմնարարական հիմքը՝ իրավունքի ճյուղերի բաժանման և օրենսդրական համակարգում համարժեք արտացոլման հնարավորության օբյեկտիվ բնույթի գաղափարը որպես առարկայական հիերարխիայի հայեցակարգի հիմնարարական հիմք: Առանց դրա ընդունման ոչ առարկայական հիերարխիան, ոչ դրա գործնական մարմնավորումները հնարավոր չեն, քանի որ, անխուսափելիորեն, և տեսականորեն, և գործնականում կծագեն «կրկնակի առաջնության» խնդիրներ: «Առաջնությունների մրցակցություն» խնդրայնության իրական լինելը տեսականորեն բավականին հեշտ է հիմնավորել: Դրա հիմքում տեղակայված են իրավունքի տեսության մեջ իրավունքի համակարգի կառուցվածքի ընդհանուր, անհակասական հիմքի խնդրայնությունը, որը ըստ ամենայն հավաքականության բխում է իրավունքի համակարգի օբյեկտիվության մեջ վստահությունից:

Տեսական իրավագիտության զարգացման ներկայիս փուլում դեռ անբավարար են գաղափարները, որոնք հնարավորություն են տալիս ստեղծել իրավունքի համակարգի կառուցվածքի չհակասող, ինտեգրված սխեմա, որը, ըստ ամենայն հավանականության, հանդիսանում է և՛ բազմաչափ, և՛ էկլեկտիկ: Տարբեր հիմքերով (օրինակ, իրավունքի համալիր և պրոֆիլային ճյուղերի) սեփական առարկայի

«հավաքմանը» հենված օրենսգրքերի փոխգործունեության նախկինում նկարագրված խնդիրները դա ցայտուն ցուցադրում են:

Իհարկե, առաջնություններով մի քանի օրենսգրքերի կարգավորման առարկաների «հատման» իրավիճակներում կարելի է առաջարկել և՛ օրենսդրին, և՛ իրավակիրառողին կիրառել խնդրայնության լուծման հետևյալ մեխանիզմը, բացատրել, որ «առաջնություններով» օրենսգրքերի կարգավորման առարկաների հատման դեպքում դրանք երկուսն էլ ստանում են լրացուցիչ հավասար իրավաբանական ուժ և, հատման ոլորտում, նորից դառնում մեկ կարգային:

Նշանակում է, դրանց միջև հնարավոր բախումները կարելի է լուծել բովանդակային և ոչ հիրերախիկ չափորոշիչների հիման վրա: Նման միջոցը կարող է հարթեցնել առարկայական հիերարխիայի կիրառության թերությունները, սակայն դա բոլոր դեպքերում կհանդիսանա «տեխնիկական-իրավաբանական ձեռնափայտ», քանի որ նույնիսկ դրա կիրառության դեպքում չի լուծվում առարկայական հիերարխիայի հաստատման և դրա գործառնական կոչվածության հիմնավորման վերաբերյալ սկզբունքային հարցը՝ իր գաղափարում առարկայական հիերարխիան, ընկալվող ֆորմալ-իրավաբանական առումով չպետք է թույլատրի օրինակարգված ակտերի ոլորտում գլխավորների «հատում»:

Իրավիճակից ևս մեկ ելք կարող է հանդիսանալ բազմաչափ մոդելից առարկայական հիերարխիայի մեկ չափային փոխանցման փորձը: Օրինակ, կարելի է փորձել բացատրել, որ իրավունքի պրոֆիլային ճյուղերի նորմատիվ նյութը (օրինակ, Քաղաքացիական) միջինացնող միայն օրենսգրքերն ըստ առաջնության իրավունքի արժանի են *primus inter pares* կարգավիճակին, իսկ բազմաթիվ համալիր (ձևավորված ըստ սոցիալական, այլ ոչ իրավաբանական միատարրության չափորոշիչի) օրենսգրքերը (օրինակ, բնակարանային, հողի, քաղաքաշինական) չեն կարող հավակնել որևէ հատուկ կարգավիճակի:

Չնայած հարցի նման լուծումը *de lege ferenda* լիարժեք հավանական է, տեսական-իրավական դիրքորոշումներից դժվար է գտնել որևէ համապարփակ չափորոշիչներ, որոնք հնարավորություն կտան այն հիմնավորել թեկուզ իրավունքի համակարգի դինամիկության, փոփոխականության ուժով, ինչպես նաև նրա ուժով, որ միևնույն

հարաբերությունները կարող են հանդիսանալ ինչպես իրավունքի կոմպլեքսային, այնպես նաև պրոֆիլային ոլորտների կարգավորման առարկա:

Այսպիսով, ներկայումս անհրաժեշտ է հաստատել իր ֆորմալ-իրավաբանական հակասական ասպեկտներում նորմատիվ իրավական ակտերի առարկայական հիերարխիայի կիրառության հիմքերը և սահմանները բացատրող անհրաժեշտ և բավարար փաստարկների բացակայությունը:

4.2. Նորմատիվ իրավական ակտերի առարկայական հիերարխիայի գաղափարի հեռանկարային ներուժը

Ենթադրվում է, որ առարկայական հիերարխիայի գաղափարի ներուժը դիտարկվում է փոքր-ինչ այլ հարթության, իսկ հատկապես, օրինակարգված ակտերի՝ որպես ճյուղային կարգավորման մեջ համակարգաձևավորող և համակարգապահականության տարրերի առաջնության հիմնավորման մեջ:

Մայրցամաքային իրավական ավանդույթներով դաստիարակված իրավաբանների մտածողության դեդուկտիվ եղանակը ենթադրում է նախքան իրավունքի իրականացման գործընթացը համակարգավորված նորմատիվ-իրավական միջոցների հաստատման առկայություն, որոնք հնարավոր կլինեն, մի կողմից, կիրառել իրավունքի սուբյեկտների վարքագծի իրավաչափության կամ անիրավության չափորոշիչների և մյուս կողմից, ըստ իրավունքի որոշումների ընդունման համար հիմքերի որակով: Նման միջոցների շարքին դասվում են ինչպես սեփական իրավական նորմերը, այնպես էլ տարբեր նորմատիվ ընդհանրացումներ (իրավունքի նպատակներ և խնդիրներ, իրավունքի սկզբունքներ, իրավական կանխավարկածներ, իրավաբանական ֆիկցիաներ): Դրանց միջև գոյություն ունի տարբեր, երբեմն շատ բարդ կապեր (լրացում, կոնկրետացում, սահմանափակում, հիերարխիա, հակասություն և այլն), որոնք ենթակա են հաստատման իրավունքի իմաստի որոնման գործընթացում:

Որպես սոցիալական կարգավորիչ իրավունքի արդյունավետ գործառնության համար մայրցամաքային իրավական ավանդույթում կարևոր է, որպեսզի այս կամ այն իրավաբանական բանաձևերը պարունակող իրավական տեքստերի բազմության մեջ իրավունքի իմաստի որոնման գործընթացը լինի մշակութային պայմանավորված: Այս

դեպքում իրավակիրառողը կհասկանա և կընդունի նրա վերաբերյալ գաղափարը, որ «լեզվաբանական կրիչի տակ թաքնված է լայն իրավաբանական միտք, որին երբեմն անվանում են «օրենքների ոգի»:

Դա նշանակում է, որ տարբեր նորմատիվ-կարգավորիչ միջոցների փոխգործունեության հետազոտության գործընթացը չի կարող հանդիսանալ քառասյին, այն պետք է ունենա իրավակիրառության ձևով ամուր հիմք, որից ելնելով կիրականացվի տարբեր նորմատիվ-կարգավորիչ միջոցների կուտակում և տեղաբաշխում իրավունքի իմաստի սահմանման նպատակներով: Իհարկե իրավակիրառության տիպը անհրաժեշտությամբ չի տրամադրում մեկ նորմատիվ-կարգավորիչ միջոցի որպես մյուսին հակակշիռ միանշանակ ընտրությունը, և չի նշանակում, որ մեկնաբանություններից մեկը բացահայտ կլինի առաջնային մյուսի նկատմամբ: Իրավագիտակցման տիպը սահմանում է այն նախնական դրույթը, որը առկա կլինի իրավակիրառողի մոտ, կսահմանափակի նրա կամայականությունները նորմատիվ-կարգավորիչ միջոցների ընտրության և մեկնաբանության մեջ, կցուցի հնարավոր լուծումների և իրավական կարգավորման նպատակների միջև բացահայտ անհամապատասխանություններին:

Իրավունքի իմաստի հաստատումը, անհրաժեշտ է կրկնվել, պետք է ունենա հայեցակարգային հիմք: Եվ այս դիրքերից օրենսդրության որակյալ իրականացված օրինակարգումը կարող է հանդես գալ նման հիմքի որակով: Օրենսգրքերի հիմքում տեղակայված իրավական իդեալները և արժեքները, ընդհանուր բնույթի գործունեության նկատմամբ պահանջները և գաղափարները, այլ իրավաբանական կառույցները պետք է կազմեն միասնական իմաստային դաշտ, որի վրա հենվելով անհրաժեշտ է իրականացնել ճյուղային իրավական կարգավորումը, կիրառել և մեկնաբանել նորմերը:

Հատկապես համալիր նորմատիվ ակտերը, հանդիսանալով օրինակարգման արդյունք, նպաստում են ճյուղային կարգավորումների իմաստային միասնությանը՝ մարմնավորելով համակարգվածության սկզբունքը և ևս մեկ անգամ հաստատելով ցանկացած համակարգի նոր, առավել բարձր մակարդակների էմերջենտության վերաբերյալ թեզը:

Եվ այս առումով, մայրցամաքային իրավական ավանդույթում օրենսգրքերի հատուկ նշանակության վերաբերյալ թեզն անվիճելի է, հենվելով հայեցակարգային հիմքերին, նունիսկ կարելի է համահարթեցնել օրենսգրքերի թերությունները, շեշտադրելով ուշադրությունն իրավակիրառության գործընթացում իրավունքի իմաստի հաստատմանը:

Այդ իսկ պատճառով ճյուղային կարգավորման համար օրենսգրքերի առաջնային նշանակության վերաբերյալ գաղափարը, որը ծագում է որպես նորմատիվ ակտերի առարկայական հիերարխիայի հայեցակարգի միջուկ, օժտված է էական ներուժով: Սակայն նրա համար, որպեսզի այն իրականացվի, ինչպես ենթադրվում է, անհրաժեշտ է այլ կերպ կատարել շեշտադրությունները՝ ֆորմալ-իրավաբանականից բովանդակայինին:

Անհրաժեշտ է հրաժարվել չօրինակարգվածների համեմատությամբ օրինակարգված ակտերի ֆորմալ մեծ իրավաբանական ուժի վերաբերյալ թեզից և կենտրոնանալ առարկայական հիերարխիայի բովանդակային հայեցակարգի կառուցման վրա: Առարկայական հիերարխիայի դերը չպետք է հանգեցվի իրավունքի ձևերի հիերարխիայում ևս մեկ նոր կազմակերպչական մակարդակ-էջելոնի ստեղծմանը: Դա առարկայական հիերարխիայի գաղափարի զարգացման փակուղի է, քանի որ այն չունի որևէ ծանրակշիռ հիմք, որը կարող է վիճարկվել, և, վերջնական արդյունքում, կհանգեցնի օրենսդրի համար կամայականությունների աճին, իրավակիրառողի համար անորոշություններին և գիտնականների համար խնդրի լուծումների անվերջանալի որոնումներին:

Ինչպես ընդգծվեց, մայրցամաքային Եվրոպայի ժամանակակից իրավական միտքը ելնում է հատկապես օրինակարգված ակտերի «հեղինակության ուժի» հայեցակարգային դիրքերից: Դրա հետ կապված Ռ. Դավիթը և Կ. Ժոֆրե-Սպինոզան նշում են, որ «...եթե խոսք վարենք ամենահին և պատվելի օրենսգրքերի վերաբերյալ, ապա երբեմն... գործնականում դրանք օժտված են ուժով, որը գերազանցում է այլ օրենքների ուժին, իրավաբաններն ունեն հատկապես նման օրենսգրքերում ամրագրված սկզբունքներին մաքսիմալ նշանակություն հաղորդելու տենդենցներ, քանի որ վերջիններս մանրամասն ուսումնասիրվել են, հատկացնելով դրանց շատ ժամանակ,

և այդ իսկ պատճառով, օրենքի ոգու տեսանկյուններից, օրենսգրքերը նրանց թվում են առավել արդարացի տարբեր տեսակի հատուկ օրենսդրական ակտերից»:¹⁸⁹

Առարկայական հիերարխիայի բովանդակային կիրառության համար առկա են բոլոր հիմքերը: Ինչպես նշվել է, օրինակարգման երևույթը խորը և բազմակողմանի ուսումնասիրվել է, մայրցամաքային իրավական ավանդույթում օրենսգրքերի դարաշրջանի մայրամուտ չի կանխատեսվում, հասկանալի է, որ հատկապես օրինակարգված ակտը հարմար է նրա համար, որպեսզի կոնցենտրացված ձևով արտացոլի իրավական կարգավորման համար հայեցակարգային գաղափարները և վերացարկման բարձր աստիճանի նորմատիվ-կարգավորիչ միջոցները:

Հիերարխիկ բազմամակարդակ տեսությունների դիրքորոշումներից առարկայական հիերարխիան պետք է դիտարկվի ոչ թե կազմակերպչական, այլ իրավունքի նկարագրության ասպեկտներում և, ինչն առավել կարևոր է, ըստ իրավունքի որոշումների ընդունման նկատառումով:

Օրինակարգված ակտերում ընդգրկված նորմատիվ-կարգավորիչ միջոցները (ամենից առաջ նորմատիվ ընդհանրացումները) պետք է առաջնահերթ կարգով հաշվի առնվեն իրավական կարգավորման գործընթացում, սակայն ոչ թե օրենսգրքի ուժի հեղինակային ուժով, այլ դրա հեղինակության ուժով (օրենսգիրքը հանդիսանում է իրականացված օրինակարգման արդյունք դրանից բխող բոլոր հետևանքներով, այլ ոչ թե ուղղակի օրենսգիրք անվանված ակտ):

Առարկայական հիերարխիային բովանդակային մոտեցման դեպքում չեզոքացվում է նաև օրինակարգված ակտերի առաջնության «տարածաշրջանային» խնդիրը, քանի որ յուրաքանչյուր կոնկրետ իրավիճակի համար անհրաժեշտ կլինի անհատապես սահմանել, թե ինչ նորմատիվ-կարգավորիչ միջոցներ են առավելագույն չափով համապատասխանում օպտիմալ իրավական կարգավորման համար:

Նման մոտեցումը բացառապես օգտակար կհանդիսանա օրենսդրի համար: Դրանք կխթանեն նրան առավել արդյունավետ աշխատել ընդունվող օրենքների որակի ուղղությամբ, քանի որ այլ օրենքներ չպետք է հակասեն օրենսգրքին:

Նորմերի և նորմատիվ ընդհանրացումների գնահատականներում ֆորմալ-

¹⁸⁹ Տես՝ **Давид Рене**, Камилла Жоффре Спинози. Основные правовые системы современности. М., 2015, էջ 78-79:

իրավաբանական ասպեկտից տեղաշարժը բովանդակայինին մեծամասամբ արդյունավետ կհանդիսանա նաև իրավակիրառողների համար, քանի որ արդեն վճռի ընդունման ժամանակ հնարավոր չի լինի հղվել միայն օրենսգրքի ֆորմալ առաջնությանը, անհրաժեշտ կլինի դիտարկել հարաբերությունների էությունը և առավել մտածված վերաբերվել նորմատիվ-կարգավորիչ միջոցների ընտրությանը և իրավունքի իմաստի հաստատմանը:

Ենթադրվում է, որ նման հայեցակարգային մոտեցման ժամանակ հնարավոր կլինի լիարժեքորեն կիրառել նաև առարկայական հիերարխիայի հայեցակարգի գիտական ներուժը: Հետազոտողները կկարողանան նրա վերաբերյալ հարցերի լուծումներից, թե որ օրենքը, և ինչու օժտված կամ օժտված չէ ֆորմալ առաջնությամբ, փոխանցվել իրավական կարգավորման հայեցակարգային հիմքերի, տարբեր նորմատիվ-կարգավորիչ միջոցների փոխգործունեության լավագույն եղանակների որոնման, իրավունքի և այլ բովանդակային հարցերի համարժեք մոդելի կառուցման խնդրի լուծման վերաբերյալ հարցերին:

Այսպիսիք են առարկայական հիերարխիայի իր բովանդակային ասպեկտում ընկալման ընդհանուր եզրագծերը: Միևնույն ժամանակ, հետազոտվող երևույթի նկատմամբ տեսանկյան առաջարկված փոփոխություններ նշանակում են, որ անհրաժեշտ է նորմատիվ ակտերի հիերարխիկ կապերի հաստատման ոլորտում իրավական կարգավորման գոյության վերաբերյալ արտահայտել սեփական վերաբերմունքը:

Մասնավորապես, իրավաստեղծ գործունեության ասպեկտում առաջարկվում է վերանայել օրինակարգված ակտերի նույն տեսակի չօրինակարգված ակտերի նկատմամբ ֆորմալ մեծ իրավաբանական ուժի հաստատման նկատմամբ մոտեցումները: Նման պրակտիկան կասկածելի է հանդիսանում, հանգեցնում է ինչպես օրինակարգված ակտերի, այնպես էլ հատուկ օրենսդրության ակտերի իրավական նորմաների արժեքազրկման: Բացի դրանից, անհրաժեշտ է առաջադրել գործող նորմատիվ ակտերի միակարգ ակտերի նկատմամբ սեփական հիերարխիկ առաջնության չեզոքացման հատվածում լիամասշտաբ ստուգման վերաբերյալ հարցը:

Իրավակիրառական գործնականում տարբեր օրենսգրքերի կարգավորման առարկաների «հատման» իրավիճակներում նպատակահարմար է հնարավոր

բախումների լուծման համար դիմել բովանդակային չափորոշիչներին:

«Առաջնությամբ» օրինակարգված և «առաջնությամբ» չօրինակարգված ակտերի միջև հակասությունների հայտնաբերման դեպքում, ելնելով առարկայական հիերարխիայի բնույթից և էությունից, անհրաժեշտ է կիրառվող ակտի վերաբերյալ հարցի լուծմանը մոտենալ ելնելով բովանդակային չափորոշիչից: Անհրաժեշտ է հաշվի առնել ինչպես օրինակարգված ակտում ամրագրված ընդհանուր նորմատիվ-կարգավորիչ միջոցները, այնպես նաև *lex special is* սկզբունքը:

«Առաջնությամբ» չօրինակարգված և «առանց առաջնության» օրինակարգված ակտերի միջև հակասությունների դեպքում առաջարկվում է ելնել հարաբերությունների էությունից և կիրառել բովանդակային, սակայն ոչ հիերարխիկ լուծումներ:

Ամփոփում

Հետազոտության արդյունքների հիման վրա, հեղինակը ձևակերպել է հետևյալ եզրակացությունները.

1. Իրավունքի տեսության և ճյուղային իրավաբանական գիտությունների մեջ գերակայում է այն մտայնությունը, որ առկա է օրինակարգված (համակարգված) ակտերի գերակայությունը չօրինակարգված ակտերի նկատմամբ: Սակայն իրավակարգավորման տեսանկյունից նման մոտեցումը ոչ բոլոր դեպքերում է արդարացված: Եթե խոսքը վերաբերում է միևնույն ճյուղային օրենսդրության համակարգում օրինակարգված և չօրինակարգված ակտերի գերակայության հարցին, ապա միանշանակ գերակայում է օրինակարգված ակտը (օրինակ՝ քաղաքացիական օրենսդրությունում):

Սակայն, երբ հարցը վերաբերում է իրավունքի հարակից կամ տարբեր ճյուղերի միջև օրինակարգված և չօրինակարգված ակտերին, ապա խնդիրը պետք է լուծվի համալիր մոտեցումով՝ հաշվի առնելով սահմանադրական դրույթները, վավերացված միջազգային պայմանագրերը, նորմատիվ իրավական ակտերի մասին օրենքը և ձևավորված միջազգային պրակտիկան:

2. Ժամանակակից Հայաստանի օրենսդրական պրակտիկայում առարկայական հիերարխիան կիրառվում է նրա համար, որպեսզի ապահովվի որոշ (ոչ միշտ օրինակարգված) օրենքների ֆորմալ գերազանցումը մյուսների նկատմամբ, տարբեր օրենքներում ամրագրված նորմերի և նորմատիվ ընդհանրացումների փոխգործունեության հարցերը բովանդակային հարթությունից ֆորմալին փոխանցումը, ինչն էլ հանգեցնում է «օրենքների մրցակցության» և ապակողմնորոշում իրավակիրառողներին: Միևնույն ժամանակ, որոշ օրենքների մյուսների համեմատությամբ իրավաբանական ուժի կատեգորիան կարող է վերաժվել ազգային օրենսդրության համակարգում «ամենագլխավոր օրենսգրքի» հերթական անհեռանկարային որոնման, ինչը իրավակարգավորման տեսանկյունից հիմնավորված չէ:

3. Իրավունքի աղբյուրների առարկայական հիերարխիայի գաղափարը չպետք է համարել սեփական ներուժը լիարժեք սպառած, քանի որ նրանով է պայմանավորված

իրավունքի աղբյուրների կազմակերպչական, իրավունքի աղբյուրների աստիճանների և ըստ իրավական որոշումների ընդունման հիերարխիաների միջև կապի բնույթը և բովանդակությունը: Այս առումով անհրաժեշտ է առարկայական հիերարխիայի երևույթի ուսումնասիրության և շեշտադրությունների տեղաշարժ ֆորմալից բովանդակային էական կողմերին՝ իրավաբանական ուժի, ակտի սոցիալական նշանակությանը և իրավակարգավորումների համակարգում նրա կարգավորիչ հատկանիշի անհրաժեշտությանը: Այս պարագայում առարկայական հիերարխիայի գաղափարը ձեռք կբերի առավել հայեցակարգային նշանակություն իրավակարգավորումների ոլորտում:

4. Աշխատանքում շեշտը դրվում է օրենսդրի կամքի վրա հենված օրինակարգված ակտերի ոչ թե ֆորմալ-իրավաբանական առաջնության, այլ ճյուղային կարգավորման մեջ օրինակարգված ակտերի բովանդակային առաջնության հիմքերի, սահմանների և ձևերի վրա, ինչպես նաև բացահայտվել է օրենսդրության վրա օրինակարգված (համակարգված) ակտերի հայեցակարգային դրույթների ազդեցության եղանակները:

5. Աշխատանքում հեղինակը կենտրոնացել է օրինակարգված ակտերի ստեղծման ժամանակ բովանդակության և ձևի վերաբերյալ հարցերին, իմաստավորել է այն հարցի պատասխանը, թե ինչ դեպքերում իրավական ակտն անհրաժեշտ է համարել օրինակարգված: Հետագայում, կիրառական առումով, օրինակարգված և չօրինակարգված ակտերի հարաբերակցության միջոցով բացահայտվել են իրավունքում հիերարխիկ կապերի տարբեր ասպեկտների փոխգործունեության եզրերը (նկարագրության հիերարխիա, ըստ իրավունքի աղբյուրների ընդունման շերտերի հիերարխիա, կազմակերպչական հիերարխիա): Հեղինակի կարծիքով անհրաժեշտ է կառուցել օրինակարգված ակտերում ընդգրկված նորմատիվ ընդհանրացումների և նորմերի չօրինակարգված ակտերում հաստատված իրավունքի նորմերի հետ փոխգործունեության օրինակելի մոդելը: Նման մոդելն իդեալում պետք է օգնի բացահայտել ինտելեկտուալ-կամային գործընթացները, որոնք տեղի են ունենում իրավունքի բովանդակային իմաստի մեկնաբանման ժամանակ:

6. Աշխատանքում հեղինակը փորձել է եզրագծել իրավական ակտերի ուժի ամրագրման գործընթացներում իրավաստեղծ մարմինների հայեցողության

սահմանները՝ կանխելով անորակ ակտերի ընդունումը: Դրա համար անհրաժեշտ է, ըստ հեղինակի, համակողմանի ուսումնասիրել սուբյեկտիվ և օբյեկտիվ գործոնների ամբողջ համախումբը, որոնք ընկած են իրավունքի աղբյուրների իրավաբանական ուժի և սոցիալական արդարության հիմքում:

7. Դատական պրակտիկայում առարկայական հիերարխիայի կիրառության թույլատրելիության վերաբերյալ հարցում որոշակիության բացակայության պայմաններում խիստ հեռանկարային հանդիսանում է նաև այնպիսի գործոնների ուսումնասիրությունը, որոնք ազդում են դատավորների այս կամ այն իրավական դիրքորոշման ընտրության, դրա պատճառաբանման և դատական ակտում այդ պատճառաբանման դրույթների արտացոլման վրա:

8. Նորմատիվ-իրավական ակտերի կամ պոզիտիվ իրավունքի աղբյուրների աստիճանակարգության վերաբերյալ տեսության մեջ և օրենսդրությունում քիչ թե շատ գոյություն ունի միասնական մոտեցում, նույնը չի կարելի ասել իրավունքի այլ աղբյուրների, մասնավորապես սովորույթի, իրավական դոկտրինի, դատական նախադեպի վերաբերյալ, քանի որ վերջիններիս իրավական որոշակիությունը, իրավաբանական ուժը, կարգավորման ոլորտը, գործողության ժամկետը, իրավական հասցեատերերը՝ բովանդակային առումով այդքան հստակ ու միանշանակ արտացոլված չեն:

9. Իրավունքի աղբյուրների (նորմատիվ - իրավական ակտերի) հիերարխիան իրենից ներկայացնում է մակարդակ-շերտերի՝ իրավունքի աղբյուրի տարբեր տեսակների, իրավունքի առանձին աղբյուրների և դրանց կառուցվածքային հատվածների կազմակերպչական հիերարխիա: Իրավունքի ճյուղային հիերարխիան հանդիսանում է նկարագրության մակարդակների հիերարխիա վերացարկված այնքանով, որքանով հատկապես իրավունքի համակարգում ամբողջ ակնհայտությամբ դիտարկվում է հետևյալ կերպ. իրավունքի հիմնական ճյուղեր, ենթաճյուղեր, համալիր ճյուղեր, ինստիտուտներ և իրավական նորմեր, իրավահարաբերություններ և իրավակիրառ պրակտիկա:

10. Իրավունքի տեսությունում և պրակտիկայում անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել այն հանգամանքի վրա, որ նորմատիվ ակտի իրավաբանական ուժի և դրա

կարգավորման առարկայի միջև կապի առկայության գաղափարը կարող է ծագել և տարածվել միայն մի շարք նախադրյալների առկայության դեպքում, որոնք են.

ա) իրավական հիերարխիայում նորմատիվ ակտի իրավաբանական ուժի վրա բացի պետապարատում իրավաստեղծ մարմնի տեղից և դիրքից ազդում են ևս մի քանի գործոններ, ինչպիսիք են՝ իրավունքի նորմերի արտահայտման ընդհանրության (վերացարկման) աստիճանը, կարգավորվող հարաբերությունների սոցիալ - իրավական նշանակությունը, ակտն ընդունելու ժամանակի հարցը, մարդկային չափումը, առավել սոցիալական արժեքի ընտրությունը, իրավակարգավորման առաջնահերթությունը և այլն:

բ) իրավունքում հիերարխիայի դիսկրետության, խզվածության, առաջնային և երկրորդային հիերարխիկ կապերի առկայության վերաբերյալ այս կամ այն հայեցակարգային մոտեցումները, որոնք էական ազդեցություն են թողնում իրավաստեղծ գործունեության վերջնական արդյունքի վրա:

11. Ըստ հեղինակի՝ իրավունքում աստիճանակարգության (հիերարխիայի) համար բնորոշ են հետևյալ հատկանիշները.

– դա որպես բազմամակարդակ համակարգի իրավունքի տարբեր տարրերի միջև հարաբերությունն (կապն) է,

– նշված կապն արտահայտում է մեկ տարրի (ստորին մակարդակում տեղակայվածի)՝ մյուսին (վերին մակարդակում տեղակայվածին) որոշակի ենթակայություն, ընդ որում, իրավունքի՝ որպես հիերարխիկ կազմավորված կառույցի սահմաններում գոյություն ունի ստորադասության հաստատուն կարգ,

– իրավունքի մեջ հիերարխիայի մակարդակների համար բնորոշ է փոփոխականությունը, իրավունքի համակարգի մեջ հիերարխիայի յուրաքանչյուր նոր մակարդակում ծագում է տվյալ մակարդակը ձևավորող ենթամակարդակների նոր որակ և աստիճանակարգ,

– իրավունքի համակարգի մեջ տարբեր մակարդակներում գոյություն ունեցող հատկությունները և օրինաչափությունները չեն կարող հարաբերվել մեկը մյուսի նկատմամբ միայն ֆորմալ-տրամաբանական հենքի վրա, առանց հաշվի առնելով դրանց առարկայական բովանդակությունը և սոցիալական արժեքնորումը,

– իրավունքում հիերարխիայի առավել բարձր մակարդակի տարրերի արդյունավետ գործունեության ուղիղ կախվածությունը ստորին տարրերի փաստացի գործառնությունից:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Նորմատիվ իրավական ակտեր և պաշտոնական փաստաթղթեր

1. Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրություն (փոփոխություններով): Երևան, 2015:
2. Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիական օրենսգիրք: Երևան, 2016:
3. Հայաստանի Հանրապետության օրենքը «Նորմատիվ իրավական ակտերի մասին» (ընդունվել է 2018թ. մարտի 21-ին, ուժի մեջ է մտել 2018թ. ապրիլի 7-ին):
4. Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրական բարեփոխումների հայեցակարգ: Երևան, 2014, 92 էջ:
5. Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության փոփոխությունների նախագիծ և մեկնաբանություններ: Երևան, 2015, 143 էջ:
6. ՀՀ Սահմանադրական դատարանի որոշումներն օրենքների և այլ իրավական ակտերի նորմերի Սահմանադրության վերաբերյալ (1996-2010թթ.): Երևան, 2011, 996 էջ:
7. ՀՀ Սահմանադրական դատարանի որոշումներն օրենքների և այլ իրավական ակտերի նորմերի Սահմանադրության վերաբերյալ: 2-րդ հատոր (2011-2015թթ.): Երևան, 2015, 928 էջ:

2. Մասնագիտական գրականություն

1. **Ներսեսյանց Վ. Ա.** Իրավունքի և պետության տեսություն: Երևան, 2001, 300 էջ:
2. **Մանասյան Ա.** Սահմանադրական դատարանի որոշումների տեղը ՀՀ իրավական համակարգում և դրանց դերը Սահմանադրության կայունության ապահովման գործում: Երևան, 2013, 248 էջ:
3. Պետության և իրավունքի տեսություն: Ուսումնական ձեռնարկ: Գիտ. խմբ. **Ա. Ղամբարյան, Մ. Մուրադյան:** Երևան, 2014, 692 էջ:
4. **Վաղարշյան Ա. Գ.** Պետության և իրավունքի տեսություն - 2: Դասախոսություն: Երևան, 2011, 448 էջ:
5. **Ստեփանյան Հ. Մ.** Հայաստանի Հանրապետության օրենսդրության համակարգը (փորձ և հիմնախնդիրներ): Երևան, 1995, 116 էջ:

6. **Азимова Л. В.** Гражданский кодекс Российской Федерации и другие федеральные законы — соотношение норм с позиции Конституции Российской Федерации // Банк России в XXI веке. Сборник статей. М.: Юстиции - форм, 2003. С. 250-260.
7. **Азми Д. М.** Значение отраслевого деления права. Критерии выделения и иерархия отраслей права // Государство и право. 2011. N 2. С. 86-90.
8. **Алексеев С. С.** Общие дозволения и общие запреты в советском праве. М.: Юрид. лит. 1989. 288 с.
9. **Алексеев С. С.** Общая теория права: Курс в 2 т. Т. 2. М.: Юрид. лит. 1981. 360 с.
10. **Алексеев С. С.** Собрание сочинений. В 11т. Т. 3. Проблемы теории права. М.: Статут, 2010. 781 с.
11. **Алексеев С. С.** Структура советского права. М.: Юрид. лит., 1975. 264 с.
12. **Алексеев С. С.** Частное право: Научно-публицистич. очерк. М.: Статут, 1999. 160 с.
13. **Арзуманян А. Э.** Типичные ошибки законодателя в процессе установления конкуренции норм права // Юристъ-Правоведъ. 2009. N 3. С. 98-100.
14. **Байтин М. И., Петров Д. Е.** Система права: к продолжению дискуссии // Государство и право. 2003. № 1. С. 25-34.
15. **Баранов В. М.** Истинность норм советского права: Проблемы теории и практики. Саратов, 1989. 400 с.
16. **Баранов В. М., Карташов В. Н.** Юридические принципы технологии правовой кодификации // Кодификация законодательства: теория, практика, техника. Материалы международной научно-практической конференции (Нижний Новгород, 25-26 сентября 2008 года). Н. Новгород: Изд-во Нижегород. акад. МВД России, 2009. С. 60-73.
17. **Баранов В. М., Ковтун Н. Н.** Кодификационный процесс и результат (впечатления участников Международной научно-практической конференции «Кодификация законодательства: теория, практика, техника (Нижний Новгород, 25-26 сентября 2008 года)) // Журнал российского права. 2009. N 4. С. 130-140.
18. **Баранов В. М., Поленина С. В.** Система права, система законодательства и

правовая система: лекция. Н. Новгород, 1999. 46 с.

19. **Баранов В. М., Сенякин И. Н.** Юридикo-техничecкие способы обеспечения преимущества специального закона перед общим // техника современной России: Состояние, проблемы, совершенствование: сб. ст. В 2 т. Т. 1. Н. Новгород, 2001. С. 298-312.
20. **Белкин А. А.** Юридические акты: Обладание силой и действие // Правоведение. 1993, N 5, с. 3-14.
21. **Белоусов Л. В.** О конкуренции норм Закона об исполнительном производстве, АПК РФ и других актов // Арбитражная практика. М.: Изд. Дом «Арбитражная практика». 2008. № 9. С. 92-96.
22. **Бержель Ж. Л.** Общая теория права. М.: Нота Бене, 2000. 576 с.
23. **Беседин А.** Гражданские кодексы и иерархии источников гражданского права стран СНГ // Юридический мир. 2004. № 3. С. 84-86.
24. **Бланкенагель А.** Подход к разрешению налоговых споров в ФРГ // Налоговое право в решениях Конституционного Суда Российской Федерации 2003 года: матер, конф / ред. **Пепеляев С. Г. М.:** Статус-Кво 2004. С. 105-109.
25. **Бошно С. В.** Кодификационные акты и другие источники права: проблемы приоритета // Кодификация законодательства: теория, практика, техника. Материалы международной научно-практической конференции (Нижний Новгород, 25-26 сентября 2008 года) // Изд-во Нижегород. акад. МВД России. 2009. С. 120-142.
26. **Бошно С. В.** Нормативные правовые акты. URL:<http://www.centrlaw.ru/publikacii/boshN1/iNdex.html> (flaTa обращения: 20.02.2013).
27. **Брагинский М. И., Витрянский В. В.** Договорное право. Общие положения. Кн. 1. М.: Статут, 2001. гл. 4.”1. Доступ из справ. - правовой системы “Консультант Плюс”.
28. **Братус С. Н.** О соотношении Основ гражданского законодательства Союза СССР и гражд. кодексов союзных республик// Советская юстиция. 1957. No 3. С. 9-13.
29. **Бриксов В. В.** О юридической силе кодифицированных федеральных законов

// Журнал российского права. 2003. № 8. С. 82-92.

30. **Василевич Г. А.** Иерархия нормативных правовых актов (соотношение актов, принятых органами одного уровня) // Право: теория и практика. 2003. N И. С. 53-57.
31. **Василевич Г. А.** Источники белорусского права: принципы, нормативные акты, обычаи, прецеденты, доктрина. Минск, 2005. 136 с.
32. **Верещагин А. Н.** Судебное правотворчество в России: Сравнительно-правовые аспекты М.: Междунар. отношения, 2004. 344 с.
33. **Визер Б.** Некоторые размышления по поводу иерархии норм в системе конституционного права Российской Федерации // Конституционное право: восточноевропейское обозрение. 1999. № 2. С. 22-29.
34. **Власенко Н. А.** Коллизионные нормы в советском праве. Иркутск, 1984. 100 с.
35. **Вопленко Н. Н.** Источники и формы права: учеб. пособие. Волгоград: ВолГУ. 2004. 102 с.
36. **Гаджиев Г. А.** Онтология права: (критическое исследование юридического концепта действительности): монография. М.: Норма: ИНФРА-М, 2013. 320 с.
37. **Газье А.** Гражданский кодекс РФ и закон // Закон. 2009. №5. С. 155-162.
38. **Головко Л. В.** Место кодекса в системе источников уголовно процессуального права // Государство и право. 2007. N 1. С. 38-45.
39. **Гончаров Д.** Межотраслевая коллизия уголовного и гражданского законодательства России // Уголовное право. 2002. N 3. С. 95-96.
40. **Горшунов Д. Н.** Математические методы в исследовании системы права // Ученые записки Казанского ун-та. Сер. Гуманитар, науки. Т. 150. Кн. 5. 2008. С. 27-34.
41. **Гутнова Е. В.** Возникновение английского парламента. М., 1960, 580 с.
42. **Грязин И. Н.** Текст права: Опыт методологического анализа конкурирующих теорий. Таллин. 1983. 187с.
43. **Данцева Т. Н.** Формальные источники права: Красноярск, 2007. 176 с.

44. **Дедиков С.** Проблема соотношения норм ГК РФ и других федеральных законов о страховании // Хозяйство и право. 2010. №5. С. 12-21.
45. **Дорохин С. В.** Деление права на публичное и частное: конституционно-правовой аспект. М, 2006, 136 с.
46. **Демин А. В.** О конкуренции норм в гражданском и финансовом законодательстве: принципы приоритета// Право и экономика. 1998. № 9. С. 33-35.
47. **Дробышевский С. А.** История политических и правовых учений: основные классические идеи: учеб. пособие. М.: Норма, 2007. 592 с.
48. **Жалинский А. Э.** Уголовное право в ожидании перемен: теоретико-инструментальный анализ. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Проспект, 2009. Доступ из справ.-правовой системы "Консультант Плюс".
49. **Жариков Ю. С.** Уголовно-правовое регулирование и механизм его реализации. М.: Юриспруденция, 2009. Доступ из справ. - правовой системы "Консультант Плюс".
50. **Жуйков В. М.** Гражданский кодекс России в практике судов общей юрисдикции // Вестник гражданского права. 2007. № 3. Доступ из справ. - правовой системы "Консультант Плюс".
51. **Заец А. П.** Система советского законодательства: (Проблема согласованности). Киев .: Наук, думка, 1987. 100 с.
52. Законодательная техника: научно - практич. пособие / под ред. **Ю. А. Тихомирова**. М.: Городец, 2000. 271 с.
53. **Занина М. А.** Коллизии кодексов и других федеральных законов, относящихся к разным отраслям законодательства // Российское правосудие. 2009. № 12. С. 27-36.
54. **Занина М. А.** Коллизии норм права равной юридической силы (понятие, причины, виды): Монография. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Изд-во РАП, Волтере Клувер, 2010. 124 с.
55. **Занина М. А.** Проблемы разрешения коллизий норм права равной юридической силы в современном российском праве // Законодательство и

экономика. 2010. № 4. С. 21-26.

56. **Зимненко Б. Л.** Международное право и правовая система Российской федерации. Общая часть. Курс лекций. М., 2010, 416 с.
57. **Зименко Б. Л.** Международное право и правовая система Российской федерации. Общая часть. Курс лекций. М., 2010, 543 с.
58. **Захарова Т. П., Ковтун Н. Н.** Действующие источники уголовно-процессуального права: учебное пособие. Н. Новгород, 1998. 77 с.
59. **Зивс С. Л.** Источники права. М.: Наука, 1981. 239 с.
60. **Илюшина М. Н.** Системное толкование и проблемы горизонтальной иерархии норм права // Современное право. 2012. № 3. С. 15-20.
61. **Иоффе О. С., Шаргородский М. Д.** Вопросы теории права. М.: Юрид. лит., 1961. 381 с.
62. **Исаев И. А.** Проблема системы права в советской юриспруденции 1920 -1930-х гг. // История государства и права. 2012. N12. С. 2-5.
63. **Кабрияк Р.** Кодификации. М.: Статут, 2007. 476 с.
64. **Кабытов Н. П.** Структурное и системное единство как факторы стабильности гражданского законодательства: исторический опыт и современное состояние // Гражданское право. 2008. N 1. С. 10-13.
65. **Кабытов Н. П., Хмелева Т. И.** Гражданско-правовые коллизии: выкуп земельного участка / науч. ред. **В. Д. Рузанова.** Самара: Изд-во «Самарский университет», 2005. С. 26-37.
66. **Капустин М. Н.** Теория права: Общая догматика. М.: Универ. Типогр 1868. 389 с.
67. **Карелин В. П.** Роль иерархий и циклов в системах управления и моделях поведения сложных социально-экономических объектов // Циклы: Материалы 5 научно - практич. конф. Северо-Кавказский технический университет. Т. 4. URL: <http://www.cstu.ru/cycles> (дата обращения: 23.01.2012).
68. **Келина С. Г., Кудрявцев В. Н.** Принципы советского уголовного права. М.: Наука, 1988. 175 с.

69. **Кельзен Г.** Динамический аспект права // Конституция и власть: сравнительно-исторические исследования: проблемно-тематический сб. М., 1999. С. 135-152.
70. **Книпер Р.** Очерки к проблеме законодательной техники. URL: [http:// www.ex-jure.ru/law/news.php?Nbewsid=1129](http://www.ex-jure.ru/law/news.php?Nbewsid=1129) (дата обращения: 17.02.2013)
71. **Коваленко А. А.** Горизонтальная иерархия гражданско-правовых норм // Правовые проблемы укрепления российской государственности. Томский гос. ун-т; ред. **В. М. Лебедева**. Томск: Изд-во Томского гос. ун-та. Ч. 12.2002.
72. **Ковтун Н. Н.** Акты конституционного правосудия как фактор декодификации УПК РФ// Уголовный процесс. 2008. №11. С. 3-10.
73. **Козлов В. Б., Фалилев П. А.** Соотношение общих и специальных правовых норм на примере гражданского и морского права (критика современного законодательства) // Государство и право. 1997. № 11. С. 82-94.
74. Конституция Российской Федерации. Научно-практический комментарий (постатейный) / отв. ред. **Ю. А. Дмитриев**. М.: Юстицинформ, 2007.
75. **Коркунов Н. М.** Лекции по общей теории права. СПб. Юрид. центр Пресс, 2003, 430 с.
76. **Костанов Ю.** УПК РФ-закон над законами? // Эж-Юрист. 2005. №23 // Доступ из справ.-правовой системы "Консультант Плюс".
77. **Курбатов А. Я.** О юридических липах публичного права // Хозяйство и право. 2009. № 10. С. 77-85.
78. **Кутафин О. Е.** Источники конституционного права Российской Федерации. М.: Юристъ, 2002. 348 с.
79. **Лазарев Л. В.** Правовые позиции Конституционного Суда России. М.: Городец, 2003, 528 с.
80. **Лейст О. Э.** Сущность права: Проблемы теории и философии права М.: Зерцало, 2008. Доступ из справ.-правовой системы «Гарант».
81. **Литовкин В. Н., Рахмилович В. А., Садиков О. Н.** Концепция развития гражданского законодательства // Журнал российского права. 1999. № 2. С. 12-19.

82. **Лушникова М., Лушников А.** Коллизионные нормативные предписания в трудовом праве: какими правилами руководствоваться в случае противоречий в системе нормативных актов о труде // Хозяйство и право. 2005. № 6 С. 26-31.
83. **Лысаковский Г. А.** Проблемы коллизионного права. Мн.: Право и экономика, 2005. 186 с.
84. **Магазинер Я. М.** Общая теория права на основе советского законодательства. Гл. 3. Источники права // Правоведение. 1998. № 2. С. 64-81.
85. **Маковский А. Л.** Новые Гражданские кодексы государств - участников СНГ: стабильность и переходный характер регулирования // О кодификации гражданского права (1922-2006). М.: Статут, 2010. 736 с.
86. **Маковский А. Л.** Об унификации гражданского законодательства на едином экономическом пространстве (советский и постсоветский опыт). URL: <http://www.zakon.kz/203533-ob-unifikacii-grazhdanskogo.html> (дата обращения: 12.02.2013).
87. **Марченко М. Н.** Источники права: учеб. пособие. М.: Проспект, 2014, 672 с.
88. **Матузов Н. И.** Коллизии в праве: Причины, виды и способы разрешения // Правоведение. 2000. N 5. С. 225-244.
89. **Матузов Н. И., Малько А. В.** Правовые режимы: Вопросы теории и практики // Правоведение. 1996. N 1. С. 16-29.
90. **Махерова И. В.** К дискуссии об иерархическом приоритете кодифицированных федеральных законов, регулирующих финансовые отношения над некодифицированными федеральными законами, регулирующими финансовые отношения // Налоги и финансовое право. 2008. N 11.
91. **Меркель А.** Юридическая энциклопедия. СПб. 1902. 256 с.
92. **Месарович М., Мако Д., Такахара И.** Теория иерархических многоуровневых систем. М.: Мир, 1973. 344 с.
93. **Миронов Н. В.** Международное право: Нормы и их юридическая сила. М.: Юрид. лит. 1989. 158 с.
94. **Михайлов А. М.** Идея естественного права: история и теория. М.:

Юрлитинформ, 2010. 464 с.

95. **Михайлов А. М.** Ментальные предпосылки кодификации. URL: <http://blog.pravo.ru/blog/713.html> (дата обращения 12.02.2013).
96. **Мицайков М.** Иерархия в праве // Вестник Московского ун-та. Сер. И. Право. 1999. №6. С. 53-71.
97. **Мозолин В. П.** Развитие гражданского законодательства на современном этапе (дискуссионные проблемы) // Журнал российского права. 2005. N 7. С. 33-45.
98. **Мозолин В. П.** Современная доктрина и гражданское законодательство: гражданское право как основная ветвь права в системе российского права. М.: Юстиинформ, 2008, 77 с.
99. **Мозолин В. П., Баренбойм П. Д.** Гражданский кодекс как «экономическая конституция страны»? // Законодательство и экономика. 2009. N 4. С. 5-8.
100. Научные основы советского правотворчества / отв. ред. **Р. О. Халфина**. М. Наука, 1981. 317 с.
101. **Нерсисянц В. С.** Общая теория права и государства М. 2014, 570с.
102. **О' Коннор Д., МакдермотЯ.** Искусство системного мышления. Необходимые знания о системах и творческом подходе к решению проблем. М.: Альпина Паблишерз, 2009. 254 с.
103. **Осипов М. Ю.** Системы в праве и правовые процеццы. М., 2015, 282с.
104. Общая теория права и государства: учебник / под ред. **В. В. Лазарева**. М.: Юристъ, 1996. 472с.
105. **Пацация М. Ш.** Российский судья и иерархия права / **М. Ш. Пацация**. Российский ежегодник гражданского и арбитражного процесса 2004 / под ред. **В. В. Яркова**. СПб.: Изд-во СПб. гос. ун-та. Т.3. 2005.
106. **Пржиленский В. И.** Философия юридической науки. М., 2016, 208 с.
107. **Пермяков Ю. Е.** Юридическая сила правовых суждений // Юридический аналитический журнал. 2003. N 4. С. 6-15.
108. **Петров А. А.** К вопросу об иерархии в праве / **А. А. Петров** // Ленинградский

юридический журнал. 2009. N 2. С. 162-171.

109. **Петров А. А.** Манипулирование иерархией в российском праве: к проблеме совпадения иерархической и содержательной коллизии / **А. А. Петров** // Публикация в специализированном электронном СМИ: «Правору». 2010. Постоянный адрес страницы: <http://www.pravo.ru/review/view/8526>
110. **Петров А. А.** Нетипичные иерархические связи в российском праве: постановка проблемы // Актуальные проблемы юридической науки: тез. докл. Всерос. науч.-практ. конф. / Краснояр. гос. ун-т. Юрид. ин-т; отв. ред. **А. Н. Тарбагаев**. Красноярск: РУМЦ ЮО, 2005.
111. **Петров А. А.** Об одном аспекте соотношения различных коллизионных норм // Сборник тезисов по итогам научной конференции «Юридическая наука: состояние, проблемы, пути совершенствования». Красноярск, 2007.
112. **Петров А. А.** Относительные иерархические коллизии в законодательстве о муниципальных выборах и местном референдуме / **А. А. Петров** // Сборник тезисов докладов по итогам межрегиональной научно-практической конференции «Муниципальные выборы. Опыт, проблемы, перспективы». Красноярск, 2007.
113. **Петров А. А.** Проблема предметной иерархии федеральных законов: взгляд через призму правовых позиций Конституционного Суда России // Публикация в специализированном электронном СМИ: «Право.ру». 2010. Постоянный адрес страницы: <http://www.pravo.ru/review/view/10209/>
114. **Петров М. К.** Искусство и наука: Пираты Эгейского моря и личность. М.: РОССПЭН, 1995. 240 с. **Поленина С. В.** Взаимодействие системы права и системы законодательства в современной России // Государство и право. 1999. № 9. С. 5-12.
115. **Поленина С. В.** Взаимосвязи нормативных актов в системе советского гражданского законодательства// Советское государство и право. 1972. N 8. С. 63-70.
116. **Поленина С. В.** Законотворчество в Российской Федерации. М.: ИГиП РАН, 1996. 148 с.

117. **Поленина С. В.** Основы гражданского законодательства и гражданские кодексы. М.: Юрид. лит., 1968. 192 с.
118. **Поленина С. В.** Теоретические проблемы системы советского законодательства. М.: Наука, 1979. 206 с.
119. **Поленина С. В., Сильченко Н. В.** Научные основы типологии нормативно-правовых актов в СССР. М.: Наука, 1987. 152 с.
120. **Поляков А. В.** Общая теория права. СПб.: СПбГУ, 2004. 864 с.
121. **Рахманина Т. Н.** Актуальные вопросы кодификации российского законодательства// Журнал российского права. 2008. № 4. С. 30-39.
122. **Рахманина Т. Н.** Кодификация и системное развитие права // Кодификация законодательства: теория, практика, техника. Изд-во Нижегород. акад. МВД России. 2009. С. 91-100.
123. **Рахмилович В. А.** Об общей концепции гражданского законодательства России // Материалы Международной научно-практич. конф. Гражданское законодательство РФ: состояние, проблемы, перспективы. М., 1994. С. 5-15.
124. **Ревина С. Н.** Теория права и рынок. Самара, 2008. 468 с.
125. **Ромашов Р. А.** К вопросу о месте кодифицированных актов в системе юридических форм российского права // Кодификация законодательства: теория, практика, техника. Материалы международной научно-практической конференции (Нижний Новгород, 25-26 сентября 2008 года). Н. Новгород: Изд-во Нижегород. акад. МВД России, 2009.
126. **Рузанова В. Д.** Гражданский кодекс РФ: теоретические основы приоритета // Цивилист. 2007. N 3. С 3-7.
127. **Рузанова В. Д.** Об основных тенденциях развития современного гражданского законодательства России // Гражданское право. 2012. N /. с. 24-27.
128. **Рулан Н.** Юридическая антропология: учебник. М.: Норма, 1999. 301 с.
129. **Рыбалов А. О.** О разрешении коллизий норм Гражданского кодекса РФ и других федеральных законов. Доступ из справ. - правовой системы «Гарант».
130. **Садовский В. Н.** Основания общей теории систем. Логико-методологический

анализ. М.: Наука, 1974. 280 с.

15. **Самощенко И. С.** Иерархия и основные подразделения нормативных актов социалистического государства // Ученые записки ВНИИСЗ. 1968. Вып. С. 3-17.
131. **Самощенко И. С.** Некоторые вопросы кодификации законодательства Союза ССР и союзных республик // Правоведение. Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1965. № 4. С. 34-42.
132. **Самощенко И. С.** Основные черты нормативных актов социалистического государства // Советское государство и право. 1968. № 4. С. 22-30.
133. **Сенякин И. Н., Барсукова В. Н.** Технология моделирования структуры отдельных видов кодифицированных актов // Вестник Волгоградской академии МВД России. 2011. № 1. С. 26-35.
134. **Сергеев В. М., Сергеев К. В.** Механизмы эволюции политической структуры общества: социальные иерархии и социальные сети // Полис. 2003. № 3. С. 6-13.
135. **Сивицкий В. В.** Систематизация конституционно-правовых актов Российской Федерации: форма, технологии, объекты // Законотворческая техника современной России: Состояние, проблемы, совершенствование: сб. статей. Т. 1 / ред. **В. М. Баранов**. Н. Новгород, 2001.
136. Системность законодательства как фактор повышения его качества / Ст. подготовлена Сектором общей теории и социологии права Института государства и права РАН // Государство и право. 2002. № 8. С. 5-15.
137. **Скурко Е. В.** Принципы права в современном нормативном правопонимании. М.: Юрлитинформ, 2008. 200 с.
138. **Смирникова Ю. Л.** Неопределенность юридической конструкции ответственности за нецелевое использование бюджетных средств (соотношение норм КоАП РФ и БК РФ) // Административное право и процесс. 2009. N 4. С. 15-16.
139. **Соболева А. К.** Топическая юриспруденция. М.: «Добросвет», 2001. 225 с.
140. Социологический энциклопедический словарь / ред. **Г. В. Осипов**. М.: Норма, 2000. 488 с.
141. **Сырых В. М.** Комплексные институты как компоненты системы российского

- права // Журнал российского права. 2002. N 10. С. 22-27.
142. **Сырых В. М.** Логические основания общей теории права. В 2 т. Т.1. Элементный состав. М.: Юстицинформ, 2000. 528 с.
143. **Тиунов О. И.** Об основании юридической силы международного договора // Государство, право, законность: Ученые записки № 284 Вып. 4 Пермь, 1973. С. 175-195.
144. **Тихомиров Ю. А.** Коллизионное право: учеб. и научно-практич. пособие. М.: Юринформпентр, 2001. 394 с.
145. **Тихомиров Ю. А.** Кодекс в системе законодательных и иных правовых актов // Журнал российского права. 1997. № 4. с. 7-13.
146. **Тихомиров Ю. А.** Нормативное регулирование: взлет или кризис // Журнал российского права. 2006. N 4. С. 96-102.
147. **Тихомиров Ю. А.** Теория кодекса // Кодификация законодательства: теория, практика, техника: Материалы Международной научно-практической конференции. (Нижний Новгород, 25-26 сентября 2008 года): Сб. ст. / под ред. **В. М. Баранова, Д. Г. Краснова.** Н. Новгород, 2009. С. 38-45.
148. **Тихомиров Ю. А., Талапина Э. В.** О кодификации и кодексах // Журнал российского права. 2003. № 3. С. 47-54.
149. **Тихонравов Е. Ю.** Созидательные фикции в практике законодательного санкционирования и судебного применения аналогии права и закона // Современное право. 2011. N 9. с. 48-51.
150. **Тодоров Ц.** Дух Просвещения. М., 2010. 120 с.
151. **Толстик В. А.** Иерархия кодифицированных и некодифицированных нормативных правовых актов // Научные труды РАЮН. В 3-х томах М.: Юрист, 2003, Вып. 3: Т. 1.
152. **Толстых В. Л.** Курс международного права: учебник. М.: Волтере Клувер, 2009. 1056 с.
153. **Философия права: концептуальные основы преподавания в юридических вузах.** М., 2016, 224 с.

154. **Филимонов В. Д.** Принципы уголовного права. М.: Центр Юринфор, 2002. 139 с.
155. **Философский энциклопедический словарь** / гл. ред. **Л. Ф. Ильичев** и др. М.: Сов. энциклопедия, 1983. 804 с.
156. **Хакимов Э. М.** Диалектика иерархии и неиерархии в философии и научном знании. Казань, 2007. 288 с.
157. **Хакимов Э. М.** Моделирование иерархических систем. Казань: Изд- во КГУ, 1986. 160 с.
158. **Харт Г. Л. А.** Понятие права. СПб.: СПбГУ, 2007. 302 с.
159. **Хмелева Т. И.** Основные коллизии гражданского и земельного законодательства в вопросах распоряжения собственностью // Закон. 2005. № 11. С. 28-33.
160. **Царьков И. И.** О правовых принципах в средневековой юриспруденции // Правоведение. 2003. № 2. С. 197-207.
161. **Царьков И. И.** Развитие правопонимания в европейской традиции права. СПб.: Юрид. центр Пресс, 2006. 345 с.
162. **Черданцев А. Ф.** Толкование права и договора: учеб. пособие. М.: Юнити, 2003. 381 с.
163. Чистое учение о праве Ганса Кельзена: сб. переводов. Вып. 2. М.. 1988. 213с.
164. **Шаронов С. А., Мелихов В. М., Гайдим И. В.** Договорное регулирование услуг частной охранной деятельности: Научно-практическое пособие. Доступ из справ.-правовой системы «Консультант Плюс».
165. **Шафиров В. М.** Естественно-позитивное право: Введение в теорию. Красноярск, 2004. 260 с.
166. **Шафиров В. М.** Проблема пробелов в праве и современное (интегративное) правопонимание// Российское правосудие. 2010. № 10. С. 5-13.
167. **Шебанов А. Ф.** О понятии источника права и формы права // Правоведение. 1965. N 4. С. 23-33.
168. **Шершеневич Г. Ф.** Философия права. Т. 1. Часть теоретическая: Общая теория права. Вып. 1. М., 1910. 839 с.
169. **Hierarchy** Matural and Social Sciences / ed. D. Pumain. Netherlandes: Springer,

2006, 538 էջ:

170. **Pound R.** Hierarchy of Sources and Forms in Different Systems of Law // Tulane law review. Vol. N4, էջ 467-477
171. **Lundmark T.** Charting the Divide between Common Civil Law. NY: Oxford University Press. 2012, 462 էջ:
172. **Kelsen H.** On the theory of interpretation//Legal Studies 1990 Vol. 10, N 2, էջ 127-128:
173. **Baker J. H.** An Introduction to English Legal History. Lexis UK. 2002., 576 էջ;
174. **Austin J.** The Province of Jurisprudence Determined L. 1833, 318 էջ:
175. **Hart H.** The concept of Law. L., 1994, 586 էջ:
176. **Jones J.** Historical Introduction to the Theory of Law L., 1956, 610 էջ:
177. **Harvey J. Bather L.** The British Constitution L., 1996, 494 էջ:

Ատենախոսություններ և սեղմագրեր

1. **Ասատրյան Ա. Ա.** Իրավունքի գերակայության սկզբունքն արդի իրավական համակարգի խորապատկերում: Սեղմագիր իրավ. գիտ. թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսության: Երևան, 2013, 30 էջ:
2. **Օհանյան Վ. Ա.** Իրավունքի աղբյուրների հիմնախնդիրը Հայաստանի Հանրապետությունում (տեսագործական վերլուծություն): Սեղմագիր իրավ. գիտ. թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսության: Երևան, 2009, 30 էջ:
3. **Մանասյան Ա. Ա.** Սահմանադրական դատարանի որոշումների տեղը ՀՀ իրավական համակարգում և դրանց դերը Սահմանադրության կայունության ապահովման գործում: Սեղմագիր իրավ. գիտ. թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսության: Երևան, 2013, 30 էջ:
4. **Մալխասյան Լ. Մ.** Իրավունքի սկզբունքների դերը ՀՀ իրավական համակարգում. պրակտիկ և տեսական վերլուծություն: Սեղմագիր իրավ. գիտ. թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսության: Երևան, 2018, 25:
5. **Ստեփանյան Հ. Մ.** Հայաստանի օրենսդրության համակարգումը (Փորձ և

հիմնահարցեր): Սեղմագիր իրավ. գիտ. թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսություն: Երևան, 1996, 25 էջ:

6. **Антошина Н. В.** Социально-экономический конфликт: проблемы диагностики. Автореф. дисс... канд. философ, наук. - М., 1995, 23 с.
7. **Аленина И. В.** Колизин в предовом праве: дис... канд. юрид. наук. Томск. 2000, 216 с.
8. **Баймаханов М. Т.** Противоречия в развитии прововой надстройки социалистического общества и пути их преодоления. Автореф. дисс... док. юрид. наук.-Алма-Ата, 1972, 42 с.
9. **Большаков А. Г.** Конфликт и консенсус в социальных институтах (теоретико-методол. анализ). Автореф. дисс... канд. философ, наук. - Казань, 1995, 21с.
10. **Буяков А. Ю.** Юридические колизии и способы их устранения. Автореф. дисс. ...канд. юрид. наук. - Саратов, 1999. -31 с.
11. **Данцева Т. Н.** Формальные источники права: дис... канд. юрид. наук. Красноярск. 2007, 168с.
12. **Кислица С. А.** Соединение противоположностей как принцип преобразования социальной действительности. Автореф. дисс. ...канд. философ, наук. - Ростов-на-Дону, 1989, 22 с.
13. **Кошелева В. В.** Акты судебного толкования правовых норм. Вопросы теории и практики. Дисс. ...канд. юрид. наук. - Саратов, 1999. 186 с.
14. **Лях А. Н.** Социальный конфликт в России: исторические особенности и современное состояние. Автореф. дисс. ...канд. философ, наук. - М., 1995. 23с.
15. **Монастырский Ю. Э.** Господствующие доктрины коллизионного права в США. Автореф. дисс. ...канд. юрид. наук. - М., 1999. 24с.
16. **Мицкевич А. В.** Юридическая природа актов правотворчества высших органов государственной власти и управления СССР: Дисс. ... д-ра юрид. наук. М., 1967. 328 с.
17. **Шафиров В. М.** Естественно-позитивное право (проблемы теории и проктики). Дисс. ...д-ра юрид. наук. Красноярск, 2005, 479 с.

- 18. Толстик В. А.** Иерархия источников российского права. Дис. ...д-ра юрид. наук. Нижний Новгород, 2002, 494 с.